

ISSN 2227-6505 (Print)

ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та
філософські науки»

Випуск 24

Серія започаткована 1996 року

Харків 2017

Вісник включає статті присвячені актуальним проблемам історії, історіографії, історичної урбаністики та етнокультурології. Головну увагу приділено висвітленню історії формування інтелектуального та архітектурного просторів Харкова, повсякденному життю, побуту, народним традиціям міського та сільського населення різних регіонів України.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Видання є фаховим у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 27 червня 2017 р.)

Склад редакційної колегії:

- д. іст. н., проф. Чорний Д. М. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Танцюра В. І. (заст. відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Білик Я. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Карпенко І. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Петровський В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. філос. н., доц. Чугуєнко М. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)
д. філос. н., проф. Аляєв Г. Є., Полтавський національний технічний університет
д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е., Лундський університет (Швеція)
д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ТА УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

Чугуй Т. О.	
Дорогичинська битва середини XIII століття: актуальні питання історіографії	6
Янкул О. М.	
Видання-попередники «Харьковского календаря».....	14
Боженко. А. О.	
Індустріальні об'єкти як містоутворюючий чинник у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харкова)	19
Філатова О. Є.	
Розвиток пивоваріння в Харківській губернії другої половини XIX ст.: причини монополії німецьких броварень.....	24
Устименко О. М.	
Спеціальні радянські автомобілі для інвалідів та їх експлуатація на Харківщині (кінець 1940-х – 1990-ті роки)	28
Павлова О. Г.	
Книга в житті педагога-музейника А. Ф. Луньова	51

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

Боряк О. О.	
Культура хліба у селян Старобільського повіту Харківської губернії (за матеріалами збірки В. Іванова «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии»)	56
Ципишев С. І.	
Трансформації у традиційному хлібопеченні переселенців із зони відчуження ЧАЕС	62
Васянович О. О.	
Особливості харчування дрібної української шляхти у XIX – на початку XX ст.	68
Боренько Н. В.	
Поліський хліб: обрядові дії, правила і заборони.	75
Удовенко Л. О.	
Деякі закономірні риси словотвору ойконімів Львівщини (на матеріалі ойконіма села Конів Старосамбірського району Львівської області)	91
Маховська С. Л.	
Катастрофічний досвід двох українських погранич як предмет антропологічних студій.	95

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И УРБАНИСТИЧЕСКИЕ СТУДИИ

Чугуй Т. А.	
Дрогичинская битва середины XIII века: актуальные вопросы историографии.....	6
Янкул А. Н.	
Издания-предшественники «Харьковского календаря»	14
Боженко А. О.	
Индустриальные объекты как градообразующий фактор во второй половине XIX – в начале XX в. (на материалах Харькова).....	19
Филатова О. Е.	
Развитие пивоварения в Харьковской губернии второй половины XIX в.: причины монополии немецких пивоварен	24
Устименко А. Н.	
Специальные советские автомобили для инвалидов и их эксплуатация на Харьковщине (конец 1940-х – 1990-е годы)	28
Павлова О. Г.	
Книга в жизни педагога-музейщика А. Ф. Лунёва.....	51

ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

Боряк Е. О.	
Культура хлеба у крестьян Старобельского уезда Харьковской губернии (по материалам сборника В. Иванова «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии»)	56
Ципишев С. И.	
Трансформации традиционного хлебопечения переселенцев из зоны отчуждения ЧАЭС	62
Васянович О. О.	
Особенности питания мелкой украинской шляхты в XIX – начале XX в.	68
Боренько Н. В.	
Полесский хлеб: обрядовые действия, правила и запреты	75
Удовенко Л. А.	
Некоторые закономерные черты словообразования ойконимов Львовщины (на материале ойконима села Конив Старосамборского района Львовской области).....	91
Маховська С. Л.	
Катастрофический опыт двух украинских пограничий как предмет антропологических студий.....	95

CONTENTS

HISTORY AND URBAN STUDIES

Chuguy T. O. The battle of Dorogychyn in the middle of the XIII century: pressing questions of historiography	6
Yankul O. M. Editions-Predecessors of the Kharkiv Calendar.....	14
Bozhenko A. O. Industrial Objects as City-Creating Element in the second half of the XIX – early XX century (Based on Kharkiv Materials)	19
Filatova O. E. Development of Brewing in Kharkov Province in the second half of the XIX century: Causes of German Breweries Monopoly.....	24
Ustimenko A. N. Special Soviet Cars for Disabled People and their Operation in Kharkiv Region (late 1940's – 1990-ies).....	28
Pavlova O. G. The Book in the Life of a Teacher-Museum Worker A.F. Lunyov	51

ETHNOCULTURAL STUDIES

Boriak O. O. Bread Culture in Peasants of Starobelsky District of Kharkiv Province (Based on the Collection of V. Ivanov «Life and Art of Peasants of Kharkiv Province»)	56
Tsipishev S. I. Transformations in Traditional Bread Baking of Migrants from Chernobyl Exclusion Zone	62
Vasyanovich O. O. Food Peculiarities of Small Ukrainian Gentry in the XIX - early XX century	68
Borenko N. V. Polissian Bread: Ritual Actions, Rules and Prohibitions	75
Udoenko L. O. Some Natural Features of Oikonyms Word Formation in Lviv Region (Based on Oikonym of Koniv Village in Starosamborsky District of Lviv region).....	91
Makhovska S. L. Catastrophic Experience of Two Ukrainian Borders as a Subject of Anthropological Research	95

ІСТОРИЧНІ ТА УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

DOI: 10.26565/2227-6505-2017-1-01

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ДОРОГИЧИНСЬКА БИТВА СЕРЕДИНИ XIII СТОЛІТТЯ:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Стаття аналізує актуальні питання історіографії Дорогичинської битви середини XIII ст. Автор розглядає дискусійні питання, що пов'язані зі встановленням політичної належності Дорогичина, ідентифікації німецьких лицарів, дати відвоювання князями Данилом і Васильком Дорогичинської фортеці, характеру і перебігу Дорогичинської битви. У статті розкривається роль хрестоносців у міждержавних відносинах Русі та Польщі. З'ясовуються обставини повернення Дорогичинської волості до Волинського князівства. Зроблено висновки про значення Дорогичинської битви в історії боротьби Романовичів за батьківську спадщину. Усе це є важливим для правильного розуміння політичної історії Галицько-Волинського князівства.

Ключові слова: Дорогичинська битва, історіографія, Данило, Василько Романовичі, хрестоносці, міждержавні відносини.

Статья анализирует актуальные вопросы историографии Дрогичинской битвы середины XIII в. Рассматриваются дискуссионные вопросы связанные с определением политической принадлежности Дрогичина, идентификации немецких рыцарей, даты отвоевания князями Данилом и Васильком Дрогичинской крепости, характера и протекания Дрогичинской битвы. Раскрывается роль крестоносцев в межгосударственных отношениях Руси и Польши. Выясняются обстоятельства возвращения Дрогичинской волости в Волынское княжество. Сделаны выводы о значении Дрогичинской битвы в истории борьбы Романовичей за отцовское наследие. Все это важно для правильного понимания политической истории Галицко-Волынского княжества.

Ключевые слова: Дрогичинская битва, историография, Даниил, Василько Романовичи, крестоносцы, межгосударственные отношения.

The paper analyses pressing questions of historiography of the Dorogychynska battle of the middle of the XIII century. Debatable questions connected with the definition of the political belonging of Dorogychyn, identification of German knights, the date of returning the Dorogychyn fortress by princes Danylo and Vasylo, the character and the process of Dorogychyn battle are considered. The role of Crusaders in the interstate relations of Rus' and Poland is revealed. The circumstances of returning the Dorogychyn region to the Volyn principality are clarified. The conclusions about the significance of the Dorogychyn battle in the history of the struggle of the Romanoviches for the farther heredity are drawn. All this is important for correct understanding the political history of the Galich-Volyn principality.

Keywords: Dorogychynska battle, historiography, Danylo, Vasylo Romanoviches, Crusaders, interstate relations.

Актуальність теми пов'язана з недостатньо чітким дослідженням в історіографії перебігу Дорогичинської битви, наявністю низки дискусійних питань і протиріч щодо ролі та значення цієї події в історії русько-польсько-німецьких відносин.

Дорогичинська битва привернула увагу багатьох істориків, зокрема Я. Длугоша [57],

М. Карамзіна [27], Д. Зубрицького [23], І. Шараневича [51], М. Дашкевича [22], О. Андріяшева [2], М. Грушевського [18–20], В. Полковської-Марковської [62], Б. Влодарського [67–69], В. Пашути [46–48], І. Левковича [36], П. Грицака [17], М. Ждана [24], І. Крип'якевича [32], Н. Щавелевої [53; 66], Я. Ісаєвича [25].

З-поміж новіших наукових розробок необхідно відзначити праці М. Котляра [10; 28–31], О. Головка [11–15], В. Александровича і Л. Войтовича [1; 7–9], О. Масана [41–43], В. Грабовецького [16], М. Кучинка [33–34], І. Кушка [35], О. Майорова [39–40], В. Матузової [44–45], М. Старнавської [65], М. Бартницького [54], А. Юсуповича [58–59], Г. Самсоновича [64], Д. Домбровського [56] і В. Нагірного [61].

Виділення заслугує книга «Дорогичинська битва 1238 року: таємниці однієї перемоги» [26] Т. Каляндрука. Незважаючи на науково-популярний стиль викладу, автор спробував здійснити широкий аналіз Дорогичинської битви. Однак, остаточно дослідженою цю тему вважати не можна. Мета автора статті – на основі вивчення джерельної бази і наукової літератури об'єктивно розглянути дискусійні питання історіографії, які стосуються питання повернення Дорогичинської волості під владу Романовичів.

Необхідно зазначити, що вивчення Дорогичинської битви має декілька дискусійних питань, які ми спробуємо розглянути детальніше. Перше дискусійне питання – політична належність Дорогичина. Маємо зауважити, що «Галицько-Волинський літопис», розповідаючи про битву Данила і Василька Романовичів із лицарями, не називає чітко місце події [38, с. 392]. На основі повідомлення літописця про Берестя, дослідник І. Беляєв висловив здогад, що це могло бути саме це місто [3, с. 34]. Припущення про розвиток подій довкола Дорогичина першим зробив М. Дашкевич [22, с. 17]. Дослідник уважав, що мазовецький князь Конрад I напевно здобув Дорогичин в 1235 або 1236 рр. [22, с. 17]. Цю тезу в загальних рисах підтримав М. Грушевський [19, с. 372; 20, с. 77]. Натомість О. Андріяшев дійшов висновку, що Конрад I Мазовецький заволодів Дорогичином під час малоліття Романовичів [2, с. 172–173]. На противагу такому висновку, Б. Влодарський виражував, що перехід Дорогичина під владу поляків відбувся напередодні битви [67, с. 25; 68, с. 113].

Дослідник діяльності Данила Романовича М. Котляр, як і свого часу В. Пашуто [47, с. 145; 48, с. 258], вважає, що Конрад I обдарував добжинців містом Дорогичином із землею, якими насправді ніколи не володів [10, с. 226; 30, с. 199–200]. Цю тезу підтримує В. Матузова, зазначаючи, що можливо Конрад I надав лицарям Дорогичин, який ніколи йому не належав [45, с. 352]. Існує також думка Л. Войтовича про вірогідну домовленість місцевого боярства з князем Конрадом I 1235 р. під час великої скрути Романовичів [7, с. 68; 8, с. 255]. О. Головка пише про васальну залежність лицарів-хрестоносців Добжинського ордену від Конрада I Мазовецького [13, с. 308].

Аналізуючи питання належності Дорогичина, маємо звернути увагу на той факт, що 1234 р. біля Дорогичинських воріт відбувся бій князя Василька з ятвягами. Отже, станом на 1234 р. місто належало волинським князям. Упродовж 1236–1237 рр. тривала війна Романовичів із князем Михайлом Всеволодовичем (який зайняв Галич) і його союзником Конрадом I Мазовецьким. За словами П. Грицака, Конрад I «наслав на Данила хрестоносців, які захопили собі Дорогичин; сам Конрад ходив походом на Волинь» [17, с. 77]. 1236 р. військо князя Василька Романовича завдало сильних поразок мазовшанам біля Червена і на р. Вепр. На початку 1238 р. Галич перейшов князю Ростиславу Михайловичу, після переїзду батька до Києва.

Згідно з грамотою від 8 березня 1237 р. [45, с. 353–354] Конрад I Мазовецький передав замок Дорогичин і всю територію до межиріччя Західного Бугу і Нура (Нуржець) впритул до кордонів із Рутенією колишнім добжинським лицарям для боротьби з єретиками і пруссами [30, с. 286; 31, с. 218; 13, с. 310]. О. Майоров висловив думку, що насправді мова йшла про боротьбу з тевтонцями [39, с. 189]. Натомість Л. Войтович пише, що мета Конрада I – взяти під контроль цей стратегічно важливий регіон. Мазовецький князь сподівався з допомогою

колишніх добжинських лицарів завоювати частину пруських земель усупереч інтересам Тевтонського ордену [9, с. 306]. В. Грабовецький зазначає, що Конрад I прагнув стримати напади литовців і пруссів [16, с. 9]. Учений уважає, що мазовецький князь дійсно володів Дорогичином. Хрестоносці запровадили свої судово-адміністративні порядки, важку данину, особливо для селян Дорогичинської волості [16, с. 9]. Маємо зауважити, що у грамоті також зазначається, що міщани Дорогичина звільнялись від сплати всіх мит на польській землі. На нашу думку, Дорогичинська волость у середині 30-х рр. XIII ст. дійсно перебувала під політичним впливом Конрада I Мазовецького. Слушним є висновок О. Головка, про спробу польського князя створити на території Волині залежне від себе державне формування, що в умовах наростання діяльності хрестоносців у Прибалтиці могло в перспективі мати дуже небезпечні наслідки для Південно-Західної Русі [13, с. 313].

Друге дискусійне питання цієї теми – ідентифікація лицарів. Деякі історики, зокрема М. Дашкевич [22, с. 17], О. Масан [41, с. 41], А. Юсупович [58, с. 12–13], Е. Буржинський [55, с. 183], Д. Домбровський [56, с. 204], О. Майоров [39, с. 188–189], Т. Каляндрук [26, с. 23], називають лицарів тамплієрами, як це і зазначено у «Галицько-Волинському літописі» [38, с. 392].

Інша частина дослідників, наприклад М. Карамзін [27, с. 505], І. Шараневич [51, с. 87], В. Пічета [49, с. 13], В. Пашуто [46, с. 20; 47, с. 143], М. Кучинко [33, с. 181], іменують їх лицарями Німецького ордену; К. Гуслистий [21, с. 4], М. Котляр (спочатку) [28, с. 104] – лицарями-мечоносцями; Я. Длугош [57, с. 229], Л. Махновець [38, с. 392], Я. Ісаєвич [25, с. 17], В. Білінський [5, с. 12; 6, с. 102] – тевтонцями.

Проте більшість науковців, зокрема М. Грушевський [20, с. 77], В. Полковська-Марковська [62, с. 204–208], Б. Влодарський [68, с. 113; 69, с. 30], І. Крип'якевич [32, с. 126], Ю. Свідерський [50, с. 94], О. Головка [11, с. 98–99; 12, с. 59–76; 13, с. 308–313; 14, с. 58–59; 15, с. 32–43], М. Котляр (нині) [29, с. 17–28], Ю. Поверський [63, с. 15], М. Старнавська [65, с. 62, 111–112, 198–199], В. Матузова [45, с. 352], М. Бартницький [54, с. 154–155], С. Білецький [4, с. 252], А. Юсупович [58, с. 7–10, 15–17; 59, с. 163–165], Г. Самсонович [64, с. 67], В. Грабовецький [16, с. 8–12], В. Нагірний [61, с. 212], Л. Войтович [9, с. 306], справедливо вважають їх лицарями колишнього Добжинського ордену. В донаційній грамоті Конрада I дійсно зазначається: «з ордену лицарів Христових, колись дому Добжинського» [45, с. 353–354].

Роблячи висновок щодо значення переходу Дорогичина під владу іноземців, Т. Каляндрук справедливо зазначив: «закріпившись у Підляшші, брати-лицарі отримували контроль над, практично, всією торгівлею зі Сходом. Адже після захоплення хрестоносцями 1220 року столиці Візантії Константинополя стрімко зменшилося значення дніпровського торгового шляху «з варяг у греки», натомість значно зросла роль Балтійсько-Бузького шляху» [26, с. 24].

Аналізуючи причини і характер військового походу Романовичів на Дорогичин, дослідники зробили декілька висновків. Так, М. Дашкевич уважав, що Данило прагнув надати військову допомогу литовцям проти походу хрестоносців [22, с. 14]. На характері несподіваного рішення руських князів щодо відвоювання Дорогичина свого часу наголосили Д. Зубрицький [23, с. 122], Б. Влодарський [67, с. 113]. Розвинули цю думку М. Котляр і Т. Каляндрук. Перший пише про використані стратегічні хитрощі, щоб приспати пильність добжинців [30, с. 200]. Другий – про те, що Данилів маневр із походом на ятвягів є ефективним застосуванням стратегічної несподіванки, яку в ті часи називали стратегемою (стратегічна комбінація з приховування напрямку головного удару та введення в оману своїх супротивників – стратегія непрямих дій за Б.-Х. Ліддел Гартом) [26, с. 37; 37, с. 25].

Важко не погодитися з ще одним влучним спостереженням Т. Каляндрука: «з втратою Дорогичина Данилові були перекриті всі найважливіші торгові артерії. Саме тому він так енергійно взявся до походу проти хрестоносців. Адже саме транзитна торгівля сприяла бурхливому економічному розвитку Галицько-Волинського князівства, що зумовило його

перетворення в один з найбільших політичних центрів Русі» [26, с. 28]. Автор книги про Дорогичинську битву правильно зауважив, що мета походу Романовичів – розвал коаліції супротивників, вихід військових сил Конрада I Мазовецького з основного театру бойових дій – Галичини [26, с. 36].

Необхідно також звернути увагу і на розгортання загарбницьких дій монголо-татар на території Північно-Східної Русі в 1237–1238 рр. Станом на кінець березня 1238 р. монгольські війська підійшли і взяли в облогу Козельськ – першу фортецю на шляху до Південної Русі. Дії монголів однозначно впливали на політичні плани Данила Романовича, який прагнув завершити об'єднання Волинського князівства.

Третім дискусійним питанням, на яке треба звернути увагу – характер Дорогичинської битви. Так, саме на характері великої битви наголошують В. Пашуто [46, с. 216], Ю. Свідерський [50, с. 105], М. Котляр [29, с. 17–28; 30, с. 86–87], В. Грабовецький [16, с. 11]. Натомість є науковці, зокрема М. Ждан (пише про кільканадцять лицарів і сотню-дві кнехтів) [24, с. 57], Г. Ловмянський [60, с. 276], В. Зонтгофен [42, с. 57], Ю. Поверський [63, с. 15], Я. Ісаєвич (говорить про невеликий добре озброєний загін) [25, с. 17], О. Масан (пише про «жменю» лицарів) [42, с. 57–58], В. Александрович і Л. Войтович [7, с. 68; 1, с. 109; 8, с. 255; 9, с. 306], А. Юсупович [58, с. 14], В. Нагірний [61, с. 213], С. Шеломенцев-Терський [52, с. 107], Д. Домбровський (нараховував біля двохсот осіб) [56, с. 204], які схильні применшувати чисельність лицарів. Так, О. Масан виступає не лише проти перебільшення значення Дорогичинської битви, але й зводить її до незначної прикордонної події-епізоду (битви або штурму правдоподібно не було, десяток братів і кілька десятків зброєносців і слуг склали зброю без особливого спротиву князям Данилу й Васильку) [42, с. 58].

Йому частково але справедливо заперечує О. Головка, зазначаючи: «не можемо повністю погодитися з позицією О. М. Масана, який виступає проти перебільшення значення волинсько-добжинського конфлікту. Дійсно, цей конфлікт не варто розглядати, як якусь окрему війну, оскільки загін добжинців навряд чи перебільшував дві сотні чоловік. Але поряд із цим треба пам'ятати, що навіть такий загін високопрофесійних воїнів становив значну небезпеку, до того ж лише на підставі відносно швидкого захоплення Дорогичина не можна стверджувати, як це робить зазначений історик, що ця фортеця мала слабкі фортифікаційні споруди. Контекст літописного повідомлення не дозволяє думати, що й захоплення Дорогичина добжинцями, і його звільнення відбулися в березні 1237 р.» [13, с. 312]. Проти датування битви 1237 р. виступають також Л. Войтович [1, с. 110; 9, с. 306] і Т. Каляндрук [26, с. 39–40]. Останній дійшов висновку, що для ефективного контролю цих земель, хрестоносцям треба було мати щонайменше тисячне військо [26, с. 54]. На наш погляд, неправильним є зведення значення Дорогичинської битви до прикордонного інциденту.

Четвертим дискусійним питанням є теза про облогу Дорогичинської фортеці. На думку Т. Каляндрука, ця гіпотеза не підтверджується ні літописом, ні самою логікою блискавичного походу [26, с. 58]. Автор книги зазначає, що найімовірніше битва відбулася перед мурами Дорогичина [26, с. 61]. На думку Т. Каляндрука [26, с. 90], як і І. Кушка [35, с. 40–41], під час бою фатальним для лицарів мав стати удар руської важко озброєної кінноти [26, с. 90]. Т. Каляндрук дійшов висновку, що розгром був нищівним, оскільки всі вцілілі лицарі на чолі з магістром Бруном потрапили в полон [26, с. 91].

П'яте дискусійне питання, на яке необхідно звернути увагу – датування Дорогичинської битви. Через відсутність чіткого датування подій у «Галицько-Волинському літописі», історики називають різні роки. Якщо Д. Зубрицький [23, с. 122] зупинився на 1236 р., то М. Дашкевич [22, с. 14, 18], В. Пашуто [47, с. 145], О. Масан [42, с. 54–55], М. Бартницький [54, с. 158], В. Нагірний [61, с. 216], С. Шеломенцев-Терський [52, с. 107], В. Білинський [6, с. 102] – 1237 р., тобто на часі одразу після передачі Конрадом I Дорогичина у володіння хрестоносців. О. Масан мотивує датування битви березнем 1237 р. тим, що Данило, згідно з

«Галицько-Волинським літописом», повернувся з походу до Володимира, а не до нової столиці Холма [42, с. 54–55].

Більша ж частина дослідників, зокрема М. Грушевський [18, с. 37, 71; 20, с. 77], Б. Влодарський [67, с. 113], І. Левкович [36, с. 39], М. Ждан [24, с. 59], І. Крип'якевич [32, с. 126], Ю. Свідерський [50, с. 94], О. Головка [11, с. 99; 12, с. 72; 13, с. 308–313; 14, с. 59; 15, с. 32–43], Н. Щавелева [66, с. 52–53], М. Котляр [29, с. 24; 30, с. 197, 286], М. Кучинко [34, с. 347], В. Грабовецький [16, с. 8–12], Я. Ісаєвич [25, с. 17], Л. Войтович [8, с. 254; 1, с. 110; 9, с. 306], М. Старнаєвська [65, с. 111–112], Д. Домбровський [56, с. 202–203], дотримуються думки, що битва відбулася в березні 1238 р.

Існують навіть спроби визначити день Дорогичинської битви. Так, В. Грабовецький називає дату 5 березня 1238 р. [16, с. 11]. Т. Каляндрук вважає цілком імовірним те, що похід почався з Володимира на свято Обретіння (24 лютого або 9 березня за новим стилем календаря) [26, с. 41]. Це може бути цілком логічно, оскільки друге ім'я Данила – Іван (на честь покровителя – Іоанна Хрестителя). На думку Т. Каляндрука, Романовичі дійшли до Дорогичина 3 березня (18 березня за новим стилем), вочевидь, саме в цей день і відбулась відома битва [26, с. 43].

І. Крип'якевич свого часу висловив думку про ймовірне друге запанування німецьких лицарів у Дорогичині під час навали орд Батия [32, с. 126–127]. На цьому ґрунті історики, зокрема А. Юсупович [58, с. 12–13; 59, с. 166–169] і О. Майоров [39, с. 193], розвинули версію, згідно з якою Дорогичинська битва відбулася 1243 р. або навіть пізніше, оскільки до того часу місто утримували лицарі-тамплієри. Такий погляд обґрунтовано спростовує Л. Войтович, мотивуючи свій висновок не лише тим, що після битви хрестоносців із монголо-татарами біля Легніци 9 квітня 1241 р. загинула більша частина залишків добжинських лицарів, а й тим, що їхній колишній сюзерен – мазовецький князь тепер став союзником Романовичів [1, с. 111; 9, с. 307–308, 414].

Отже, значення Дорогичинської битви полягає у тому, що вона стала знаковою подією, оскільки князі Данило і Василько завдяки перемозі над колишніми добжинцями в березні 1238 р. повернули під свою владу важливу в політичному відношенні Дорогичинську волость, завершивши об'єднання Волинського князівства. Стратегічна ініціатива в боротьбі за батьківську спадщину відтепер опинилася на боці Романовичів, які відвернули увагу Конрада I Мазовецького від Перемишля через нову загрозу нападу ятвязьких і литовських племен на Мазовію. Того ж 1238 р. турово-пінські князі стали союзниками Данила. Конрад I Мазовецький також відновив добрі відносини з Данилом, який зумів повернути собі Перемишль і Галич восени 1238 р.

Література

1. Александрович В. С. Король Данило Романович / В. С. Александрович, Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. – 240 с.
2. Андрияшев А. М. Очерк по истории Волинской земли до конца XIV ст. / А. М. Андрияшев. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1887. – 234 с.
3. Беляев И. Д. Рассказы из русской истории / И. Д. Беляев. – М.: Тип. синод., 1872. – Кн. 4. – Ч. 1: История Полотска или Северо-Западной Руси, от древнейших времен до Люблинской уни. – 456 с.
4. Білецький С. Політика Данила супроти Польщі 1205–1264 / С. Білецький // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 246–260.
5. Білінський В. Україна-Русь: історичне дослідження: у 3 кн. / В. Білінський. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. – Кн. 2: Князі Галицькі-Острозькі. – 376 с.
6. Білінський В. Україна-Русь: історичне дослідження: у 3 кн. / В. Білінський. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2017. – Кн. 3: Українська звятяга. – 408 с.
7. Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець / Л. Войтович // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). – Львів: [Б. в.], 2008. – С. 22–97.

8. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. – 480 с.
9. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. В. Войтович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 478 с.
10. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / НАН України; Ін-т історії України; за ред. М. Ф. Котляра. – К.: Наук. думка, 2002. – 400 с.
11. Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст. / А. Б. Головка. – К.: Наук. думка, 1988. – 136 с.
12. Головка О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) / О. Головка // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 59–76.
13. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К.: Стило, 2006. – 575 с.
14. Головка О. Західнобузькі міста Холм і Дорогичин у політичній діяльності короля Данила Романовича / О. Головка // Дорогичинь 1253: Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 50–63.
15. Головка О. Б. Хрестоносці у прусській Прибалтиці (20-ті – 30-ті роки XIII ст.) / О. Б. Головка // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені І. Огієнка, 2011. – С. 32–43.
16. Грабовецький В. В. Дорогичинське побоїще / В. В. Грабовецький // Король Данило Галицький у пам'ятках історії та культури: краєзнавчий історико-культурологічний навчальний посібник / Упорядники: Б. Гаврилів, І. Миронюк. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай», 2009. – С. 8–12.
17. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ, 1958. – 176 с.
18. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / М. С. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів: НТШ, 1901. – Т. 41. – С. 1–72.
19. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 634 с.
20. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 588 с.
21. Гуслистий К. Г. Данило Галицький / К. Г. Гуслистий. – Саратов: Укрвидав, 1942. – 12 с.
22. Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого, по русским и иностранным известиям / Н. П. Дашкевич. – К.: Унив. тип., 1873. – 158 с.
23. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. – Ч. 3. – 314 с.
24. Ждан М. Б. Романовичі і Німецький Хрестоносний Орден / М. Б. Ждан // Український історик: Журнал Українського історичного товариства. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. – № 3–4 (39–40). – С. 54–68.
25. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава: короткий нарис історії галицько-волинських земель в кінці XI–XIV ст. / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 39 с.
26. Каляндрук Т. Дорогичинська битва 1238 року: таємниці однієї перемоги / Т. Каляндрук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2014. – 100 с.
27. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: Наука, 1991. – Т. 2–3. – 832 с.
28. Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1979. – 185 с.
29. Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом / М. Ф. Котляр // Середньовічна Україна: Зб. наук. пр. – К.: НАН України, 1996. – Вип. 1. – С. 17–28.
30. Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис / М. Ф. Котляр. – К.: Альтернативи, 2002. – 328 с.
31. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2011. – 280 с.
32. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями / І. П. Крип'якевич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 220 с.
33. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.

34. Кучинко М. М. Волинська земля в X – першій половині XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1998. – 493 с.
35. Кушко І. Дві битви Данила Галицького / І. Кушко // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Львів, 15 квітня 2010 р.): наук. зб. / М-во оборони України; Нац. військово-іст. музей України; Академія сухопутних військ України ім. П. Сагайдачного; Львівський іст. музей; редкол.: Б. Андресюк та ін. – К.: [Б. в.], 2010. – С. 40–44.
36. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег: Волинський видавн. фонд, 1953. – 110 с.
37. Лиддел Гарт Б.-Х. Стратегия непрямых действий / Б.-Х. Лиддел Гарт. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1957. – 536 с.
38. Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
39. Майоров О. Коли й від кого князь Данило Романович відібрав Дорогичин? / О. Майоров // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – Вип. 7. – С. 187–197.
40. Майоров А. В. Даниил Галицкий и тамплиеры / А. В. Майоров // Русин. – Кишинев, 2014. – № 1 (35). – С. 36–51.
41. Масан О. М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року). Ч. 1 / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 1. – С. 41–52.
42. Масан О. М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року). Ч. 2 / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 2. – С. 52–62.
43. Масан О. М. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. ст. – Чернівці, 2008. – Вип. 2. – С. 137–149.
44. Матузова В. І. Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького / В. І. Матузова // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: зб. наук. ст. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С. 50–57.
45. Матузова В. І., Назарова Е. Л. Крестonosцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.
46. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
47. Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век) / В. Т. Пашуто. – М.: Госполитиздат, 1956. – 280 с.
48. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 474 с.
49. Пичета В. І. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии / В. И. Пичета. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 136 с.
50. Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. / Ю. Ю. Свідерський. – К.: Наук. думка, 1983. – 128 с.
51. Шараневич І. І. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453 / І. І. Шараневич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. – 462 с.
52. Шеломенцев-Терський С. В. Військова інфраструктура Волинського князівства у XI–XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка» / С. В. Шеломенцев-Терський. – Львів, 2011. – 549 с.
53. Щавелева Н. І. Прусский вопрос в политике Даниила Галицкого / Н. И. Щавелева // Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования. 1991. – М.: Наука, 1994. – С. 251–258.
54. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 251 s.
55. Burzyński E. Zakon rycerski templariuszy na ziemiach Polski piastowskiej i na Pomorzu Zachodnim / E. Burzyński. – Wodzisław Śląski: Wydawnictwo Templum, 2010. – 255 s.
56. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna / D. Dąbrowski. – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s.
57. Długosz J. Jana Długosza Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / J. Długosz. – Warszawa: PWN, 1973. – Ks. 5–6. – 398 s.

58. Jusupović A. “Domus quondam Dobrinensis”. Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego / A. Jusupović // *Zapiski Historyczne / Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Widział Nauk Historycznych*. – Toruń, 2006. – T. 71. – Zesz. 1. – S. 9–17.
59. Jusupović A. Przynależność Drohiczyzna w XII i pierwszej połowie XIII w. / A. Jusupović // *Дорогичинь 1253: Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2008. – С. 159–170.
60. Łowmiański H. Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Bałtykiem w wieku XIII i XIV / H. Łowmiański // *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – S. 233–295.
61. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264 / W. Nagirnyj // *Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU / Pod red. A. A. Zięby*. – Kraków: PAU, 2011. – T. 12. – 362 s.
62. Półkowska-Markowska W. Dzieje Zakona Dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestii krzyżackiej / W. Półkowska-Markowska // *Roczniki Historyczne*. – 1926. – T. 2. – S. 145–210.
63. Powerski J. Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski / J. Powerski. – Malbork, 1996. – T. 1. – 142 s.
64. Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki (1187/88–31. VIII. 1247) / H. Samsonowicz. – Kraków: Avalon, 2008. – 120 s.
65. Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu / M. Starnawska. – Warszawa: DIG, 1999. – 416 s.
66. Szczawelewa N. I. Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego / N. I. Szczawelewa // *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefe Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku: materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988 / pod red. M. Biskupa*. – Toruń: Tow. Naukowe w Toruniu, 1990. – S. 52–53.
67. Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich // *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie / B. Włodarski*. – Lwów, 1936. – Dział 2. – T. 19. – S. 85–138.
68. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa: PWN, 1966. – 326 s.
69. Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego / B. Włodarski // *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. – Toruń; Poznań: TNT; Państwowe Wydaw. Naukowe, 1971. – R. 76. – 63 s.

О. М. Янкул
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВИДАННЯ-ПОПЕРЕДНИКИ «ХАРЬКОВСКОГО КАЛЕНДАРЯ»

Статтю присвячено виданням, що передували виходу статистико-інформаційного збірника «Харьковский календарь» (1869–1917 рр.). Наводяться приклади схожих за змістом газет, журналів, календарів, які видавалися в Харкові до появи «Харьковского календаря». Автор робить висновок про те, що це видання друкували відповідно до ustalених традицій видання подібних календарів, а також про те, що по мірі розширення інформації у ньому, збірник став незамінним джерелом інформації і не мав аналогів у Харкові й губернії.

Ключові слова: «Харьковский календарь», видання-попередники, Харківська губернія, періодичні видання.

Статья посвящена вопросу об изданиях, предшествующих выходу в свет статистико-информационного сборника «Харьковский календарь» (1869–1917 гг.). Приводятся примеры похожих по содержанию газет, журналов и календарей, которые издавались в Харькове до появления «Харьковского календаря». Автор делает вывод о том, что данное издание печаталось в соответствии с устоявшимися традициями издания подобных календарей, а также о том, что по мере расширения информации в нём, сборник стал незаменимым источником информации и не имел аналогов в Харькове и губернии.

Ключевые слова: «Харьковский календарь», издания-предшественники, Харьковская губерния, периодика.

The article is devoted to the issue of publications—the precursors of the statistical-information collection «Kharkiv calendar» (1869–1917.). Examples of similar content of Newspapers, magazines, and calendars that were published in Kharkiv until «Kharkiv calendar». The author concludes that this edition was printed in accordance with the established traditions of the publication of such calendars, and that the expansion of the information in it, the collection has become an indispensable source of information and had no analogues in the Kharkiv province.

Keywords: «Kharkiv calendar», edition predecessors, Kharkiv province, periodicals.

Останнім часом у колах харківської наукової громадськості посилюється інтерес до історії вітчизняної періодики [див.: 4, 7, 17 та ін.]. Такі теми розробляють і в інших регіонах України [11 та ін.]. Проте таке капітальне видання як «Харьковский календарь» ще не стало об'єктом спеціального дослідження.

У Харківській губернії 1869 р. відбулася помітна подія: побачило світ нове універсальне видання – «Харьковский календарь»¹, яке швидко стало вельми популярним і мало передплатників далеко за межами Харківської губернії. З 1887 р. «Календарь» мав літературний додаток – «Харьковский сборник». Збірник також виник не з нічого. Його безпосереднім попередником була «Памятная книжка Харьковской губернии», яку видавали впродовж 1862–1868 рр.² В «Памятной книжке...» вже надавалося значно більше інформації,

¹ Цього року в Харкові відбулося чимало інших знакових подій: відкрито міську пошту і Міський громадський банк, Олександрівську лікарню і, нарешті, до Харкова прибув перший поїзд Курсько-Азовської залізниці, що будувалася.

² Друкували в друкарні Харківського університету. У 60-ті рр. XIX ст. в Харкові виникли журнал «Духовный вестник» (з додатками), газета «Епархиальные ведомости» та інші видання.

що її згодом стали друкувати також і в «Харьковском календаре». Серед неї така, як адрес-календар, різноманітні статистичні дані про Харківську губернію (дані щодо розподілу на округи та волості, кількість податкових земель тощо), про число жителів у губернії за віросповіданням та станом тощо [див., наприклад: 14, 1863 р. та ін.].

Очевидно, що обидва видання були породжені новою епохою – епохою Великих реформ, індустріалізації країни. Разом із тим, якщо заглибитися в минуле, то легко виявити, що різні календарі та інші довідкові видання періодично друкували в Харкові і протягом першої половини XIX ст. Головну роль у цьому відіграла друкарня заснована 1804 року Харківського університету¹. Уже 1808 р. тут був надрукований «Хозяйственный календарь...»[20]. У ньому містилася така інформація: астрономічний календар, хронологія пам'ятних дат, інформація щодо сільського господарства та ін. [20]. Варто зазначити, що подібні матеріали друкували також і на сторінках «Харьковского календаря».

Упродовж наступних років «Хозяйственный календарь...» неодноразово перевидавали, що, безумовно, свідчило про його неабияку популярність. Цей календар являв собою перекладне видання з польської мови і був розрахований на передплатників, які переважно займалися сільським господарством². Його переклад взяв на себе ректор Харківського колегіуму Андрій Прокопович (1756–1826). Фахівці відзначають, що цей освічений пастир опублікував також ряд перекладів із західноєвропейських мов, в які «... включил описание губернии, г. Харькова и Харьковского коллегіума, которые являются первыми в Украине краеведческими работами популярного характера и написаны с целью ознакомления широких слоёв читателей с особенностями и историей края» [16].

У першій половині XIX ст. в Слобідсько-Українській (Харківській з 1835 р.) губернії ще відчувався помітний вплив польської мови і культури. В університеті викладали польську мову, а серед студентів було багато поляків. Після повстання 1830–1831 рр. вплив Польщі на Харківщині помітно скоротився, але збільшився вплив Санкт-Петербурга та Москви як загальноімперських центрів. Саме тоді представники місцевої інтелігенції зробили енергійні кроки щодо створення власної періодичної преси. Її піонером виявився студент, а згодом професор Харківського університету В. Г. Маслович (1792–1841). Саме він став видавцем, автором і редактором перших газет, журналів та альманахів, що були першими не тільки в Харкові, але й на всіх землях Наддніпрянської України. Крім того, в університетській друкарні було опубліковано першу на території Наддніпрянської України друковану працю українською мовою. Нею став твір В. Г. Масловича «Від'їзд студента на учительство в Олешки» [12].

1812 р. у Харкові з ініціативи професора університету К. К. Нельдехена (1772–1819) почали друкувати часопис «Харьковский еженедельник» [8], де містилася інформація про торгівлю, ярмарки, що проходили в місті, розміщувалися оголошення та ін. [13, с. 17]. Подібні дані також містилися й на сторінках «Харьковского календаря» у торговому відділі [див., наприклад: 19, 1903 р. та ін.].

У Харкові в період з 1817 р. до 1823 р. видавали газету «Харьковские известия», ідея створення якої теж виникла в університеті [13, с. 29]. З її сторінок можна було дізнатися про місцеві події, університетське життя, справи навчального округу, оголошення тощо [3, с. 781]. Видавали газету за редакцією вченого-філолога і літератора А. А. Вербицького (1788–1859) [3, с. 781].

¹ Зазначимо, що саме в друкарні університету були видані всі випуски «Памятной книжки Харьковской губернии» (1862–1868 рр.).

² Зазначимо, що схожий за змістом календар «Месяцеслов» почали друкувати в Києві ще 1700 р., видання також було розраховано на людей, які займалися сільським господарством. Це може свідчити про те, що вже у XVIII ст. почали формуватися певні традиції друкування подібних календарів, оскільки у 30-х рр. XVIII ст. «Месяцеслов» почав розміщувати детальнішу інформацію (наприклад, історичні дані та ін.). Так само і «Харьковский календарь» надалі значно розширював свій зміст.

1838 р. у Харкові, як і в інших губернських містах імперії, з'явилося перше офіційне видання – газета «Харьковские губернские ведомости». Цю головну харківську газету видавали до революції 1917 р. У ній, серед іншого, містилася інформація про ринкові ціни на різноманітні товари, про природу Харківщини, повідомлення про губернію, історичні нариси тощо [13, с. 52]. Обов'язковою рубрикою також була інформація про приїзди високих урядовців та членів імператорського дому, від'їзди керівників губернії, про події у країні та закордоном.

Одночасно зі світською періодикою, в Харкові розпочалося видання духовних газет і журналів. 1862 р. Харківська єпархія стала видавати журнал «Духовный вестник» [10, с. 84]. Дозвіл на це 1861 р. отримав протоієрей В. І. Добротворський (1823–1894), який працював професором університету. Журнал виходив щомісяця, його програма складалася з 4-х відділів: християнське вчення, історія християнської, передусім руської, Церкви, сучасний огляд, критичний огляд духовної літератури [1].

Кілька років у Харкові виходив щотижневий журнал «Духовный дневник» (1864–1866 рр.). Крім суто богословських тем, у виданні друкували корисні поради для вірян, бібліографічні відомості про нові видання та інші довідкові дані. У цьому розумінні видання було чимось схоже на «Харьковский календарь»¹. Цікаво відзначити, що часопис містив ще й цікавий додаток, в якому було два розділи. У першому з них друкували різноманітні розпорядження по духовному відомству, а також єпархіальні відомості, запрошення, оголошення і т. д., а в другому містилася єпархіальна статистика, описувалися звичаї, розміщувалася інформація про рівень писемності серед населення, хресні ходи та релігійні події [21].

1867 р. розпочали видавати «Харьковские епархиальные ведомости» (редактор – І. Л. Чижевський). Це було офіційне видання, яке виходило друком до 1883 р.² Спочатку 2 рази в місяць, а останнього року свого існування – щотижня. Газета мала два відділи – офіційний і неофіційний. У першому з них друкували різні розпорядження центрального і місцевого церковного керівництва, єпархіальну хроніку, а в другому відділі – статті, проповіді, слова і повчання, а також некрологи, оголошення і т. д. [див.: 2]. 1883 р. Г. І. Кулжинським заснувано видання «Благовест». Засновник одночасно виступав як редактор і видавець. З 1884 р. почав виходити журнал «Вера и разум», організатором видання якого став єпископ Харківський і Охтирський Амвросій (Ключарьов) (1820–1901) [6].

До періодичних видань слід віднести і друковані органи вищих навчальних закладів. Наприклад, Харківський університет упродовж 1874–1884 рр. і 1893–1919 рр. видавав «Записки императорского Харьковского университета» [15]. Подібні публікації з'явилися згодом і в інших харківських вищих навчальних закладах (Харківський технологічний інститут та ін.). Видавали власні журнали і наукові товариства. Серед них можна відзначити такі, як перший в Російській імперії «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (1883 р., засновник – професор університету П. І. Ковалевський), перший сільськогосподарський журнал «Посевы», що виходив у Харкові 1882 р., та ін.

«Харьковский календарь» мав аналоги в найбільших містах Російської імперії, зокрема і в українських губерніях, наприклад, у Київській. Харків зовсім не відставав, а за деякими показниками і випереджав Київ і Одесу, що було пов'язано передусім із наявністю в ньому найстарішого на українських землях, що входили до складу Російської імперії, університету.³

¹ У «Харьковском календаре» був окремий розділ, який мав назву «Отдел церковный», де друкували інформацію стосовно хресних ходів, чудотворних ікон, які були в монастирях та храмах Харківської губернії, місяцеслів Православної церкви та ін. В цьому полягала надзвичайна схожість із «Духовным дневником».

² Видання газети було відновлено 1994 р. стараннями митрополита Никодима (Руснака). 1884 р. став виходити «Листок для Харьковской епархии».

³ Зазначимо, що в кожному випуску «Харьковского календаря» містилася інформація стосовно Харківського імператорського університету.

Цей навчальний заклад так чи так впливав практично на всі харківські великі видання XIX – початку XX ст.

Досвід «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря» перейняли згодом інші українські губернії. Так, наприклад, 1864 р. почали виходити друком «Киевский народный календарь», «Полтавский календарь»¹, «Календарь Черниговской губернии» та ін. За структурою ці видання дуже близькі з «Харьковским календарём». Вони також містили інформацію щодо керівних органів у відповідних містах, адреси різноманітних закладів тощо.

Крім того, з 1883 р. розпочалося видання у Кишиневі «Бессарабского календаря» [5], який друкувала типографія Бессарабського губернського правління. Цей календар за своїм змістом та обсягом був аналогом «Харьковского календаря», навіть оформлення книжки фактично повторювало харківський збірник.

Отже, «Харьковскому календарю» передувало досить багато видань як в самому Харкові, так і за його межами. Він поєднав традиції друкування подібних інформаційних збірників і згодом перетворився на цілком оригінальне видання. За своїм змістом та обсягом цей статистичний збірник практично не мав аналогів у Харкові та губернії. Календар містив інформацію, яку раніше можна було побачити лише в різноманітних газетах (наприклад, відомості про Харківську губернію та ін.), частково у більш ранніх календарях (церковний місяцеслів, перелік релігійних свят і т. д.) тощо. Зрозуміло, що солідне видання, яке виходило упродовж майже півстоліття, враховувало всі нові тенденції, що з'являлися у видавничій справі. Редакція не оминала увагою й досягнення своїх колег (а часто і конкурентів) – видань, що виникли пізніше «Харьковского календаря» і певний час виходили в світ разом із ним.

Під час революції 1917–1920 рр. багато видань, зокрема й «Харьковский календарь», припинили своє існування. Однак уже впродовж 1920-х рр. ми бачимо відродження деяких дореволюційних традицій. Наприклад, публікацію збірників «Весь Харьков» та ін. На нашу думку, найбільш близьким до «Харьковского календаря» за своєю структурою і спрямованістю слід вважати рекламно-інформаційний довідник «Харьков. Золотые страницы» [18]².

Література

1. «Духовный вестник» // Православная энциклопедия Харьковщины. – Х.: Майдан, 2009. – С. 187.
2. «Харьковские епархиальные ведомости» // Православная энциклопедия Харьковщины. – Х.: Майдан, 2009. – С. 501.
3. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Истор. монография. В 2 т. Т. 2. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х., 2004. – 982 с.
4. Бездрабко В. В. Журнал «Краєзнавство» та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920–1930-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / В. В. Бездрабко. – К., 2000. – 19 с.
5. Бессарабский календарь на 1883 год, изданный, по распоряжению Губернского Начальства, Редакциею Бессарабских Губернских Ведомостей: год первый. – Кишинёв: Типография Бессарабского Губернского Правления, б/г. – XIII, 108, VI, 133, 24 с. [1] л. карт., разд. паг.
6. Бондаренко Г. «Вера и разум» / Г. Бондаренко // Харківщина: енциклопедичний словник. – Х.: Золоті сторінки, 2014. – С. 65.
7. Бондаренко Г. А. Проблеми освіти та виховання на сторінках православних періодичних видань Харківської єпархії 1862–1917: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. А. Бондаренко. – Х., 2015. – 20 с.
8. Иващенко В. Ю. Нельдехен Карл Карлович / В. Ю. Иващенко // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.). Биографический словарь. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 116–117.

¹ Як і «Харьковский календарь», видання друкував місцевий Губернський статистичний комітет.

² До 2014 р. виходив у друкованому вигляді, потім – лише в електронному.

9. Киев. Энциклопедический справочник / под ред. А. В. Кудрицкого. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1986. – 767 с.
10. Куделко С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий / С. М. Куделко, Л. И. Тарасова. – Х.: Издательство «Сага», 2011. – 394 с.
11. Левченко Г. С. Газета «Одесский вестник» (1827–1894): внесок у розвиток історичного краєзнавства на півдні України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. С. Левченко. – Одеса, 2017. – 18 с.
12. Лосієвський І. Я., Павлюк М. М. Маслович Василь Григорович / І. Я. Лосієвський, М. М. Павлюк // Українська Літературна Енциклопедія: Т. 3. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – С. 312.
13. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1917 / І. Л. Михайлин. – Х.: Колорит, 2007. – 366 с.: іл.
14. Памятная книжка Харьковской губернии. – Х.: В Университетской типографии, 1862–1868.
15. Полякова Ю. Ю. «Записки Императорскаго Харьковскаго университета» / Ю. Ю. Полякова // Енциклопедія Сучасної України. Т. 10: З-Зор. – К.: Поліграфкнига, 2010. – С. 234.
16. Посохова Л. Ю. Прокопович Андрей Семёнович / Л. Ю. Посохова // Православная энциклопедия Харьковщины. – Х.: Майдан, 2009. – С. 398.
17. Філіпенко Л. В. «Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії початку ХХ ст.: становлення та еволюція / Л. В. Філіпенко. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 368 с.
18. Харьков. Золотые страницы. – Х., 1993–2017.
19. Харьковский календарь на 1869–1917 гг. – Х., 1868–[1916].
20. Хозяйственный календарь на лето Господне 1808, которое есть высокосное, то есть, содержащее в себе 366 дней / переведён с польского в Харьковском Коллегиуме Р. К. П. и К. А. П. – Х.: В Университетской типографии, 1808. – 104 с.
21. Шудрик И. А., Щедрин А. Т. «Духовный дневник» / И. А. Шудрик, А. Т. Щедрин // Православная энциклопедия Харьковщины. – Х.: Майдан, 2009. – С. 187–188.

А. О. Боженко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ІНДУСТРІАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ ЯК МІСТОУТВОРЮВАЛЬНИЙ ЧИННИК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА)

У статті розглянуто роль індустріальних об'єктів Харкова у формуванні модерного міського середовища. Головною гіпотезою є те, що вони були своєрідними кристалізуючими ядрами, що формували навколо себе специфічно міський стиль життя. Авторка бере до уваги такі аспекти, як фізичне розташування підприємств та їхній вплив на розвиток транспортної системи, соціальну взаємодію робітників та підприємців, зародження екологічної ідеології тощо. У висновках подано основні характеристики індустріалізованого ландшафту модерного Харкова.

Ключові слова: індустріалізація, модерність, Харків, транспорт, інфраструктура.

В статье рассматривается роль индустриальных объектов Харькова в формировании современной городской среды. Главной гипотезой является то, что они представляли собой своеобразные кристаллизующие ядра, которые формировали вокруг себя специфически городской стиль жизни. Автором освещаются такие аспекты, как физическое расположение предприятий и влияние на развитие транспортной системы, социальное взаимодействие рабочих и предпринимателей, зарождение экологической экологии. В выводах даются основные характеристики индустриализованного ландшафта современного Харькова.

Ключевые слова: индустриализация, модерность, Харьков, транспорт, инфраструктура.

The main problem of the article is the influence of industrial objects at the modern city environment. The hypothesis of paper is suggestion, that plants and factories were crystallizing cores, which formed specific urban life style. Such aspects as location of plants and factories, transport system, social interaction between workers and entrepreneurs, appearance of ecological ideology are highlighted. Author gives some features of industrial landscape of modern Kharkiv in conclusion.

Keywords: industrialization, modernity, Kharkiv, transport, infrastructure.

Друга індустріальна революція істотно змінила структуру міст, хоча за своєю сутністю і не була винятково урбаністичним явищем. Проте однією зі специфічних рис міст Харківської губернії, на думку Д. Чорного, якраз і було те, що чверть від усіх підприємств розташовувалася саме у містах, разом з тим як, наприклад, у Катеринославській лише кожне шістнадцяте підприємство було міським [10, с. 97]. Отже, можна говорити про більший, аніж в інших містах Лівобережжя, вплив індустріалізації на урбанізацію.

Мета статті – дослідити, яким шляхом індустріалізація формувала міський модерний простір на прикладі пореформеного Харкова як центру промисловості східноукраїнського регіону. Вважаємо за доцільне ввести дефініцію кристалізуючих ядер, яку сформулював М. Анциферов. На його думку, кристалізуючі ядра – це своєрідний соціальний вузол, в ролі якого може виступати будь-яка установа, навколо якої трансформуються або формуються нові райони міста [1, с. 46]. Для нас такими об'єктами виступатимуть підприємства Харкова. Міський простір будемо розуміти як поєднання фізичного (розташування об'єктів на мапі), соціального (взаємодії між представниками різних верств, які формують фізичний простір та водночас є сформованими ним) та ідеального (уявлення про те, яким місто має бути

внаслідок рефлексії над проблемами фізичного та соціальних просторів).

Історіографія імперського часу має виражений емпіричний характер, тоді відбувалося збирання статистичних даних про промисловість, за радянської доби також тривав аналіз цих даних. Нарешті, у сучасній історіографії маємо актуалізацію цієї проблеми: дослідження індустріальних ландшафтів (В. Куліков [14]), участь підприємців у формуванні міської інфраструктури (Р. Лінднер [7]), формування робітничого класу з селянського середовища (Д.Бетер [11]) тощо. Джерельну базу становлять діловодна документація підприємств, зокрема Паровозобудівного заводу та Гельферіх-Саде, статистичні дані («Сведения о фабриках и заводах Российской империи», «Города России в 1910 г.»), картографічні джерела (План О. Гінзбурга) тощо.

Передусім нам необхідно визначити фізичне розташування підприємств для того, щоб відповісти на питання, чи можемо ми виокремити промислові осередки та наскільки серйозно вони впливали на ландшафт міста. Саме зміна ландшафту унаочнювала процес урбанізації, виступаючи не лише суто фізичною зміною, але й соціальною, оскільки, як зазначив В. Куліков, ландшафти є соціальними конструктами, що змінюють людські життя і світогляд, створюючи новий символічний простір, причому в даному випадку, на відміну від корпоративних міст Донбасу, індустріальні елементи змушені були вписуватися в уже наявний простір [14, с. 57].

Ми користувалися планом інженера Гінзбурга 1916 р. [2], який цікавий тим, що на ньому нанесено об'єкти інфраструктури: передусім транспортну мережу та найбільші підприємства. Ці дані ми також доповнили відомостями з «Харьковского календаря за 1913 г.» [9] і нанесли їх на Google-мапу. Понад 40 дрібних підприємств (до 100 робітників), що переважно виготовляли легку й харчову продукцію, доволі щільно обступали береги річок, особливо в тому місці, де Харків впадає у Лопань. Серед великих підприємств тут розташовувалася лише кондитерська фабрика Жоржа Бормана. Це можна пояснити паровими двигунами, встановленими на фабриках, які потребували доступу до води, а за умов відсутності системи розгалуженого централізованого водогону, який тільки почали втілювати в життя наприкінці 1880-х рр., це ставало серйозною проблемою [8]. Цілком очевидно, що транспортне сполучення периферії, де жили робітники, та центру на той час здебільшого не становило проблеми (1887 р. – поява конки, 1906 р. – електричного трамвая); впадає в око й доволі близьке розташування залізничного вокзалу.

На плані Гінзбурга [2] бачимо, що певний машинобудівний анклав сформувався у квадратах КVII, КVIII наприкінці вулиць Петинської та Корсиковської, де розташовувався один із найбільших харківських машинобудівних заводів – Гельферіх-Саде (1 428, 910 тис. руб. на рік), також Паровозобудівний (5 255, 486 тис. руб. на рік) [8], сумарний дохід яких становив 28 % від 105 підприємств Харкова, та кілька дрібніших потужностей, що гуртувалися навколо них: це евакуйований з Варшави завод «Герлах та Пульст», а також «Конрад Ярушкевич». Бачимо, що ці підприємства, на відміну від підприємств дрібної промисловості, вже були розташовані на периферії міста та навіть виходили за його межі. У зв'язку з цим постає питання про транспортне сполучення з цим машинобудівним осередком, де працювали понад 5 тис. робітників. За планом трамвайних шляхів 1908 р. [4] бачимо, що вже на той час Петинську вулицю з вокзалом та центром пов'язувала лінія. Також трамваєм через центр можна було дістатися з Кінної та Старомосковської вулиць.

Слід зазначити, що наявність човникової міграції також змушувала дирекції заводів постійно втручатися у конфлікти з приводу збереження робітничих потягів на Південній залізниці. Зокрема, з переписки дізнаємося, що на 1911 р. з 2 300 робітників паровозобудівного заводу 303 постійно мали зв'язки з передмістям, тобто це становить 13 % всіх працівників. З них 68 осіб (3 % від загальної кількості) користувалися сполученням з недалекими передмістями (Мерефа, Дергачі, Люботин, Рижов, Покотилівка) щоденно, інші 245 – у святкові та вихідні дні (Спасів Скит, Слатіно, Мерчик, Максимівка, Шурино, Безпалівка). Причому в передсвяткові дні та суботи роботи на заводі закінчувалися

о 15 годині, що, власне, давало змогу дістатися й до більш віддалених поселень. Дирекція заводу дуже наполягала на збереженні робітничих потягів, мотивуючи це нагальною необхідністю для робітників: «Лишение рабочих поездов составило бы для них очень большую потерю, ибо заставило их или бросить работу и потеряют заработок, или переехать на жительство в город, где сильно дает себя знать дороговизна квартир» [16, ф. 749, оп. 1, спр. 1868, арк. 1,3,]. Примітно, що самі робітники брали участь у зборах з цього питання та висловлювали побажання з приводу кількості зупинок, зокрема, вони просили зробити зупинку на станції Храму Христа Спасителя [16, ф. 668, оп. 1, спр. 57, арк. 3]. У воєнний період у зв'язку з подорожчанням продуктів харчування більша частина робітників їздила додому і посеред тижня, що потребувало додаткових потягів [16, ф. 668, оп. 1, спр. 57, арк. 30]. Складність полягала у тому, що розклад потрібно було узгодити із іншими підприємствами Харкова, тим же заводом Гельферіх-Саде, тому на цьому ґрунті подекуди виникали конфлікти. Зокрема, у листопаді 1911 р. на вокзалі відбувся скандал через те, що потяг було відправлено раніше, аніж більша частина робітників Гельферіх-Саде прибула на станцію. Попри те, що слюсар Іванов (за словами дирекції паровозобудівного заводу) попереджав про це чергового, потім черговий же і поклав провину на нього, сказавши, що саме Іванов запропонував відправляти потяг, бо всі зібралися. Внаслідок чого робітники Гельферіх-Саде ледве не викинули слюсара з потягу. З боку ж начальника станції ситуація виглядала геть по-іншому: він сам віддав наказ про відправлення потягу раніше за призначений час і пояснив це робітникам, а Іванов дуже грубо спілкувався з його помічником, за що йому мають висловити догану на заводі [16, ф. 749, оп. 1, спр. 1868, арк. 1,3,9-11, 13, 14]. З подальшого листування дирекції заводу й начальника вокзалу дізнаємося, що робітники постійно запізнювалися на потяг через те, що годинники на заводі відставали на 5 хвилин, однак керівництво залізниці відмовилося йти на компроміс та перенести відправлення потягу на пізніший час через незручності для подальшого руху [16, ф. 749, оп. 1, спр. 1868, арк. 15,16]. У свою чергу керівництво заводу Гельферіх-Саде просило додати декілька вагонів та відкривати каси раніше до станції Безпалівка, оскільки кількість робітників, що від'їжджала на ці станції, збільшилася, і вони не встигали купувати квитки [16, ф. 668, оп. 1, спр. 57, арк. 8]. Така ситуація може свідчити про неунормованість розкладів та маршрутів робітничих потягів. Як зазначає Д. Гарві у своїй роботі «Париж, столиця модерності», «залізниці зробили внесок у почуття хаотичного поспіху та плутанини у місті, і разом з тим вони інтегрували передмістя у міську мережу. Але розклад – це було все» [12, р. 106]. Конфлікти подекуди ставалися і через те, що робітники відмовлялися сплачувати за проїзд, спеціально затягували контроль, щоб встигнути доїхати без квитка, внаслідок чого дирекція Паровозобудівного заводу у своєму оголошенні навіть погрожувала звільненням через недотримання правил залізничного руху [16, ф. 749, оп. 1, спр. 1868, арк. 17-19]. Бачимо, що індустріальні підприємці значною мірою впливали на пасажиропотік та розклад залізниці й міського транспорту. Тож можемо погодитися з думкою Д. Бетера, який вивчав розвиток індустріального Санкт-Петербурга: «Індустріалізація змінила обличчя міста... Модернізація транспорту визнається наслідком як індустріалізації, так і зростання населення» [11, р. 12].

Заводи певною мірою намагалися вирішити і проблему з житлом для робітників. В літературі досить часто наголошується на скрутних умовах в помешканнях, які надавали підприємства робітникам, зокрема це були цехи або казарми [6, с. 48]. Проте на прикладі Харкова бачимо більш вдалі спроби вирішення проблеми. Зокрема Паровозобудівний завод будував помешкання для директорів, кваліфікованих робітників, гуртожитки, формуючи в такий спосіб соціальну інфраструктуру навколо заводу [5, с. 94]. Дирекція пропонувала квартири у кам'яному будинку за цінами 144 руб. та 168 руб. на рік залежно від розміру квартири [16, ф. 749, оп. 1, спр. 184, арк. 1]. Середня вартість оренди на той час у Харкові за малу квартиру становила 60-72 руб. на рік, за середню – 120-400 руб. на рік [3, с.120], тобто бачимо, що ціна, пропонована робітникам, не виходила за межі цього діапазону. Проте

зазначалося, що квартири будуть здавати лише кваліфікованим робітникам, бригадирникам і монтерам, утім, вони могли брати до себе жильців з-поміж інших робітників заводу. У дерев'яних будинках вона була ще нижчою, а саме – 96 руб. на рік [16, ф.749, оп.1, спр.184, арк.1]. Також заводи намагалися влаштувати їдальні для робітників за поміркованими цінами: на січень 1917 р. обід у Гельферіх-Саде коштував 60 коп., щоправда, уже в липні ціна піднялася майже втричі – до 1 руб. 50 коп., що пов'язано з загальною кризою в Російській імперії. Утім, їдальнею користувалося лише близько 80 співробітників [16, ф. 668, оп. 1, спр. 112, арк. 16,33,38].

Індустріалізація спричинилася до конструювання не лише нового соціального та фізичного простору міста, але й міста ідеального. Цю проблему розглянемо у ширшому географічному контексті. Не можна сказати, що екологічні проблеми, пов'язані з розвитком промисловості аж надто актуалізувалися у публіцистиці Російської імперії. Зокрема, автор замітки в «Городском Деле» відзначає: «Русский читатель удивится, пожалуй, что тема эта [боротьба з димом у містах. – А.Б] столь подробно и часто затрагивается в европейской муниципальной печати» [15, 1910, № 7, с. 458], але автори статей та науковці вже почали цікавитися західними напрацюваннями. Проблему боротьби з димом у містах порушив, наприклад, професор Д. Кашкадамов і серед інших методів запропонував при плануванні міст відзначати окремі місця для промислових об'єктів, розташованих оддалік від житлових кварталів [15, 1912, № 1, с. 19]. Зокрема, зацікавлення викликала ідея «Міста-саду» Е. Говарда, поява якої як така служила симптомом втоми від перенаселених індустріальних міст з брудним повітрям [13]. Зокрема, російські містобудівники влаштовували поїздки до Англії для огляду вже реалізованих проєктів [15, 1910, № 11-12, с. 820], також 1912 р. були вже розпочаті розробки власних проєктів під Москвою [15, 1912, № 19, с. 1217, № 22, с. 1371]. Також, пишучи про вплив мешканців з Харкова у передмістя, автор за аналогією з цією ідеєю, називав їх «містом-садом» та бідкався з приводу їхнього перетворення на брудне і промислове місто [15, 1912, № 17, с. 1067]. Проте ми бачимо лише початок теоретичного вирішення проблеми забруднення повітря через промисловість – на практиці ці застереження майже не реалізувалися. Проте вже у цей період почала закладатися основа екологічної ідеології в містах Російської імперії.

Бачимо, що індустріалізація істотно вплинула як на фізичний, так і на соціальний простір міста. На прикладі Харкова яскраво вирізняються два осередки промисловості: легка – у центрі міста, на берегах річок, на периферії – підприємства важкої промисловості, які, власне, виділялися не лише в масштабах міста, а й всього південноросійського промислового регіону. Це, зокрема, обумовлювало розвиток міського транспорту саме у спрямуванні до підприємств, а також залізничного. Тут ми бачимо нову площину для соціальної комунікації: це, по-перше, зв'язок робітників та дирекції заводу, які спільно вирішували це питання, по-друге, заводів та керівників вокзалу для того, аби винайти найбільш зручніший розклад робітничих потягів для забезпечення адекватного режиму роботи заводів. Причому в такому разі спостерігалася ще комунікація і між представниками різних заводів, що сприяло консолідації класів робітників та підприємців як окремих соціальних груп саме через взаємодію, а не через боротьбу, як наголошувала на тому марксистська історіографія.

Література

1. Анциферов Н. Пути изучения города как социального организма / Николай Анциферов. – Ленинград: Сеятель, 1926. – 151 с.
2. Гинзбург А. М. План города Харькова с прилегающими пригородами и поселками / А. М. Гинзбург, Н. Б. Жаврид. – Харьков, 1916.
3. Города России в 1904 году. – Санкт-Петербург, 1906. – 907 с.
4. Доклад Второй Трамвайной комиссии о сооружении в Харькове новых трамвайных линий собственным распоряжением Городского управления. – Харьков: Типография М. Ф. Зильберберга, 1909. – 82 с.

5. Дьякова О. В. Економічний та соціальний стан робітників Харківського паровозобудівного заводу на рубежі XIX–XX ст. / О. В. Дьякова // Збірник наукових праць. – Серія «Історія та географія». – Харків, 2016. – Вип. 53. – С. 91–96.
6. Михеичева В. Л. Условия труда фабрично-заводских рабочих в российской империи в последней четверти XIX в. / В. Л. Михеичева // Инновационная наука. – 2016. – №2-5 (14). – С. 47–50.
7. Райнер Л. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Лінднер Райнер. – Київ; Донецьк: Кальміус, 2009. – 504 с.
8. Список фабрик и заводов Российской империи / Ред. В. Е. Варзар. - Санкт-Петербург, 1912. – 304 с.
9. Харьковский календарь на 1913 год. – Харьков: Тип. губ. правления, 1912. – 609 с.
10. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
11. Bater J. H. St. Petersburg: industrialization and change / James H. Bater. – London, 1976. – 496 p.
12. Harvey D. Paris, Capital of Modernity / David Harvey. – London: Routledge, 2003. – 362 p.
13. Howard E. Garden Cities Of To-Morrow / Ebenezer Howard. – London, 1902. – 188 p.
14. Kulikov V. Industrialisation and Transformation of the Landscape in the Donbas from the Late Nineteenth to the Early Twentieth Century / Volodymyr Kulikov // Migration and Landscape. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2016. – pp. 57–83.
15. Городское дело (журнал, Санкт-Петербург).
16. Державний архів Харківської області.

О. Є. Філатова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

РОЗВИТОК ПИВОВАРІННЯ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: ПРИЧИНИ МОНОПОЛІЇ НІМЕЦЬКИХ ПИВОВАРЕНЬ

Статтю присвячено вивченню особливостей розвитку пивоварного виробництва в Харківській губернії в другій половині ХІХ ст. Значну увагу приділено особливостям функціонування підприємств, створених етнічними німцями. Надається інформація стосовно виробничих потужностей, оснащення, обсягу, асортименту та якості виготовленої продукції. Досліджено причини монополізації німецькими пивоварами регіонального ринку протягом другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: національна меншина, пивоваріння, завод, акціонерне товариство.

Статья посвящается изучению особенностей развития пивоваренного производства в Харьковской губернии во второй половине ХІХ в. Значительное внимание уделяется особенностям функционирования предприятий, созданных этническими немцами. Предоставляется информация относительно производственных мощностей, оснащения, объемов, ассортимента и качества производимой продукции. Изучаются причины монополизации немецкими пивоварами регионального рынка на протяжении второй половины ХІХ в.

Ключевые слова: национальное меньшинство, пивоварение, завод, акционерное общество.

The article is devoted to the study of development features of the brewing industry in Kharkiv province in the second half of the ХІХ century. Special attention is paid to the peculiarities of enterprises functioning created by ethnic Germans. Information on production capacity, equipment, volumes, range, and quality of manufactured products are provided. The causes of regional market monopolization by German breweries during the second half of the ХІХ century are investigated.

Keywords: national minority, brewing, plant, joint-stock company.

Питання збереження етнічної ідентичності, формування адекватної національної політики в багатонаціональній державі є наразі актуальними для сучасної України. Курс на формування в суспільстві толерантності й міжетнічного порозуміння цілком збігається з процесом збереження історичної пам'яті національних громад, висвітленням їх участі в суспільному та економічному житті певних регіонів. У такому контексті доцільним є дослідження розвитку традиційного для німецького етносу пивоваріння на теренах Харківської губернії.

Тенденція до фрагментарного дослідження окремих галузей життєдіяльності німецької національної меншості України [3], що притаманна сучасній історичній науці, простежується у висвітленні питання розвитку пивоварної промисловості в Харківській губернії [6, 9]. Праці, присвячені згаданому вище питанню, зазвичай зосереджуються на персоналіях, відомих промисловцях з числа німецької громади регіону, випускаючи з уваги загальні особливості і тенденції розвитку пивоваріння в губернії [8]. Тому це дослідження для детального розгляду окресленого питання спирається на матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО) та статистичні видання [10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21].

Найбільш впливовою і помітною в економіці регіону німецька національна меншина була в ХІХ – на початку ХХ ст., коли законодавча база Російської імперії надавала німецьким

переселенням пільги і привілеї, що стосувались землеволодіння, підприємницької і комерційної діяльності.

Активний розвиток промисловості в Харківській губернії припадає на середину XIX ст., коли з'являються перші промислові підприємства. Це були трансформовані ремісничі заклади, що поступово розширювались, збільшували штат робітників і використовували машинне обладнання, яке остаточно відокремило їх від дрібного кустарного виробництва. Кількість робітників в таких закладах сягала 4-30 осіб. Цікаво, що до перших подібних підприємств належали заклади етнічних німців – Ф. Шмідта, Г. Мейстера, А. Кемпа [2, с. 84], Ф. Рупрехта [5, с. 260].

Саме в середині XIX ст. в регіоні промисловим стає традиційне для німецького етносу пивоварне виробництво.

Підприємства означеного типу, котрі перебували у власності представників німецької національної меншості, у згадуваний період почали оснащувати машинним обладнанням, стала розширюватись виробнича база і штат. Це знаменувало еволюцію згадуваних підприємств – від кустарного до фабрично-заводського виробництва.

Зокрема, в 60-х – 80-х роках XIX ст. на Слобожанщині виникають пивоварні підприємства промислового типу, котрі переважно належать представникам німецького етносу.

1868 р. в м. Харкові на вулиці Міщанській № 2 виник завод баварського пивоваріння «Баварія» торговельного дому «Кнапп і К^о», який заснував І. І. Кнапп. Ця пивоварня була орієнтована на виготовлення продукції європейської якості і виробляла пиво віденське, баварське [13, с. 12], бок [14], сальваторе [15] і мер [16]. При заводі було відкрито контору, що здійснювала продаж виробленої на підприємстві продукції, пропонуючи споживачеві на вибір пиво в пляшках з ярликами (об'ємом 0,6 л), дубових, висмолених тірольською смолою діжках із залізними обручами (об'ємом від 1 до 60 відер) [14].

На початку існування пивоварний завод «Баварія» мав понад десять робітників, а щорічний обсяг продукції, орієнтованої на збут в Харківському повіті, становив 20 тис. руб. [17, с. 119; 18, с. 110].

І. І. Кнапп 1869 р. при пивоварному заводі відкрив Der Bierhalle (пивний зал) «Баварія» (працював щоденно з 10-ї до 24-ї години), в якому продавалось пиво власного виробництва в пляшках і в кувалках з-під крану, в буфеті (працював щоденно з 6-ї до 10-ї вечора) – холодні закуски, гарячі страви і різноманітні вина. Крім того, до послуг відвідувачів Der Bierhalle, була зимова кегельна гра, 2 більйардні столи, російська та іноземна преса, сад для літніх прогулянок з музикою і різноманітними розвагами [14].

Також упродовж 60-х – 80-х років XIX ст. в Харківському повіті діяли й інші пивоварні підприємства, власниками яких були представники німецької національної меншості. До них належали:

- пивоварний завод купця Нерлінга і К^о, який розміщувався у с. Солоницівка Пересічанської волості; річний обіг виробленої на ньому продукції становив 26 400 руб., штат включав 15 робітників [17, с. 123];

- пивоварний завод Фон-Мезенкампа, який заснувала 1863 р. у с. Карчевці поміщиця С. М. фон Мензенкампа; за даними на 1864 р. на ньому працювало 5 робітників, об'єм виготовленого продукту, збут якого здійснювався в межах повіту, становив 8 тис. відер пива за рік, на суму 6 200 руб. [11, с. 12]; в кінці 1860-х років завод узяв в оренду колезький секретар В. О. Вольнер, котрий дещо розширив штат (до 15 робітників) і виробничі потужності підприємства, що вплинуло на збільшення річного обігу виробництва до 24 000 руб. [17, с. 123]; попри це, завод проіснував лише до 1877 р. [18, с. 110] через загострення конкуренції в цій галузі.

Крім того, в означений період в Зміївському повіті, в м. Чугуєві, у власності представника німецького етносу, саксонського підданого Ф. Юста, був пивоварний завод, заснований 1873 р. Підприємство мало доволі невеликі виробничі потужності, у штаті було лише 5 робітників, а тому річний обіг не перевищував 5 500 руб. [17, с. 130].

Проте, крім дрібних пивоварних підприємств, у Харківській губернії в 1870-х роках представники німецької національної меншості брали безпосередню участь у заснуванні потужніших пивоварних і винокурних заводів. Найбільш відоме підприємство відкрито 1875 р. в с. Григорівка (на землях поміщика барона М. Г. Піллор фон Пільхау) Основ'янської волості Харківського повіту – акціонерне товариство «Григорівський пиво-медоварний завод Нова Баварія» [17, с. 123], устав якого було затверджено Сенатом трьома роками раніше [8, с. 26]. На початку свого існування в штат цього підприємства входило 27 робітників, а виробничі потужності склалися з 2 парових машин. Це дало змогу виробляти до 500 відер на добу високоякісного баварського пива, яке, судячи з розширення виробництва, упродовж наступних років мало значний попит не лише в Харківській, але і в прилеглих губерніях. Зокрема, за даними на 1886 р. чистий прибуток акціонерного товариства «Григорівський пиво-медоварний завод Нова Баварія» становив 28 тис. руб., а загальний прибуток і витрати сягали 343 тис. руб., капітал – до 623 тис. [19, с. 357]. Разом з тим збільшився штат робітників – до 74 осіб, і виробничі потужності, які склалися з 3 парових машин (потужністю в 31 кінську силу), а в Харкові відкрився власний склад товариства [21, с. 432]. Тенденції до розширення підприємства збереглися до кінця XIX ст. Зокрема, за даними на 1899 р. завод виробляв 284 500 відер пива і 4 790 відер меду на рік на суму 349 тис. руб., а його штат збільшився до 85 робітників, робочий день яких становив 11 ½ годин [4, с. 150]. Підприємство мало власну торговельну мережу для реалізації виробленої продукції [22, ф. 84, оп. 1, спр. 721, арк. 2, 3, 131].

Слід зауважити, що умови праці на підприємстві «Нова Баварія» були не найкращими, робочий день звичайних робітників становив до 12 годин, а заробітна плата 12-20 руб. на місяць [22, ф. 51, оп. 1, спр. 153, арк. 143]. Проте при заводі існувала лікарня з постійним лікарем для безкоштовного лікування робітників і службовців підприємства, утримання якої виходило 1 тис. руб. на рік [19, с. 357].

Упродовж перших десятиліть існування акціонерного товариства «Григорівський пиво-медоварний завод Нова Баварія» представники німецького етносу не були в складі правління, а обіймали посади пивоварів і керівників виробництва [22, ф. 51, оп. 1, спр. 153, арк. 143; 19, с. 93; 21, с. 90; 21, с. 432], лише на початку XX ст., в 1904 р., головою правління став уродженець Баварії Франц (Федір Карлович) Гиршгеймер.

Власну нішу в винокурній і пивоварній галузі Харківської губернії мав знаний підприємець, німець за походженням, Л. Є. Кеніг. У його власності були винокурні у с. Тростянець (Тростянецька волость Охтирського повіту), с. Шарівці (Богодухівського повіту) і с. Кленове (Богодухівського повіту), а також пиво- і медоварний завод, в с. Станове (Тростянецької волості Охтирського повіту).

Невеликий пиво- і медоварний завод в с. Станове, оснащений лише одним кінним двигуном у дві кінські сили, перейшов у власність Л. Є. Кеніга на початку 1890-х років [22, ф. 51, оп. 1, спр. 152, арк. 135]. Число робітників не перевищувало дюжину. За таких умов завод виробляв, за даними на 1899 р., до 10 тис. відер пива на рік, загальною вартістю 12 тис. руб. [4, с. 150].

На початку XX ст. динамічний розвиток пивоварної промисловості в регіоні, зумовлений зростанням попиту на продукцію такого типу, загострив конкуренцію в галузі. Означена тенденція похитнула позиції німецьких підприємців, нівелювала їхню монополію. Проте вони попри це продовжували відігравати помітну роль у пивоварній галузі регіону. На 43 винокурнях і 18 пивоварнях, що існували в Харківській губернії на початку XX ст., працювало 3,6 % німців від загальної чисельності робітників галузі [1; 12, с. 188–210]. Акціонерне товариство «Григорівський пиво-медоварний завод Нова Баварія» на початку XX ст. також зберегло статус найпотужнішого в своїй галузі, про що свідчить зарахування заводу до 5 групи статистичним управлінням губернії, і продовжувало розвиватись. За даними на 1906 р. підприємство виготовляло 506 772 відер пива і 45 009 меду за поточний рік, що в 1,5 раза більше за показники 1899 р. для пива, і в 7,5 разів – для меду. Слід

зауважити, що пиво-медоварний завод «Нова Баварія» виготовляв лише пиво найвищого гатунку, ринок збуту якого простягався за межі Харківської губернії [10, с. 32-33, 43]. Підприємство не лише стежило за якістю виробленої продукції, але і намагалось запобігати підробкам [22, ф. 766, оп. 1, спр. 1, арк. 19].

У XIX – на початку XX ст. представники німецької національної громади з числа підприємців і промисловців відігравали важливу роль в економічному розвитку регіону. В другій половині XIX ст. підприємці й технологи німецького походження практично монополізували пивоварну галузь Харківської губернії. Це пояснюється використанням європейського досвіду та сучасного устаткування для виробництва якісної продукції, котра мала попит за межами регіону. Лише загострення конкуренції в галузі, поява нових підприємств, менш якісних аналогів продукту на початку XX ст. ліквідує монополію традиційного німецького пивоваріння в Харківській губернії.

Література

1. Багалій, Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків: Дельта, 1993. – 255 с.
2. Бровер, І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси і матеріали / І. М. Бровер. – Одеса: Пролетар, 1931. – Т. 1. – 176 с.
3. Васильчук, В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. – 340 с.
4. Гнедич, А., Аксенов, С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Выпуск 1. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1899. – 242 с.
5. Дьяченко, Н. Т. Улицы и площади Харькова: из истории города / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1966. – 280 с.
6. Історія міста Харкова XX століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків: «Фоліо», «Золоті сторінки», 2004. – 685 с.
7. Історія Слобідської України: Навчальний посібник з народознавства та краєзнавства / За ред. В. І. Торкатюка, О. Л. Сидоренка. – Харків: Основа, 1998. – 368 с.
8. Коваль, В. Матеріали к истории пивоварения в Харьковской губернии / В. Коваль. – Харьков: Издательство «харьковский частный музей городской усадьбы», 2010. – 56 с.
9. Лейбфрейд, А. Ю. Харьков: От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – 334 с.
10. Матеріали по оценке фабрик и заводов Харьковской губернии. – Т. 2. – Вып. 1. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1910. – 722 с.
11. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. С приложением плана города Харькова. – Харьков: В Университетской Типографии, 1866. – 480 с.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII. Харьковская губерния. – М.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 327 с.
13. Харьковский календарь на 1869 год, месяцеслов, адресная и справочная книга. Год первый / Под ред. А. Подвысоцкого. – Харьков: Типография Счасни, 1868. – 480 с.
14. Харьковский календарь на 1871 год. С картою Харьковской губернии. – Харьков: Типография К. П. Счасни, 1870. – 622 с.
15. Харьковский календарь на 1872 год. С планом города Харькова. – Харьков: Типография К. П. Счасни, 1871. – 472 с.
16. Харьковский календарь на 1875 год. – Харьков, 1875. – 656 с.
17. Харьковский календарь на 1878 год. Год шестой. – Харьков: Издательство Харьковского губернского статистического комитета, 1878. – 542 с.
18. Харьковский календарь на 1879 год. Год седьмой. – Харьков: Издательство Харьковского губернского статистического комитета, 1879. – 698 с.
19. Харьковский календарь на 1888 год. Год шестнадцатый. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1887. – 634 с.
20. Харьковский календарь на 1892 год. Год двадцатый. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1892. – 420 с.
21. Харьковский календарь на 1894 год. С приложением плана города Харькова. – Харьков: Губернская Типография, 1894. – 768 с.
22. Державний архів Харківської області.

УДК 94(477.54)«194/199»:364-787.5-056.24:656.138

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-1-05

О. М. Устименко

КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова»

**СПЕЦІАЛЬНІ РАДЯНСЬКІ АВТОМОБІЛІ ДЛЯ ІНВАЛІДІВ
ТА ЇХ ЕКСПЛУАТАЦІЯ НА ХАРКІВЩИНІ (КІНЕЦЬ 1940-Х – 1990-ТІ РОКИ)**

У статті досліджується історія розробки радянських принципово нових спеціальних мотоколясок для інвалідів. Коротко розглядаються всі інвалідні модифікації автомобілів ЗАЗ. Досліджуються й умови, на яких видавалися мотоколяски та автомобілі з ручним керуванням, їх ремонт та експлуатація на Харківщині. Автор робить висновок, що в СРСР мав місце своєрідний феномен – інвалідні мотоколяски та автомобілі з ручним керуванням. Інваліди отримували транспорт для пересування не в ролі пасажирів, як це було в Європі та США, а як водії. Також доведено, що із збільшенням виробництва автомобілів пропорційно зростала і кількість інвалідів, що могли претендувати на спецтранспорт.

Ключові слова: автопром, автомобіль, інвалід, мотоколяска, Харків.

В статье исследуется история разработки советских принципиально новых специальных мотоколясок для инвалидов. Коротко рассматриваются все инвалидные модификации автомобилей ЗАЗ. Исследуются и условия на которых выдавались мотоколяски и автомобили с ручным управлением, их ремонт и эксплуатация на Харьковщине. В работе сделан вывод, что в СССР имел место своеобразный феномен – инвалидные мотоколяски и автомобили с ручным управлением. Инвалиды получали транспорт для передвижения не в качестве пассажиров, как было в Европе и США, а именно в качестве водителей. Также доказано, что с увеличением производства автомобилей пропорционально возрастало и количество инвалидов, которые могли претендовать на спецтранспорт.

Ключевые слова: автопром, автомобиль, инвалид, мотоколяска, Харьков.

The article deals with the history of development of Soviet fundamentally new special microcars for disabled people. All modifications for disabled by ZAZ vehicles are briefly considered. The conditions in which microcars and vehicles with manual control were issued, their repair and operation in Kharkiv region are also being investigated. The final conclusion is that Soviet microcars and vehicles with manual control were peculiar phenomenon because disabled people had got them for using not like passengers (as it was in Europe and the USA), but like drivers. It is also proved that increasing of the number of such special vehicles led to proportional increasing of disabled people who claimed them.

Keywords: automotive industry, car, disabled, microcar, Kharkiv.

Дослідження історії спеціальних радянських автомобілів для інвалідів та їх експлуатація на Харківщині є актуальною проблемою, тому що сучасних науково-історичних досліджень з цієї теми нема, існують лише декілька невеликих напрацювань науково-публіцистичного характеру, у яких основний наголос робиться лише на історії створення цих автомобілів і зовсім не досліджується процедура отримання інвалідами спецтранспорту, умови на яких він видавався, його тяжка експлуатація інвалідами тощо. Вивчення історії автомобілів ЗАЗ з ручним керуванням у зазначений період є досить важливим у контексті дослідження історії саме українського автопрому в другій половині ХХ ст. Ця стаття є спробою показати феномен цілком повноцінного автомобільного життя радянських інвалідів так би мовити із середини з усіма його складностями та незручностями.

Для розуміння технічної будови наймасовішої радянської мотоколяски СМЗ С-3Д варто

ознайомитися з роботою Р. І. Немцева та М. А. Анчугова «Моторна коляска С-3Д. Конструкція, експлуатація та ремонт» за 1981 рік [17]. Ця праця є виключно технічною і не містить інформації з історії мотоколясок.

Вагомими є роботи Л. М. Шугурова [34-37], у яких зроблено наголос не на технічній будові мотоколясок та «Запорожців», а на їх історії та подальшій модернізації. Праці написані в доступному науково-популярному стилі.

Та найбільш інформативною літературою з досліджуваної теми стала сучасна науково-популярна серія журналів «Автолегенди СРСР» [6-10; 28-30]. У цьому виданні кожний номер журналу присвячено окремій моделі певного радянського автомобіля і вміщено копію машини в масштабі 1/43. У номерах висвітлено історію кожної мотоколяски та «Запорожця», наведено цікаві факти з експлуатації, вказано на закордонні аналоги.

Наукова новизна дослідження також не викликає сумніву, оскільки комплексної спеціальної наукової праці, присвяченої історії спеціалізованої автомобілізації радянських інвалідів на сьогодні немає.

Завданнями статті є вивчення передумов виникнення великої кількості спецтранспорту для інвалідів у СРСР та історії їх виробництва й модернізації; аналіз технічних інновацій, застосованих при виробництві мотоколясок та автомобілів ЗАЗ; висвітлення умов, на яких інваліди отримували мотоколяски та автомобілі; коротке дослідження умов ремонту та обслуговування інвалідного спецтранспорту.

Автор статті використав широке коло джерел, більшість з яких не опубліковані та вперше вводяться у науковий обіг. Це діловодна документація, технічна документація, періодика та фотодокументи.

Так, для дослідження були задіяні матеріали з фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО), фонду Р-3858 «Виконавчий комітет Харківської обласної Ради депутатів трудящих» [38]. Ці архівні матеріали дали змогу вивчити деякі аспекти експлуатації інвалідного спецтранспорту на Харківщині, а саме його ремонт та обслуговування, статистичні дані кількості інвалідів й отриманого транспорту та деякі цікаві випадки, пов'язані із боротьбою інвалідів за отримання мотоколясок чи машин. Також були задіяні матеріали з фондів Центрального державного архіву науково-технічної документації України (ЦДАНТД), фонду Р-190 «Ордена Трудового Червоного Прапора автомобільний завод «Комунар» Міністерства автомобільної промисловості СРСР м. Запоріжжя» [40]. У фондах цього архіву зберігаються унікальні креслення й технічна документація на автомобіль ЗАЗ-965 «Запорожець». Із фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (ХІМ) спеціально було підбрано 3 фотографії 1960-х та 1980-х років, на яких зображені ЗАЗ-965 на проспекті Леніна (Науки) та мотоколяска СМЗ С-3Д на будівельному майданчику Вовчанського агрохімкомплексу [39].

Багатьох світових автоінженерів ще до Другої світової війни займала ідея конструювання простих і дешевих моторизованих засобів пересування. Після війни було зроблено перші серйозні кроки до масової автомобілізації населення Європи. Цьому сприяли й економічні причини, які обумовили появу післявоєнних європейських «кабінеролерів». До того ж у зруйнованій промисловості не вистачало потужностей для виробництва повнорозмірних автомобілів, а в населення – коштів для їх придбання. А от у СРСР створення «недоавтомобіля» було спричинене тим, що до 1960-х років вважалося, ніби інваліди не зможуть керувати повноцінною машиною.

У СРСР 2,6 мільйона чоловік, котрі повернулися з війни інвалідами як на засіб пересування могли розраховувати лише на крісло-каталку, а більшість безногих узагалі задовольнялися саморобним дерев'яним візком на коліщатах. Багато хто просто не мав однієї руки або ноги. Усі ці люди потребували спеціальних моторизованих засобів пересування [28, с. 3; 29, с. 3].

Перша мотоколяска – КМЗ К-1В/К-1Г (1947-1951). У вересні 1945 р. у Києві було створено мотозавод (КМЗ). Туди за репараціями із заводу в Шенау під Хемніцом

(Німеччина) вивезли обладнання й документацію для виробництва легкого мотоцикла Wanderer 1sp (Мандрівник), виготовлення якого під назвою «К-1Б» з 1946 р. почали в УРСР. Вага одномісного К-1Б становила 60 кг. Мотоцикл оснащувався 98-кубовим трофейним моторчиком Sachs потужністю 2,3 к.с. Мотоцикл назвали «Киянин» [28, с. 3].

Першу радянську інвалідну мотоколяску було вирішено створювати саме на базі «Киянина», тому що КМЗ мав у своєму розпорядженні ресурси, необхідні для виробництва такого транспорту [28, с. 3; 15, с. 161].

У 1947 р. почалася адаптація органів керування мотоцикла до можливостей людей без однієї або обох ніг: змінили раму, встановивши два задніх колеса, між якими помістилося двомісне сидіння. Замість звичайного мотоциклетного керма встановили один довгий важіль. На кінці важеля розміщалися обертова моторучка газу. До двох передніх передач додалася задня (реверс). Максимальна швидкість була 15 км/год. Модифікація для інвалідів одержала індекс «К-1В» і випускалася в 1948-1949 роках. У 1949 р. мотоколяску модернізували. Потужність двигуна збільшилася до 3,3 к.с., а маса до 126 кг, її назвали КМЗ «К-1Г». Випуск тривав до 1951 р. Усе-таки ці моделі показали, що проектувати спецтранспорт для інвалідів потрібно з нуля, а не пристосовувати під нього вже наявні моделі [28, с. 3-4].

Мотоколяска КМЗ К-1В/К-1Г [28, с. 5].

До К-1В/К-1Г інваліди ставилися неоднозначно. З одного боку, уперше держава почала випуск спеціального моторизованого транспорту для інвалідів, з іншого ж – керувати триколісним «Киянином» з «коцюбою» замість керма й ручними «педалями» приводу було непросто навіть здоровій людині. Незручності, викликані відсутністю даху, вважалися другорядними. До того ж радянського аналога моторчика Sachs, змушеного працювати на межі можливого, вистачало лише на 6-7 тис. км. Інваліди часто з іронією називали мотоколяску «Дякувати Гітлеру» [28, с. 5].

Усього виготовили 14831 екземплярів обох модифікацій, а її собівартість становила 2900 крб. [15, с. 161]. Така кількість виготовлених «Киянинів» не могла навіть задовольнити окремо інвалідів Харківської області, яких станом на 1 січня 1949 р. було 24 427 (війни) та 22 436 (праці) трьох груп [38, Ф. Р-3858, Оп. 3, Спр. 932, арк. 5]. Хоча майже через рік, станом на 13 грудня 1949 р., із зазначеної кількості інвалідів, що перебували на черзі та ще не забезпечених мотоколясками, було лише 197 осіб [38, Ф. Р-3858, Оп. 3, Спр. 1334, арк. 52]. Така низька кількість черговиків була тому, що на мотоколяску до 1960-х років могли розраховувати лише безногі інваліди та й медкомісію проходили одиниці. Усього за період з 1948 р. по 24 січня 1953 р. на Харківщині було видано лише 336 мотоколясок [38, Ф. Р-3858, Оп. 5, Спр. 69, арк. 140-141].

Так, у 1951 р. навіть Управління МДБ у Харківській обл. просило Виконком Ради Депутатів Трудящих розпорядження для Відділу соцзабезу на отримання «Киянина» для свого ветерана П. Є. Стряпуніна, який втратив ногу при виконанні службових обов'язків у 1945 р. На це МДБ Харківської області отримало відповідь від обласного соцзабезу, що

П. Є. Стряпунін може розраховувати тільки на протез, а мотоколяску можуть отримати лише повністю безногі інваліди Вітчизняної війни та Радянської армії. Видача перших мотоколясок іншим категоріям інвалідів у 1948-1952 рр. проводилася лише як виняток і тільки з розпорядження Радміну УРСР [38, Ф. Р-3858, Оп. 3, Спр. 1777, арк. 5, 7; 38, Ф. Р-3858, Оп. 3, Спр. 2142, арк. 26].

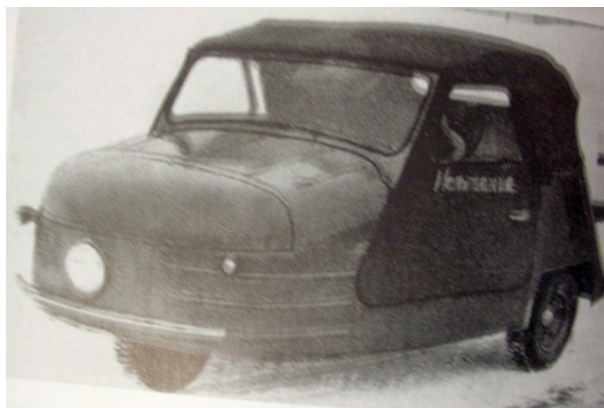
Перше покоління серпухівських мотоколясок – СМЗ С-1Л (1952-1958). На початку 1950-х років замислилися над черговим, більш зручним, спеціальним транспортом для інвалідів – мотоколяскою. Їх вирішили випускати на Серпухівському мотоциклетному заводі (СМЗ) [28, с. 4; 37, с. 120; 35, с. 199; 15, с. 161]. У процесі створення звичайно турбувалися й про максимально низьку собівартість виробу. Хоча враховували також поганий досвід експлуатації «Киянина» і, за можливістю, уникали конструктивних недоліків останнього. Брало до уваги й уніфікацію з тим транспортом, що вже вироблявся. Від природної ідеї будувати машину «навколо інваліда» відмовилися [28, с. 5; 29, с. 3].

Знову використовувалася триколісна схема, яка дозволяла використовувати просте мотоциклетне рульове керування, а також заощаджувати на колесах (маленького розміру 4,50/9 дюймів). Цікаво, що обраний для мотоколяски чотирьохсильний двигун об'ємом 123 см³ від мотоцикла «Москва» М1А компенсував недолік триколісних транспортних засобів – схильність до перекидання, оскільки не давав розвинути достатню для цього швидкість. Уперше у вітчизняному автомобілебудуванні застосували незалежну пружинну підвіску всіх коліс [28, с. 5; 37, с. 74, 120; 35, с. 199].

Для кузова обрали таке компонування: несуча основа – зварена просторова рама із труб. Після обшивання її сталевими листами виходив закритий об'єм для водія, пасажирів, двигуна й органів керування. Конструктори приділили увагу й ергономічності, і екстер'єру автомобільчика [28, с. 5; 12, с. 396, 398].

Двохдверний кузов зробили відкритим, зі складним тентом. За спинкою сидіння розміщувався двотактний одноциліндровий двигун, додатково збагачений примусовим обдувом, що рятувало від перегріву. Привід автомобільчика був на задні колеса.

Цікаво, що, незважаючи на специфічних користувачів, електростартер порахували за розкіш, мотор заводився ручним «кіком», на носі кузова була одна фара. Багажника не було. Двері – обшиті тентом металокаркаси. Вага мотоколяски – 275 кг, довжина – 2650 мм, ширина – 1388 мм, висота – 1330 мм. Розганялася до 30 км/ч. Витрата бензину А-66 – 4-4,5 л. на 100 км. Конструкція була проста й ремонтоздатна [28, с. 6; 29 с. 3; 35, с. 199; 12, с. 396, 398].

Мотоколяска СМЗ-С1Л [12, с. 398].

Другий спеціалізований транспортний засіб для інвалідів назвали С-1Л. «С» означала Серпухівський мотоциклетний завод, 1 – перший варіант із двигуном М1А, а остання буква «Л» – варіант кузова. СМЗ С-1Л стала першим поколінням серпухівських мотоколясок.

Наприкінці 1952 р. почалося серійне виробництво мотоколяски С-1Л. На виготовлення одного кузова шляхом ручного електрозварювання йшло 4-5 днів. Собівартість машини визначалася в 4250 крб. (при середній зарплатні в 500–700 крб.). До 1 травня 1953 р. завод все-таки виготовив 30 мотоколясок. Інваліди, які безкоштовно одержали від держави маленькі автомобілі через вісім років після закінчення війни, були дуже вдячні. Усе-таки незабаром стало зрозуміло, що й ця конструкція ще не досконала [28, с. 6; 29, с. 3; 12, с. 396; 15, с. 161].

Інвалідам доводилося не зважати на недостатню потужність двигуна, через яку мотоколяска не могла долати круті підйоми й брудні ділянки півців. Але водночас завдяки триколісній схемі радіус розвороту не перевищував 4 м. Також для мотоциклетного мотора 275 кг ваги коляски було багато – він часто ламався. Ненадійними були й інші елементи. С-1Л власники називали «моторизованим протезом» або «механічними ногами» [28, с. 6; 29, с. 3; 35, с. 199; 12, с. 396, 398; 15, с. 161-162].

К. С. Лях, дослідниця історії масової автомобілізації СРСР, у своїй статті дуже влучно наводила характерний уривок з листа ветерана війни — власника мотоколяски – як типовий приклад розпачу й наростаючого невдоволення інвалідів: «Гарілки в коліс покрилися іржею й замазані якимось мастилом, дверцята не відчиняються, не зачиняються, усе треба робити з гуркотом, із силою. Щоб перевести з однієї швидкості в іншу, потрібна сила. Нейтралку можна піймати тільки випадково – як пощастить. Ланцюг під час їзди багато разів спадав, а одягти його можна лише з великою силою, так влаштовано — неможливо дібратися. Потім зламався картер, одержав новий, потім вийшов з ладу стартер, одержав новий, порвалася клема, надіслали нову. Загалом наїздив кілометрів 300, фарба злізла смугами, тепер вона виглядає як зебра...» [15, с. 162]. Навіть у Харкові у 1950-ті роки нові мотоколяски С-1Л і С-3Л ще до видачі їх інвалідам зберігалися під відкритим небом на території гаражів Держпрому, що дуже погано впливало на їх стан збереження [38, Ф. Р-3858, Оп. 7, Спр. 38, арк. 8].

Модифікації. СМЗ С-3Л (1957-1958). Модель мала одноциліндровий двигун від ДЖ-49 (346 см³, 7,3 к.с.). Також з'явився електростартер від «Москвича-400», хоча залишили й кікстартер. КПП одержала 4-ту передачу. Моделі присвоїли індекс «С-3Л». Ряд проблем, притаманних С-1Л, у С-3Л було вирішено, однак з'явилися нові: мотор розганяв коляску до 40 км/год, а на такій швидкості триколісне шасі могло перекинутися [28, с. 15; 29 с. 3; 35, с. 199; 12, с. 396, 400].

СМЗ С-1Л-0 і С-1Л-0Л (1957-1958). Ці модифікації «інвалідки» мали відмінності тільки у механізмах керування. Базова С-1Л розраховувалася на водія з обома руками, але без ніг, і мала цілих 5 важелів керування. У це важко повірити, але модифікації С-1Л-0 і С-1Л-0Л були розраховані на керування всього лише однією рукою й без ніг. С-1Л-0 – правою, а С-1Л-0Л – лівою [28, с. 15; 12, с. 399].

Керування всіма механізмами коляски, які розташовувалися посередині кабіни, являло собою хиткий важіль, укріплений на вертикальному кермовому валу. Повертаючи важіль вправо або вліво, водій міняв напрямок руху. Переміщаючи важіль вгору-низ – перемикав передачі. Щоб загальмувати – тягнув «штурвал» на себе. Увінчували цей «джойстик» мотоциклетна ручка газу, важіль керування зчепленням, перемикачі лівого поворотника й світла фар і кнопка звукового сигналу [28, с. 15].

Таким чином, С-1Л, С-3Л та їх модифікації випускалися в 1952-1958 р. Усього побудували 19128 мотоколясок С-1Л и 17053 більше форсованих С-3Л. У зіставленні з кількістю інвалідів, що потребували спецтранспорту, ця цифра дуже незначна. Попри все, первісток серпухівчан проторував шлях більш досконалим конструкціям і ліг в основу масового виробництва «інвалідок» у СРСР. Далі інженерами СМЗ була проведена велика робота над помилками, у результаті чого в 1958 р. було запущене виробництво мотоколяски другого покоління – СМЗ С-3А [28, с. 15; 29, с. 3-4; 35, с. 199; 12, с. 398].

Друге покоління серпухівських мотоколясок – СМЗ С-3А (1958-1970). Головними недоліками С-1Л і С-3Л була трьохколісність, що позначалася на їхній стійкості й що зводило нанівець і без того їхню невисоку прохідність: три колії по бездоріжжю прокладати значно важче, ніж дві. «Чотирьохколісність» нової С-3А призвела до ряду змін. Потрібно було доводити підвіску, рульове керування, гальма й кузов [29, с. 4; 37, с. 120; 36, с. 25].

По суті С-3А являла собою своєрідну чотирьохколісну модифікацію С-3Л. На С-3А вперше у вітчизняному автомобілебудуванні на серійному автомобілі застосували рейкове рульове керування, що взяли з дослідного зразка інвалідки НАМІ-031 (Науковий автотранспортний інститут). Там само запозичили й незалежну пружинну підвіску задніх коліс і торсійну – передніх. Підвіска кріпилася до звареної просторової рами. За деякими даними, така рама виготовлялася із хромносилових труб (авіатехнологія), що робило собівартість С-3А вище собівартості «Москвича-407». Коливання гасилися фрикційними амортизаторами [29, с. 4-5; 37, с. 98, 120; 36, с. 25; 12, с. 397, 401; 33, с. 99].

Двигун і трансмісія від ІЖ-49 не змінювалися й також розташовувалися позаду. Передача крутного моменту від двигуна до задніх ведучих коліс через чотирьохступінчасту КПП здійснювалася ланцюгом (як на велосипеді) – конструкція пристосовницька, металоємна й займала багато місця. Залишилося й примусове повітряне охолодження двигуна за допомогою вентилятора. Електростартер від С-3Л був малопотужним. Власники С-3А частіше користувалися важелем кікстартера, який виходив у салон.

Чотирьохколісний кузов природно розширився попереду. Фар стало дві, і автомобільчик отримав наївне «вираження обличчя». Місць, як і раніше, передбачалося два. Рама обшивалася металевими панелями, а матерчатий верх складався [29, с. 5; 36, с. 25].

С-3А також вийшла з певними недоліками. Машина була важкою (споряджена маса 425 кг), що погано впливало на динаміку й витрату палива (4,5-5,0 л/100 км). Максимальна швидкість не перевищувала 60 км/год. Маленькі колеса (5,00/10 дюймів) не сприяли нормальній прохідності. Малий габарит машини (довжина – 2625 мм, ширина – 1316 мм, висота – 1380 мм) не компенсував цих недоліків [29, с. 5; 36, с. 25].

С-3А й наступна С-3Д були нібито своєрідними моторизованими кріслами для інвалідів. Однак на тлі дефіциту автомобілів користувачі стали висувати до них такі ж вимоги, як до звичайного транспортного засобу. Спроби задовольнити їх лише ускладнювали мотоколяски [36, с. 25].

Цікаво, що інформація про машини СМЗ не потрапляла не те що у відомі автомобільні журнали «За рулём», а навіть і в галузеві довідники НДІАТ (Науково-дослідний інститут автомобільного транспорту). Останнє пов'язане з тим, що машини, як і раніше, поймаються мотоколясками, тобто чимось середнім між автомобілем і мотоциклом. Описувати ж у всесоюзному виданні злиденну конструкцію для інвалідів війни, очевидно, було недоцільно [12, с. 397].

Мотоколяска СМЗ-С3А (Моргуновка) [12, с. 400].

СМЗ С-3А в кіно. Після виходу комедії «Операція «И» та інші пригоди Шурика» (1965 р.), де трійця відомих шахраїв роз'їжджала на «інвалідці», мотоколяска СМЗ С-3А одержала всенародну любов та прізвисько «Моргуновка» – за прізвиськом актора, що грав псевдоінваліда Бувалого [29, с. 6].

Зараз багато хто не зрозуміє гостросоціального гумору, закладеного в зовнішності здорованя «Бувалого» і його машинки зі згаданого фільму режисера Л. І. Гайдая. Гумор полягав у тому, що у вільному продажі інвалідки ніколи не з'являлися. І ще момент – співробітники ДАІ стежили за тим, щоб «соціальним» транспортом керували тільки власники-інваліди.

Ніяких родичів за кермом і доручень на мотоколяски бути не могло. Порушників суворо карали. Звідси й сценка, що стала класикою. Мотоколяска «Бувалого» перегородила дорогу вантажівці ГАЗ-51. Її обурений водій шукає інваліда, який керує мотоколяскою, і гадає, що за її кермом буде інвалід-опорник. Ну а власне комізм ситуації є в тому, що «інвалідом» виявляється здоровань «Бувалий» (актор Є. О. Моргунов 1927–1999 рр.) [29, с. 6].

Тоді це було смішно. Базові С-3А, як і попередні С-1Л/С-3Л і наступні С-3Д випускалися переважно в модифікації, створеній для керування тільки руками. Газ і зчеплення розташовувалися на кермі, важіль КПП був на звичному для автомобілістів місці, але швидкості перемикалися по-мотоциклетному – послідовно, вперед-назад. Таким чином, для того щоб вважатися інвалідом, який має право на мотоколяску, у «Бувалого» мало б не бути ніг, або ж однієї ноги і однієї руки [29, с. 7].

Кадр із кінофільму Л. І. Гайдая «Операція И та інші пригоди Шурика»

У власників мотоколясок усіх поколінь ніяких проблем з техоглядом не було (інвалідки під нього не потрапляли), а для керування цим транспортом у водійських посвідченнях треба було мати лише спеціальну позначку [29, с. 7].

Модифікації. Базова С-3А (1958-1962). С-3АБ (1958-1962)б – перша модернізація. З'являється рейкове рульове керування, а на дверях, замість брезентових боковин із целулоїдними прозорими вставками – повноцінні стекла в рамках. С-3Б (1959-1962 роки, за іншими даними – 1960-1961 роки) для інвалідів з однією ногою й однією рукою. Таких екземплярів зробили всього 7819. С-3АМ (1962-1970). Подальші поліпшення стають такими: з'являються гумові шарніри півосей, замість фрикційних амортизаторів – телескопічні гідравлічні й покращений глушник. Надалі випускалися без змін. Усього зроблено 203291 мотоколясок усіх перелічених модифікацій. З 1965 р. на заводі й у НАМІ почали роботу над серпухівською інвалідкою третього покоління – СМЗ С-3Д, яка видавалася більш перспективною [29, с. 5, 7, 15; 30, с. 4; 36, с. 25; 12, с. 397, 400, 402-403].

Незважаючи на значну кількість виготовлених С-3А, інвалідам Харківщини їх доводилося чекати не менше ніж по три роки, а потім ще й перебувати на черзі на гуму до них [38, Ф. Р-3858, Оп. 7, Спр. 801, арк. 11-12]. У 1963 р. на Харківщині стояло на черзі на С-3А 246 інвалідів Вітчизняної війни та на пільгове придбання – 123 інваліди праці та з дитинства, а отримало лише 204 особи проти 216 у 1962 р. [38, Ф. Р-3858, Оп. 10, Спр. 174, арк. 75].

Горьківський проект інвалідки (ГАЗ-18). Створення нової чотирьохколісної мотоколяски С-3А могло піти альтернативним шляхом. У 1955 р. напередодні 10-річчя Перемоги група ветеранів з Харкова написала колективного листа до ЦК КПРС про необхідність виробництва повноцінного чотирьохколісного автомобіля для інвалідів, унаслідок чого завдання на розробку такої машини передали на ГАЗ. Конструюванням зайнявся Н. Юшманов. Автомобілю привласнили індекс ГАЗ-18. У 1957 р. З'являється такий досліdnий зразок: закритий суцільнометалевий двомісний дводверний кузов, що стилістично нагадував «Победу». Двоциліндровий двигун потужністю 10 к.с. був «половинкою» мотора «Москвича-402». Але головним у розробці було застосування гідромеханічної автоматичної КПП, що дозволяло обходитися без педалі або важеля зчеплення і навіть позбавляло від ручних перемикачів, що було зручно для інвалідів. Спроба організувати на СМЗ виробництво передового за конструкцією ГАЗ-18 не мала успіху, завод був занадто погано оснащений [29, с. 4; 37, с. 98; 36, с. 25; 12, с. 397].

Третє покоління серпухівських інвалідок – СМЗ С-3Д (1970-1997). До середини 1960-х років С-3А вже явно застаріла: на зміну машинці з відкритим (тентовим) дахом час було прийти сучасному мікроавтомобілю. Держава нарешті вирішила не заощаджувати на інвалідах, і конструктори СМЗ почали розробку мотоколяски із закритим кузовом [30, с. 3].

Безпосереднє проектування С-3Д почали в 1967 р. У 1960-ті роки ІЖмаш модернізував двигун від мотоцикла ІЖ-56 (замінив двигун ІЖ-49), який тоді застосовувався на С-3А. Його потужність зросла з 8 до 12 к.с. Нове сімейство двигунів (і оснащених ними іжевських мотоциклів) назвали «Планета», а модернізовану версію «ІЖ-П2». Серпухівське КБ одержало від керівництва галузі згоду на проектування третього покоління мотоколясок, з урахуванням потужності нового двигуна.

Іжевський двигун звісно ж був двотактним (одноциліндровим) і зблокованим із селекторною КПП, що відразу ж визначило «архітектуру» трансмісії: задньомоторне компонування, ланцюговий привід головної передачі. Така ж схема застосовувалася й на попередніх моделях СМЗ [30, с. 4].

Мотоколяска СМЗ-С3Д [12, с. 403].

Кузов нової «інвалідки» планувався суцільнометалевим. Форми були утилітарно «накреслені» довкола двомісного салону й шасі із силовим агрегатом і вийшли досить прогресивними завдяки появі третього об'єму моторного відсіку й рубаних рис С-3Д. На тлі «Москвича-412» і ВАЗ-2101 авто виглядало цілком прогресивно. У двомісному салоні з'явився бензиновий обігрівач від «Запорозжя» [30, с. 4]. До плюсів нового кузова належить і поява попереду під капотом місця для багажу, й оснащення вітрового скла склоочисником із двома щітками й механічним омивачем [30, с. 4-5].

На відміну від задньої, передня підвіска й рульове керування істотно не змінилися. Позаду ж у її конструкції замість пружин (так, як і в передній підвісці) застосували торсіони з поздовжніми важелями. Через збільшену потужність двигуна підвищилися й вимоги до безпеки, тому колодкові гальма, якими оснащувалися всі колеса, отримали гідропривід. Електроустаткування стало 12-V. На машинку встановлювалася якісна оптика – підфарники-

поворотники від ЗАЗ-966 «вухастого» і задні габарити від УАЗ-452 «буханки». Ззаду, посередині моторної кришки, встановлювався мотоциклетний ліхтар, що поєднував функції стоп-сигналу й підсвічування номерного знака. Прилади були такі: спідометр, амперметр і рівень палива.

Єдиним значним удосконаленням С-3Д за 27 років виробництва стало оснащення нової інвалідки двигуном від мотоцикла ІЖ-Планета-3 після освоєння «ІЖмашем» цього мотоцикла. Також на початку 1980-х років, у зв'язку з уведенням більш жорстких ДЕСТів з безпеки, на інвалідки стали встановлювати модернізовану сигнальну оптику: попереду – підфарники з виділеними жовтогарячими поворотниками, позаду – ліхтарі, що склалися з габаритів, поворотів і стоп-сигналів [30, с. 5].

І от з 1 липня 1970 р. СМЗ почав серійне виробництво мотоколясок третього покоління – С-3Д. Здешевлена машинка традиційно мала багато недоліків. Споряджена маса виросла до 498 кг, а це вже багато для двигуна ІЖ-П2. З 15 листопада 1971 року С-3Д оснастили форсованою версією – ІЖ-П3, але і його 14 к.с. часто не вистачало для «інвалідки», що поважчала майже на 50 кг. Витрата палива порівняно із С-3А збільшилася на 2-3 літри, а максимальна швидкість зменшилася до 55 км/год [30, с. 5-6; 36, с. 25; 34, с. 11].

С-3Д мала такі недоліки: двигун дуже шумів, вихлопні гази потрапляли в салон, діафрагменний бензонасос, що вважався достоїнством конструкції, у морози відмовляв, оскільки конденсат, осідаючи всередині насоса, замерзав, і автомобільчик глухнув. Усе-таки С-3Д можна вважати завершеним, повноцінним мікроавтомобілем для інвалідів. Так із запізненням на 25 років держава виконала свій борг перед інвалідами, що повернулися з Великої Вітчизняної війни без однієї або обох ніг [30, с. 6].

У 1970-ті роки СМЗ нарощував темпи виробництва й збільшував обсяги випуску мотоколясок у нечуваних для себе кількостях – 10-12 тис. на рік, а в 1976-1977 р. виробництво досягло 22 тис. автомобілів на рік. У 1979 р. керівництво країни схвалило створення принципово нового передньопривідного легкового автомобіля особливо малого класу – «Оки», який СМЗ почав розробляти разом з АвтоВАЗом [30, с. 6; 34, с. 11].

Виробництво С-3Д тривало аж до осені 1997 р., де-юре його припинили ще в 1987 р., коли підприємство вже було в складі акціонерного товариства АвтоВАЗ. Зі здобуттям Україною незалежності в 1990-ті роки система безкоштовного забезпечення автомобілями інвалідів перейшла на видачу або пільговий продаж спецмоделей «Запорожців», а попиту на С-3Д, які намагалися продавати на вільному ринку в Росії й в Україні, майже не було.

Більше пострадянський автопром до виробництва спеціалізованих автомобілів винятково для інвалідів не повертався, проводилася лише адаптація звичайного мікро («Ока» для російських інвалідів) або малолітражного («Запорожець»/«Таврія» для українських інвалідів) транспорту для керування з відсутніми кінцівками. З цього приводу відомий автоісторик Л. М. Шугуров вважав, що напрямок розвитку, який представляли мотоколяски С-3Д, С-3А та С-3Д, показав себе як безперспективний [36, с. 25; 30, с. 15; 12, с. 397].

СМЗ-С3Д на будівельному майданчику. Вовчанський агрохімкомплекс, адміністративно-побутовий корпус. 1983 р. [39, Оф-28815, Вст. 53947].

За період виробництва С-3Д всього було випущено 223051 екземпляр серпухівських мотоколясок третього покоління. У 1971-1987 рр. невеликими партіями вироблялася модифікація С-3Е, обладнана для керування однією рукою й однією ногою (7717 екземплярів). Після припинення виробництва С-3Д історія мотоколясок у СРСР, Росії, Україні закінчилася [30, с. 15; 12, с. 403-404].

Автомобіль «Ока» (1988-2008). У 1990-ті роки СеАЗ повністю перейшов до збирання ВАЗівської «Оки». СеАЗ-1111 був аналогом автомобілів ВАЗ-1111 і КамАЗ-1111. Серпухівські «Оки» відрізнялися від ВАЗівських і КамАЗівських наявністю модифікацій з ручним керуванням. СеАЗ 1111-01 «Ока» – для керування без обох ніг; 1111-02 – для керування двома руками й однією ногою; 1111-03 — для керування однією рукою й однією ногою [12, с. 405]. З 1997 р. у Серпухові почалося виробництво СеАЗ-11113-01,02 і 03 – «Ока». Це аналогічні версії моделі 1111 з потужнішим двигуном (33 к.с. проти 29-ти к.с. у попередньої версії) побудовані на базі ВАЗ-1113 «Ока». Російські інваліди, які отримали «Оку», називали її «капсулою смерті» за маленький розмір і дуже низьку жорсткість кузова [12, с. 406].

ЗАЗ-965/965А «Запорожець» (1960-1969). Наприкінці 1950-х років в автопресі й колах фахівців обговорювала-ся вже третя спроба радянського уряду (1-ша – КІМ-10-50; 2-га – «Москвич-400/420») створити малолітражний недорогий, доступний автомобіль, котрий також міг би стати масовою повноцінною машиною для інвалідів [12, с. 199].

ЗАЗ-965/965А «Запорожець». Задній план. Проспект Леніна (Науки), Харків, 1967 р. [39, Оф-13690, Вст. 10567].

28 листопада 1958 р. на Радміні СРСР прийняли доленосну для українського автопрому постанову №1293 «Про організацію виробництва мікролітражних автомобілів», у результаті чого було вирішено спеціалізувати для виробництва мікролітражок відносно непогано оснащений Запорізький комбайновий завод «Комунар». Розміщений неподалік Мелітопольський дизельний завод реорганізували в моторний (МеМЗ) [12, с. 199; 36, с. 26; 37, с. 97, 116; 15, с. 156, 159; 13, с. 4; 1, с. 32-33].

Проектуванням машини зайнялися ще восени 1956 р. на МЗМА (Московський завод малолітражних автомобілів). Тогочасний міністр автопрому М. І. Строкін гадав, що кращий прототип для неї – нещодавно запущений у виробництво FIAT-600.

Машині дали проекту назву «Москвич-444». Перший дослідний зразок зібрали в жовтні 1957 р. У його зовнішньому вигляді й конструкції вузлів усе ж таки відчувався вплив FIAT-600, але були вже й серйозні відмінності [36, с. 26; 37, с. 99; 12, с. 199, 202; 33, с. 100; 15, с. 156; 13, с. 4; 1, с. 32].

Для маленької машини велике значення має діаметр коліс. З огляду на дороги СРСР конструктори збільшили розмір шин з 12 до 13 дюймів, такий популярний зараз розмір шин тоді у вітчизняному автопромі застосовувався вперше. Це призвело до змін в кінематиці підвіски й змінило зовнішній вигляд автомобіля. Цікаво, що вже на цій стадії в машини були

взаємозамінні лобове й заднє скло – корисна особливість для масової моделі, якою повинен був стати «Москвич-444». Але найбільш дивовижним було те, що в машині використовувалася медична гумова грілка (ДЕСТ 3303-46 як ємкість для рідини омивача лобового скла [36, с. 26-27; 37, с. 116; 1, с. 33-34; 13, с. 4].

У 1957 р. була розроблена нова незалежна передня підвіска на поздовжніх балансирних важелях і пластинчастих торсіонах (як у Volkswagen Beetle) і знамениті бічні повітрозабірники у вигляді витягнутих ґраток.

У 1959 р. КБ МЗМА за допомогою прибулої бригади інженерів із ЗАЗа зайнялися розробкою креслень на нову машину вже для підготовки до виробництва. У квітні 1959 р. вся техдокументація на модель ЗАЗ «965» (у тому ж році моделі надали цей індекс) надійшла до Запоріжжя.

У липні 1959 р. НАМІ виготовив два перших чотирициліндрових двигуни ЗАЗ-965Г (об'ємом 752 см³) і ЗАЗ-965В (об'ємом 746 см³). У першого циліндри розміщувалися горизонтально опозитно – в основі був агрегат Volkswagen Beetle, а в другому — V-подібно – концептуально близький до мотора V-8 від чехословацької Tatra. За потужністю обидва двигуни були рівноцінні, але «965В» мав багато переваг у порівнянні з моделлю «965Г». Двигун «965В» був більш сучасним за своєю конструкцією, і саме його прийняли для серійного виробництва. Також при відливці картерів цих двигунів і КПП для них уперше у вітчизняному автомобілебудуванні застосували магнієвий сплав (електрон) [36, с. 28; 37, с. 99, 116; 12, с. 199, 202; 33, с. 101].

Головною ж причиною вибору конструкції типу «Tatra» було те, що копіювання «німця» могло, при експорті ЗАЗ-965, стати приводом для міжнародного скандалу. На стадії доведення автомобіля громадськості показували прототипи, а німецька преса вже називала нову радянську машину «Фолькс Фіатович» [12, с. 199].

Перший передсерійний зразок автомобіля в Запоріжжі зібрали 18 червня 1959 р. [12, с. 199]. Нову машину за радянською традицією 18 липня 1960 р. пригнали в Кремль для показу. Водій-випробувач «Комунара» А. В. Скиданенко провіз першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова вздовж будинку Радміну СРСР, розвернувшись на Іванівській площі, поїхав назад. Тоді голова Радміну СРСР першим назвав запорожець «горбатим» і сказав, що автомобільчик буде гарним подарунком для трудящих і необхідно лише одне: щоб він був доступний за ціною. Для ЗАЗ-965 її затвердили в розмірі 18 тис. дореформених або 1800 пореформених карбованців [36, с. 28; 27, с. 151; 15, с. 147; 13, с. 4; 1, с. 34].

Потім по території Кремля на «Запорожці» проїхав і Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєв. Новий автомобільчик йому дуже сподобався. Пізніше, уже будучи генсеком, Л. І. Брежнєв звертав мало уваги на завод. А ЗАЗ суттєво потребував подальшої реконструкції й розширення виробничих потужностей, без яких «Запорожець» не міг стати істинно народним автомобілем [36, с. 29].

Спочатку кількість вироблених автомобілів була незначною. Першу партію в 500 машин завод зібрав 22 листопада 1960 р. і до кінця року випустив близько півтори тисячі «Запорожців». Цікаво, що на машинах перших років виготовлення стояла табличка «Запорожець» — українською мовою [36, с. 28; 37, с. 102, 116; 12, с. 199, 202; 8, с. 15; 15, с. 156; 13, с. 4; 1, с. 32].

З початку виробництва ЗАЗ-965 «Комунар» відразу ж почав розробку перспективної моделі ЗАЗ-966 уже власної конструкції. Базова ж модель вироблялася в 1960-1963 р. Одночасно в листопаді 1962 р. була проведена модернізація й запущена у виробництво нова модель – ЗАЗ-965А. Модифікація мала потужніший (з 23 до 27 к.с. при 4000 об/хв) двигун. Це досяглося завдяки збільшенню з 746 до 887 см³ робочого об'єму [36, с. 28-29; 8, с. 15].

Споряджена маса моделей ЗАЗ-965/965А – 640-650 кг. Максимальна швидкість зросла з 80 до 90 км/год, а витрата палива становила 5,5 л/100 км. Габарити автомобіля: довжина – 3330 мм, ширина – 1395 мм, висота – 1380 мм. [36, с. 29; 40, Ф. Р-190, Оп. 1, Група 2, Комплекс 2-258, арк. 2].

ЗАЗ-965/965А зарекомендували себе як дуже міцні й невибагливі машини. Гладке днище й гарне завантаження ведучих коліс (60% від повної маси) забезпечили їм непогану прохідність. Однак малий об'єм багажника, погана динаміка розгону, високий рівень шуму двигуна, двері із задніми петлями, тісний салон викликали певні дорікання споживачів [36, с. 29].

«Запорожець» став першим відносно комфортабельним, зручним автомобілем, що також призначався й для інвалідів. Для них завжди в модельній лінійці ЗАЗа були наявні по 3-4 спеціальних модифікації. А з часом в річному обсязі виробництва «запорожців» модифікації з ручним керуванням становили в середньому близько 25% [6, с. 15; 12, с. 200; 37, с. 116; 34, с. 11]. За 1967-1977 р. тільки на території РРФСР було видано 120 тис. ЗАЗів [14, с. 90]. Але все-таки виробництво інвалідних модифікацій було складним і затратним, що дуже обтяжувало ЗАЗ, керівництво котрого намагалося саботувати розробку нових спецмодифікацій (особливо складної версії ЗАЗ-965АР для керування однією рукою й ногою), а також збільшення їхнього випуску [15, с. 163].

17 лютого 1964 р. навіть виходить постанова Ради Міністрів УРСР №169, за якою на «Комунарі» вже мали розпочати випуск з 1965 р., автомобілів ЗАЗ-965АР, призначених для інвалідів, які мають лише одну руку і одну ногу. Але ЗАЗ почне випуск цих модифікацій лише з 1966 р. [19, с. 53].

Спеціалізовані запорожці позначалися спеціальними знаками-наліпками на вітровому й задньому склі: спочатку просто обмежувальними – «60», це максимальна дозволена швидкість їзди для інваліда, потім червоним трикутником з жовтим тлом і чорною буквою «Р», а пізніше чорним трикутником на круглому жовтому тлі. Усі ці знаки означали, що автомобіль на ручному керуванні. Зараз використовують наліпку жовтий квадрат із чорним схематичним зображенням інваліда-колясника, але тепер вона означає, що за кермом машини просто інвалід. Можливо, він і не колясник і машина не державна, а особиста [6, с. 15].

На базі «горбатих» ЗАЗів випускалися такі інвалідні модифікації: ЗАЗ-965Б (1960-1963) і пізніше ЗАЗ-965АБ (1963-1969) – для керування тільки руками й ЗАЗ-965АР (1966-1969) з порошковою електромагнітною муфтою зчеплення (вперше застосовувалася на вітчизняних автомобілях), для інвалідів, котрі мали одну здорову руку й одну ногу [8, с. 15; 12, с. 202, 204].

Уже 1962 року в Харківській області видали 80 ЗАЗ-965Б. У наступному 1963 р. більше – 100 машин [38, Ф. Р-3858, Оп. 10, Спр. 174, арк. 75]. Звісно, такої кількості машин було замало, оскільки станом на 1966 р. у Харківській області було 24426 інвалідів війни [38, Ф. Р-3858, Оп. 12, Спр. 269, арк. 109].

У 1965 р. з конвеєра зійшло 40 тис. ЗАЗ-965А. На 1970 р. планувалося збільшити виробництво до 150 тис. на рік, але ЗАЗ тільки в 1973 р. зміг виготовляти 100 тис. машин за рік. Машини «Запорожець» були найдоступнішим у СРСР і для багатьох родин першим

ЗАЗ-965/965А «Запорожець». Передній план. Проспект Леніна (Науки), Харків, 1960-ті роки [39, Оф-23522, Вст. 31483].

власним транспортом. Жоден радянський автомобіль не мав такої кількості прізвиськ, як ЗАЗ-965 – «Запор», «Горбатий», «Фафік», «Жужик».

Запорожці невеликими партіями йшли й на експорт у соцкраїни й до Фінляндії. Експортна назва – «Ялта» (Jalta). ЗАЗ-965А виготовляли до травня 1969 р. Усього зібрали 322100 екземплярів «Запорожців» першого покоління [36, с. 29; 12, с. 199, 203; 8, с. 15; 13, с. 4; 1, с. 32, 34].

ЗАЗ-966 «Запорожець» (1966-1972) [9, с. 15]. АвтоЗАЗ, тільки налагодивши випуск 965-го, у жовтні 1961 р. продемонстрував на ВДНГ нову перспективну модель власної розробки ЗАЗ-966, а в 1966 р. «Комунар» уже почав випуск моделі ЗАЗ-966В з двигуном від «горбатого» (887 см³, 27 к.с.). Пізніше, у 1971 році, перейшов на модель «966» з новим мотором об'ємом 1198 см³ 40 к.с. [36, с. 29; 37, с. 102; 12, с. 205].

Габарити автомобіля були такими: довжина – 3730 мм, ширина – 1535 мм, висота – 1370 мм. Споряджена маса – 740 кг. Максимальна швидкість – 100 км/год. Витрата палива – 5,9 л/100 км [36, с. 29].

ЗАЗ-966В «Запорожець» [12, с. 205].

30-сильний двигун був слабким. Навіть модернізований 40-сильний мотор у 1970-х конструктивно й за характеристиками був застарілим. Але АвтоЗАЗ і «прикріплені» до нього МеМЗ у жорстких умовах планової економіки підкорялися міністерству й були позбавлені засобів для розробки й доведення нових моделей до серійного виробництва. Випуск ЗАЗ-966 припинили в грудні 1972 р., «інвалідних» модифікацій – у січні 1973 р. [12, с. 200; 9, с. 15].

На базі ЗАЗ-966І були такі інвалідні модифікації: ЗАЗ-966ВР для керування однією рукою й ногою; ЗАЗ-966ВБ для керування тільки руками; ЗАЗ-966ВБ2 для керування двома руками й однією ногою. Модифікації ЗАЗ-966ВБ і 966ВБ2 мали електромагнітну муфту зчеплення, робота якого контролювалася амперметром, встановленим на панелі приладів [9, с. 15; 12, с. 206].

ЗАЗ 968/968А «Запорожець» (1971-1980). Модель прийшла на зміну «966-й» серії. Випуск «968-ої» моделі припав на 1971-1978 рр., а поліпшену модифікацію «968А» випускали в 1973-1980 рр. У січні 1976 р. завод виготовив мільйонний автомобіль, ним став ЗАЗ-968А білого кольору. На базі «968-ої» серії вироблялися такі модифікації для інвалідів: ЗАЗ-968Б2 (1973-1979) і відповідно поліпшений ЗАЗ-968АБ2 (1974-1979). Ці модифікації призначалися для водіїв з ушкодженням однієї правої ноги. Машини мали ручний привід дросельної заслінки карбюратора замість педалі газу й ручний привід гідравлічних гальм. ЗАЗ-968Р (1973-1980) – дуже складна в керуванні модифікація для водіїв з однією здоровою рукою й ногою. Двигун на ній встановлювався малосилий (27 к.с.). На машині також було електромагнітне зчеплення й КПП від 40-сильного мотора, але без четвертої передачі. З міркувань безпеки швидкість машини обмежувалася 60 км/год. ЗАЗ-968Б (1973-1980) і ЗАЗ-968АБ (1975-1980) – це версії для людей з ушкодженими ногами. Зчеплення, газ і гальма

винесені на панель приладів. ЗАЗ-968АБ4 (1974-1980) – версія для інвалідів з ушкодженнями однієї лівої ноги. Машина мала ручний гідравлічний привід вмикання зчеплення [6, с. 15; 12, с. 200, 208-209].

ЗАЗ-968А «Запорожець» [12, с. 209].

У 1975 р. до 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні соцзабези країни зобов'язали повністю забезпечити 968-ми інвалідними модифікаціями інвалідів Вітчизняної війни, котрі перебували на черзі. Для цього органам соцзабезпечення виділялося 31,3 тис. (при середньому річному обсязі виробництва в 100 тис. машин) «Запорожців» з ручним керуванням для безкоштовної видачі інвалідам [25, с. 204]. Того року на Харківщині видали 403 «Запорожці» на ручному керуванні [38, Ф. Р-3858, Оп. 13, Спр. 1127, арк. 76].

ЗАЗ-968М «Запорожець» (кінець 1979 – 1 липня 1994). Автомобіль мав значно поліпшений салон та інші повітрязбірники по бортах у вигляді ґраток, за що й одержав у народі прізвисько «мільниця». Саме «968М» у жовтні 1982 р. став двохмільйонним автомобілем, побудованим на ЗАЗі, а тримільйонний зібрали в червні 1989 р.

ЗАЗ-968МГ/МД. Автомобіль виданий органами соцзабезпечення Харківської обл. відомому археологу, доктору іст. наук, професору Б. А. Шрамку. На фото Більське городище, Полтавська обл. 1988 р. [Фото із особистого архіву І. Б. Шрамко].

Інвалідні модифікації на базі цієї версії були такі: ЗАЗ-968МГ/МД – для керування без правої або лівої ноги. Машина на відміну від всіх інших версій оснащувалася слабким 28-сильним двигуном. ЗАЗ-968МБ – для керування без ніг. ЗАЗ-968МР – для керування однією рукою й однією ногою. Оснащувалася електровакуумним приводом зчепленн. Усього за період з 1960 по 1994 роки було випущено 3422444 класичних задньопривідних «Запорожців» усіх моделей і модифікацій [7, с. 15; 12, с. 200, 210; 27, с. 152; 15, с. 156].

ЗАЗ-968М «Запорожець» [12, с. 210].

ЗАЗ-1102 «Таврія» (1987-2007). На ЗАЗі відразу ж планувалося ціле передньопривідне сімейство, у яке крім базового трьохдверного хетчбека (1102) увійшла б його п'ятидверна ліфтбекверсія (1103 «Славута», 1999-2011) та інші модифікації. Створення дослідних зразків майже всіх модифікацій почалося ще в 1970-ті, але серійне виробництво багатьох версій опанували вже в час незалежної України – у 1990-ті роки [10, с. 15; 12, с. 215; 34, с. 11, 163].

ЗАЗ-110307 «Славута» навпроти ХІМ ім. М. Ф. Сумцова. Автомобіль виданий органами соцзабезпечення Полтавської обл. інваліду війни М. Ф. Устименку. Знімок зроблено 29 вересня 2016 р. [Фото із особистого архіву О. М. Устименка].

«Таврія» була досить вдалою машиною – компактною, але при цьому місткою, добре керованою і головне економічною. Але якість машин з початку виробництва була низькою. Також наприкінці 1980-х АвтоЗАЗ страждав через фінансові труднощі, що ще більше погіршувало ситуацію з комплектуючими й складанням. В умовах розвалу СРСР і стрімкого зростання цін на запчастини й паливо ЗАЗ-1102 користувався попитом. Але водночас «Таврії» одержували репутацію дуже ненадійних, так би мовити тендітних автомобілів [12, с. 201].

АвтоЗАЗ на базі «Таврій» і «Славут» також робив машини з різними видами ручного керування: ЗАЗ-11027/11037 – для керування руками й однією ногою. ЗАЗ-11028/11038 – для керування без ніг. ЗАЗ-11029/11039 – для керування однією рукою й однією ногою [10, с. 15; 12, с. 215].

Процедура одержання й умови експлуатації інвалідами мотоколясок і автомобілів з ручним керуванням (1960-ті – 1980-ті роки). Зазвичай автомобіль для інваліда був не розкішною, а єдиною можливістю пересування на більш-менш значні відстані, засобом участі в трудовій діяльності.

Спеціальні автомобілі видавалися органами соцзабезпечення й Радянським комітетом ветеранів війни (створений в 1956 р.) і розподілялися безкоштовно або зі значними знижками інвалідам, у яких не було ніг або ті не працювали. Користування було безкоштовне, але транспорт, що був виданий безкоштовно, не переходив у їхню власність. Тому такі машини не могли бути подаровані, продані або передані в користування іншим особам [2, с. 29-30; 21, с. 317].

Право інвалідів на одержання мотоколяски або «Запорожця» з ручним керуванням визначалося переліком медичних показань або протипоказань, затверджених Міністерством охорони здоров'я СРСР. У переліку чітко вказувалися анатомічні дефекти й захворювання, наявність кожного з яких була підставою для одержання автомобіля. А от перелік для одержання мотоколяски містив набагато більшу кількість анатомічних дефектів і захворювань, що давали право на її одержання [2, с. 30-31; 18, с. 9].

Право інваліда на одержання автомобіля або мотоколяски залежало безпосередньо від його захворювань або дефектів, що ускладнювали стояння й ходьбу. Дефекти називалися медичними показаннями, а відсутність супутніх захворювань або анатомічних дефектів, що заважали керуванню спецтранспортом, – медичними протипоказаннями. Наприклад, якщо в інваліда була повністю ампутувана нога, це було медичним показанням до одержання автомобіля з ручним керуванням, але якщо при цьому був трохи поганий зір, що заважало керуванню автомобілем, – протипоказання, тож відповідно такому інвалідові автомобіль не видавався. Якщо ж захворювання очей не було протипоказанням до керування мотоколяскою (її середня швидкість набагато менша), то саме вона видавалася інвалідові. Огляди проводили міські ЛТЕК (лікарсько-трудова експертна комісія) за місцем проживання, а кінцеве рішення про видачу або відмову приймали обласні ЛТЕК [2, с. 30, 32; 18, с. 9-10].

Після встановлення в інваліда медичних показань на користування прийнятним транспортом, інвалідові видавалися витяг з акту огляду й довідка ЛТЕК на користування автомобілем або мотоколяскою. На підставі цих витягів соцзабези за місцем проживання інваліда ставили його на відповідну автомобільну чергу [2, с. 32; 18, с. 10].

Ще на початку 1960-х років, уже навіть після запуску ЗАЗ-965 у виробництво, одержати довідку ЛТЕК на видачу саме автомобіля, а не мотоколяски було практично неможливо, в інвалідів постійно знаходили якісь протипоказання до водіння повноцінного автомобіля. Лише в 1970-ті роки, коли ЗАЗ вийшов на проектну потужність з випуску автомобілів, кількість інвалідів, що отримали від ЛТЕКів дозвіл на одержання автомобілів, розширилася.

Так, починаючи з 1964 р., інвалідам Вітчизняної війни та іншим інвалідам з числа військовослужбовців, на кожні 10 років почали безкоштовно видавати, але без права продажу й передачі, мікролітражний автомобіль «Запорожець» з ручним керуванням. У тому ж році завод «Комунар» мав виготовити для інвалідів союзних республік вже 6 тисяч інвалідних версій автомобілів «Запорожець» [19, с. 52-53; 11, с. 173].

З наступного 1965 р. і всі інші пільги для інвалідів Вітчизняної війни поширилися й на інвалідів, що отримали каліцтва під час проходження військової служби в лавах Радянської Армії. Також поширили їх і на партизанів, робітників та службовців часів Вітчизняної війни, котрі отримали каліцтва, пов'язані з перебуванням раніше на фронті, а також на інвалідів, котрі служили в органах МВС і КДБ СРСР і також отримали каліцтва під час виконання службових обов'язків. Таким особам видавали спеціальне «Посвідчення інваліда про право на пільги», що також надавало право на одержання всіх вищезгаданих привілеїв. Таким чином кількість інвалідів, які могли претендувати на одержання «Запорожців» або мотоколясок, значно розширилася [25, с. 205; 21, с. 322-323; 20, с. 244-245; 24, с. 45-47; 18, с. 11].

У 1971 р. в УРСР у користуванні інвалідів уже перебувало 34550 автомобілів з ручним керуванням і 25890 мотоциколясок, у тому числі в інвалідів Вітчизняної війни – 29830 автомобілів і 19670 мотоциколясок, одержаних ними безкоштовно. Станом на вказаний рік 56% всіх інвалідів з непрацюючими нижніми кінцівками користувалися автомобілями або мотоциколясками, а інвалідів війни було забезпечено засобами пересування приблизно на 80%. Для прикладу, у 1972 р. в УРСР інвалідам безкоштовно надано 4525 «Запорожців» і 2360 мотоциколясок [11, с. 173]. Для тих, хто не мав права на безкоштовне отримання автомобілів, виділили для продажу за роздрібними цінами 11430 автомобілів різних марок. Крім того, інвалідам праці на пільгових умовах продали 540 мотоциколясок [11, с. 174].

У 1975 р. до 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні контингент інвалідів, що мають право на одержання автомобілів з ручним керуванням, був значно розширений. Так, усім хто мав медичні показання на одержання мотоциколясок, замість них дозволили купувати «Запорожці» з ручним керуванням (за відсутності в цих інвалідів протипоказань до водіння автомобіля). Відповідно на вказані цілі з цього ж року стали виділяти «Запорожці». Вони продавалися інвалідам війни не за повну ціну, а із заліком вартості мотоциколяски. От тільки не зрозуміло, чи був такий автомобіль, придбаний за часткову вартість, відчужуваним, чи ні [2, с. 31; 25, с. 204; 14, с. 90-91]. Того року на Харківщині інвалідам війни таким способом було продано 85 «Запорожців» з ручним керуванням [38, Ф. Р-3858, Оп. 13, Спр. 1127, арк. 76].

Якщо все-таки протипоказання були, то й тут законодавство робило винятки, встановивши деякі додаткові пільги для окремих категорій інвалідів війни. Так, ще в 1970 р. Радмінам республік, виконкомам крайових і обласних Рад народних депутатів надавалося право в особливих випадках безкоштовно, без права продажу, видавати «Запорожці» інвалідам війни І-ої групи загальних захворювань і, звісно ж, не здатних керувати навіть спеціальним автомобілем, якщо керування машини в потребах інваліда міг здійснювати член сім'ї, що постійно проживав з ним. У такому разі видавали звичайний «Запорожець». Така ж пільга із грудня 1979 р. надавалася інвалідам війни II-ої групи. До числа рідних належали один з подружжя, діти, брати, сестри, онуки, що проживали з інвалідом [2, с. 31; 21, с. 318; 11, с. 175-176; 18, с. 10, 12].

Також соцзабезам республік дозволялося видавати безкоштовно, без права продажу, звичайні «Запорожці» інвалідам війни І-ої групи по зору, Героям Радянського Союзу й кавалерам орденів Слави трьох ступенів. З 1990 р. на 7-річний строк машини стали видавати ще й безруким інвалідам війни. У цих випадках машина видавалася незалежно від наявності в інвалідів медичних показань на одержання спецтранспорту й незалежно від того, хто буде керувати автомобілем для обслуговування: член родини чи навіть стороння особа, що не проживає з інвалідом [2, с. 32; 22, с. 600; 21, с. 318].

Інваліди війни, що мали власні автомобілі, мотоциколяски, мотоцикли, моторолери й велоколяски, звільнялися від орендної плати за приміщення, використовувані ними під гаражі, а також від участі в загальних витратах з експлуатації й у поточному ремонті гаражів.

Для створення інвалідам сприятливих умов експлуатації транспортних засобів міськвиконкоми обласних центрів у 1980-ті роки ставили за обов'язок райвиконкомам райрад виділяти інвалідам неподалік від їхнього житла ділянки під будівництво гаражів для зберігання належних їм транспортних засобів. Окремо передбачалося, що при формуванні кооперативів з будівництва гаражів у першу чергу задовольнятимуться заявки інвалідів [2, с. 35; 21, с. 320]. Так, у 1982-1983 рр. харківським інвалідам війни було встановлено 43 гаражі поблизу місця їх проживання [38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 1372, арк. 50].

Також за чинним законодавством з 1971 р. інваліди війни, що за рішенням медкомісії не одержали безкоштовний транспорт, могли купити (інколи із заліком вартості належного безкоштовно ЗАЗа або мотоциколяски) легкові авто зі звичайним керуванням (за необхідності переробивши на ручне) за готівку (за роздрібними цінами) – через мережу магазинів «Спорттовари» за особливою чергою, встановленою республіканськими міністерствами

соцзабезпечення [2, с. 36; 22, с. 600; 21, с. 318]. Так, у 1972 р. Харківський облвиконком дозволив продати автомобіль ГАЗ-24 «Волга» інваліду Вітчизняної війни І-ої групи Загородній Серафимі Григорівні [38, Ф. Р-3858, Оп. 13, Спр. 481, арк. 34]. У 1973 р. вже 9 автомобілів ВАЗ-2101 було продано інвалідам Харківської області за повну вартість [38, Ф. Р-3858, Оп. 13, Спр. 669, арк. 52]. Згодом у 1970-1980-ті роки дозволи на купівлю «Жигулів» та «Москвичів» за спецчергою стали отримувати все більше і більше інвалідів Харківщини [38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 150, арк. 62; 38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 368, арк. 176; 38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 628, арк. 118-128, 129-135; [38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 1372, арк. 50].

І тільки в 1983 р. республіканським Радмінам надали повноваження дозволяти продаж за пільговими (найчастіше 50%-ми) цінами «Запорожців» (звичайних та з ручним керуванням) і мотоколясок (за пільгові фіксовані 402 крб.) інвалідам із числа робітників, службовців, колгоспників та інвалідам дитинства, за наявності в них відповідних медпоказань. Якою буде знижка, а інколи навіть безкоштовна видача, також вирішували республіканські Радміни, враховуючи матеріальне становище інваліда та його родини [23, с. 190].

Хоча вищезгаданим категоріям інвалідів ще з 1960-х років автомобілі, як великі винятки, інколи також могли видаватися за 50% вартості та мотоколяски за ті ж пільгові 402 крб. за рахунок місцевих бюджетів, але до 1983 р. найчастіше видавали за повну ціну за спецчергою [31, с. 108; 11, с. 173, 176, 178]. Так, у 1966 р. Харківський облвиконком дозволив профінансувати із коштів місцевого бюджету 402 крб. за мотоколяску С-3А для мешканця смт. Сахновщина Донченка І. О., у якого після контузії та перенесених хвороб відмовили ноги, але інвалідом Вітчизняної війни він не був [38, Ф. Р-3858, Оп. 12, Спр. 269, арк. 127-128; 38, Ф. Р-3858, Оп. 12, Спр. 674, арк. 9, 12].

Таким чином, і звичайні інваліди, які не мали ніякого відношення до військової служби, все ж таки мали примарну можливість придбати собі спеціальний транспортний засіб, але, як правило, не безкоштовно, а за повну ціну, рідше за пільгову вартість. «Запорожець» у 1980-ті роки коштував 3500 крб., при зарплаті колгоспника в 30 крб., а службовця в 85 крб. 1750 крб. зібрати було практично нереально. З придбанням мотоколяски ситуація була значно краща. Якщо інвалід отримував дозвіл на купівлю мотоколяски за пільговою ціною в 402 крб., то зібрати таку суму було цілком реально, на відміну від її повної вартості, що становила близько 2000 крб. [15, с. 163-164].

Навчання інвалідів війни керуванню мотоколясками й автомобілями з ручним керуванням (вивчення матеріальної частини автотранспорту, ПДР і заняття з практичної їзди) здійснювалося за рахунок держави на курсових базах соцзабезів. Але найчастіше інвалід уже мав посвідчення водія, отримане ще до каліцтва, і йому досить було одержати навички водіння автомобіля з ручним керуванням й вивчити специфічну матчастину мотоколяски [2, с. 33].

Так, уже в 1950-ті роки в містах почали проводити практичні заняття з водіння СМЗ-С1Л. Для проведення курсів на базах соцзабезів обласні автошколи виділяли інвентар і викладачів, які проводили заняття по 110-годинній програмі. Групи з 25 чол. закінчували курси і складали іспити на спеціальні права водія для водіння мотоколясок. Навчання проводилося в чотири потоки, і по 100 інвалідів війни на рік отримували права [5, с. 63]. Станом на 1982-1984 рр. у Харкові заняття з навчання інвалідів водіння мотоколясок С-3Д проводилися на базі обласного шпиталю для інвалідів Вітчизняної війни [38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 1372, арк. 7, 58, 62-63].

Капремонт виданих на 5 років мотоколясок проводився безкоштовно раз на 5 років, але не раніше ніж через три роки її експлуатації, а дрібний – за необхідністю. До листопада 1971 р. «Запорожці» видавалися на 10 років, і протягом цього періоду безкоштовно один раз здійснювався капітальний ремонт, але не раніше ніж через 6 років з моменту видачі. З 1977 р. безкоштовний ремонт не проводився, але й строк користування автомобілем ще раніше було

скорочено до семи років [2, с. 33; 21, с. 317-318; 19, с. 52-53; 31, с. 108; 11, с. 174; 18, с. 11-13].

Ремонт проводився в обласних центрах на спеціалізованих пунктах мінавтотрансу республік для безкоштовного ремонту мотоколясок, а з 1960-х років – і «Запорожців» [18, с. 9]. Так, ще в 1954 р. такий пункт створили в Москві. Клієнти згадували, що в приміщення СТО мотоколясок було темно, тісно й брудно. У майстерню не завжди можна було в'їхати або виїхати. Погане освітлення позначалося на якості роботи слюсарів, які ремонтували інвалідки. Не було навіть мінімальних зручностей для інвалідів, котрі зверталися в майстерню [16, с. 55]. Але в 1956 р. відкрили уже оновлений, більший пункт, розрахований на одночасний ремонт 9-ти С-1Л. 20 мотоколясок, які вже відремонтували або які чекали на свою чергу на ремонт, знаходилися не на вулиці, а в критому приміщенні. У пункті навіть виділялася кімната для очікування, у якій проводили з інвалідами технічну консультацію й двічі на тиждень займалися з ними, щоб ті краще опанували матеріальну частину коляски й досконально вивчили правила дорожнього руху [26, с. 63].

Перша майстерня з ремонту мотоколясок у Харкові відкривється Облпромрадою у грудні 1957 р. [38, Ф. Р-3858, Оп. 7, Спр. 38, арк. 3]. Згодом 1 серпня 1964 року в Києві, Харкові, Львові, Одесі, Донецьку та Сімферополі відкриваються і перші в УРСР пункти гарантійного обслуговування «Запорожців» [19, с. 53-54].

Коли транспорт інваліда все-таки ставав повністю непридатним або ж закінчувався термін його експлуатації, для одержання нового треба було подати відповідну заяву в соцзабез за місцем проживання, здати раніше отриману ним мотоколяску або «Запорожець», а також пройти повторний огляд у ЛТЕК і подати нову довідку ЛТЕК на користування спецтранспортом [2, с. 34; 11, с. 174-176; 18, с. 11]. З 1970 р. у випадку смерті інваліда війни, котрий отримував безкоштовно «Запорожець» або мотоколяску, ці транспортні засоби залишалися у власності його сім'ї, яка могла їх продати [21, с. 318; 11, с. 175; 18, с. 14]. За часів незалежності автомобіль померлого інваліда родина мала викуповувати або ж здавати до органів соцзабезпечення для повторної видачі іншому інваліду, котрий погоджувався взяти уживаний автомобіль, але позачергово, саме тому інваліди на це часто погоджувалися.

Для інвалідів війни – власників спецтранспорту – законодавством передбачалося багато додаткових пільг. Так, у другій половині 1970-х – 1980-ті роки інвалідам, що мали право на безкоштовне одержання «Запорожців» з ручним керуванням, але не справлялися з його користуванням через свої антропометричні дані, органи соцзабезпечення давали дозволи на придбання автомобіля «Москвич-2140-3» з ручним керуванням за роздрібною ціною із заліком вартості належного «Запорожця», але й тут було неясним, чи ставала така машина відчужуваною власністю інваліда [2, с. 34]. А взагалі інвалідні модифікації «Москвичів» інвалідам можна було придбати на загальних підставах (повну вартість) за спецчергою, або ж за пільговою ціною ще з 1960-х років [32, с. 59-60]. Так, у 1962 і 1963 роках на Харківщину виділяли по 70 «Москвичів» з ручним керуванням [38, Ф. Р-3858, Оп. 10, Спр. 174, арк. 75].

У фондах ДАХО вдалося віднайти матеріали щодо ряду цікавих нестандартних випадків з отримання автомобілів інвалідами на Харківщині у 1970-х роках. Так, у 1972 р. у голови Радміну УРСР Г. І. Шевчука Харківський облвиконком просив дозволу придбати за частину вартості «Москвич-412» з ручним керуванням для інваліда Великої Вітчизняної війни II-ої групи Г. І. Петрова. Цей інвалід ще в 1970 р., пройшовши медкомісію, отримав «Запорожець», але, як він зазначав, користуватися такою машиною йому було складно у зв'язку з пораненнями, отриманими ще в 1942 р. Тому виходило, що медкомісія, яка його оглядала, була просто некомпетентна і надала дозвіл людині, яка фізично не може користуватися «Запорожцем», а от «Москвичем-412» змогла б і, зрештою, бажала цього. За цікавим збігом обставин Г. І. Петров працював не нічним вартовим, як І. О. Донченко, а директором одного із Харківських базарів. Г. І. Петров хотів здати отриманий «Запорожець», термін експлуатації якого ще не закінчився, до комісійного магазину з подальшим придбанням через Облсоцзабез «Москвич-412», ще й із вирахуванням вартості «Запорожця».

На жаль, залишилося невідомим, чи дозволив Г. І. Петрову чиновник Г. І. Шевчук це зробити [38, Ф. Р-3858, Оп. 13, Спр. 481, арк. 1].

У 1974 р. трапився ще один випадок на Харківщині – спроба отримання автомобіля, але вже не «Москвича», а звичайного «Запорожця». Інвалід Вітчизняної війни І-ої групи В. А. Бондаренко, що мешкав у селищі Манченки Харківського району, звернувся до Радміну СРСР із проханням допомогти йому в отриманні звичайного «Запорожця», яким буде керувати член його родини. В. А. Бондаренко був поранений у 1945 р. під Берліном і втратив обидві руки, очі та слух. Як відомо, з 1970 р. такі видачі було дозволено, але обласний відділ соцзабезу Харкова йому в постановці на чергу відмовив, посилаючись на те, що ноги в інваліда здорові, а автомобіль є своєрідним механічним протезом і може бути виданий лише інвалідам-опорникам [38, Ф. Р-3858, Оп. 13, Спр. 1127, арк. 25-26]. Тоді Москва доручила Радміну УРСР розібратися у цій ситуації. Київ передоручив це Харківському облвиконкому, на що тут, однак, відповіли, що обласна медкомісія патології нижніх кінцівок у В. А. Бондаренка не виявила і, відповідно, дозволу на постановку на чергу дати не може. Харківський обласний відділ соцзабезу також вперто апелював до здорових ніг інваліда і ніяк не хотів брати до уваги інші патології та особливо І-шу групу інвалідності, з якою той однозначно мав право на безкоштовний «Запорожець». Так В. А. Бондаренко автомобіль і не отримав [38, Ф. Р-3858, Оп. 13, Спр. 1127, арк. 18-24].

У 1979 р. Харківський облвиконком клопотав перед міністром соцзабезпечення УРСР О. М. Лук'яненком виділити цільовим призначенням Харківському облсоцзабезу ГАЗ-24 «Волгу» для продажу харків'янину, інваліду Вітчизняної війни II-ої групи, Герою Радянського Союзу з 1943 р. Г. А. Лойку. Обласною ЛТЕК йому був показаний «Запорожець» з ручним керуванням, але через високий зріст він перебував на черзі на придбання «Волги». Міністр відповідний дозвіл надав і обіцяв, що в 1980 р. при наявності фондів машина буде продана [38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 842, арк. 33, 59, 66].

Траплялися різні випадки й із автомобілями жінок-інвалідів. Так, у 1980 році заступника голови Радміну УРСР І. Д. Степаненка Харківський облвиконком просив дозволити інваліду Вітчизняної війни II-ої групи Т. С. Курінній достроково, раніше на рік, отримати новий «Запорожець» з ручним керуванням на заміну того, який вона отримала безкоштовно ще у 1974 році. Т. С. Курінна працювала юрисконсульткою у Вовчанському райвиконкомі і зазначала, що через часті виїзди по району автомобіль начебто передчасно зносився. Конструкція ЗАЗ-968 хоч і була досить простою, але дуже специфічною і потребувала постійного серйозного догляду й уважної експлуатації через повітряне охолодження. При належному догляді новий автомобіль за 6 років зноситься не міг, скоріше за все, жінка просто ніяк не доглядала за машиною і не враховувала багатьох особливостей її експлуатації [38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 1092, арк. 69].

У тому ж році І. Д. Степаненка Харківський облвиконком знову просив дати дозвіл інваліду Вітчизняної війни II-ої групи харків'янці Л. І. Крешневській на дострокове отримання «Запорожця». Жінка уже отримувала автомобіль у 1975 р., але пошкодила його в ДТП і за власний кошт ремонтувати не бажала [38, Ф. Р-3858, Оп. 14, Спр. 1092, арк. 88]. Чи були надані жінкам достроково автомобілі, невідомо, але ці випадки яскраво показують, що жінкам, та ще й інвалідам, правильно експлуатувати «Запорожці» на ручному керуванні та керувати ними було дуже складно, і це, зрештою, мало погані наслідки.

Іноді були випадки, коли інваліди, які не мали права стати на автомобільну чергу, самостійно переробляли звичайні автомобілі на ручне керування. Так, ще в 1957 р. у всесоюзному журналі «Соціальне забезпечення» вийшла стаття про інваліда Матвія Григоровича Гінцбурга, що зробила його відомим у колах інвалідів-колясників на весь Союз. Ще в 1929 р. М. Г. Гінцбург потрапив під автобус. Унаслідок ушкодження хребта в нього паралізувало ноги. Інвалід, що любив техніку і розбирався в ній, самостійно переробив власний мотоцикл із коляскою, а пізніше й «Москвич-400» 1951-го року випуску на ручне керування. На водійських дверцятах він змонтував механізм, що замінив ножну педаль

витискування зчеплення. Досить було натиснути ліктем лівої руки, і по засобах спеціального важеля зчеплення спрацьовувало, відтак можна було перемикати передачі. Ножне гальмування також замінювалося на ручне. Таким чином, при водінні машини руки залишалися на кермі, а ноги шофера не брали участь у керуванні. На цьому «Москвичі» інвалід багато подорожував – побував у Криму й на Кавказі [4, с. 38].

Та ще більш цікавий винахід зробив у 1954 р. у Харкові інвалід Вітчизняної війни I-ої групи О. Т. Бульба, який побудував мотоколяску, якою могли користуватися інваліди без обох рук. Її конструкція тоді навіть була схвалена головним інженером Головомотопрому СРСР товаришем Рогожевим. Та, на жаль, до серійного виробництва справа так і не дійшла [38, Ф. Р-3858, Оп. 5, Спр. 507, арк. 18].

Таким чином, у СРСР вироблялося 4 покоління мотоколясок для інвалідів – три на СМЗ і одне на КМЗ. Такий спецтранспорт не відрізнявся особливим комфортом та зручністю в експлуатації, але все ж таки радянські інваліди отримали змогу бути більш-менш мобільними. Набагато зручнішими та повноціннішими як автомобілі для інвалідів були автомобілі «Запорожець», обладнані ручними органами керування.

У колах інвалідів прийнято вважати, що мотоколяски для інвалідів були своєрідним радянським феноменом, але це не зовсім так. З 1960-х років і до 1977 р. у Великобританії серійно виготовлялася триколісна мотоколяска для інвалідів-опорників Thundersley Invacar. Але все ж таки таких мотоколясок було зроблено лише декілька десятків тисяч і на конвеєрі вони пробули відносно недовго. Звісно в Західній Європі та США автомобілі на ручному керуванні зустрічаються, але найчастіше інвалід купує автомобіль, який йому подобається, а керує ним соцпрацівник, що є легше і безпечніше для інваліда.

Поступово, із збільшенням виробництва автомобілів ЗАЗ та мотоколясок, розширювалася і кількість інвалідів, які могли претендувати на інвалідний спецтранспорт, але все ж таки далеко не всі інваліди-опорники отримували транспорт. Як в радянський час, так і зараз інваліди-черговики поділялися на три категорії: інваліди війни; інваліди, що отримали інвалідність при виконанні службових обов'язків в Радянській армії, органах КДБ та МВС; інваліди праці та з дитинства. Першій категорії машину чи мотоколяску було отримати найлегше, а останній – найскладніше, і то, як правило, за 50% вартості, що часто було дуже великою сумою для інваліда.

Варто зазначити, що черга просувалася досить швидко – для першої категорії інвалідів очікування становило приблизно 2 роки, для другої – 3 роки, для третьої – 4 роки. Зараз в Україні ситуація із видачею автомобілів для інвалідів значно гірша. Наприклад, інвалід війни в середньому чекає на автомобіль 8 років, а інваліду праці чи з дитинства доведеться чекати на автомобіль десятиліттями. На жаль, в обох випадках черга швидше просувається шляхом природного вибуття інвалідів, а не шляхом отримання ними автомобілів. Також відносно недавно в Україні почали видавати уживані автомобілі (такі, що не відпрацювали десятилітній термін в руках власника – уже померлого інваліда), що було неприпустимо за радянських часів. Залишається сподіватися, що досліджуваний спецтранспорт знадобиться якомога меншій кількості людей.

Література

1. Алексеевко А. О. Першому мікроавтомобілю України — 55 років (архівні кресленики з проекту ЗАЗ-965 «Запорожець») / А. О. Алексеевко, М. А. Балишев, Ю. Ю. Коваль // Университеты. – 2015. – №4. – С. 32–37.
2. Глазунов А. Д. Забота советского государства об инвалидах войны / А. Д. Глазунов. – М.: Знание, 1981. – 64 с.
3. Горажий Ю. Актуальная тема. Когда автомобиль — не роскошь / Ю. Горажий // Красное знамя. – 1991. – 11 июля.
4. Гордон М. Когда человек не сдаётся / М. Гордон // Социальное обеспечение. – 1957. – №5. – С. 38.
5. Житков А. Инвалиды получают права водителей / А. Житков // Социальное обеспечение. – 1957. – №10. – С. 63.

6. ЗА3-968А // Автолегенды СССР. – 2009. – №4. – 15 с.
7. ЗА3-968М «Запорожец» // Автолегенды СССР. – 2011. – №53. – 15 с.
8. ЗА3-965/965А // Автолегенды СССР. – 2009. – №17. – 15 с.
9. ЗА3-966 «Запорожец» // Автолегенды СССР. – 2010. – №36. – 15 с.
10. ЗА3-1102 «Таврия» // Автолегенды СССР. – 2011. – №63. – 15 с.
11. Законодавство про соціальне забезпечення / [О. Каменський, М. Кирилюк, В. Коньков та ін.]. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1973. – С. 173–179.
12. Канунников С. В. Отечественные легковые автомобили. 1896-2000 гг. / С. В. Канунников. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ООО «Книжное издательство «За рулём», 2009. – 504 с.: ил.
13. Коваль Ю. До 55-річчя першого легковика: історія «Запорожця» / Ю. Коваль // Запорізька правда. – 2015. – 11 листопада.
14. Козлов А. Е. Они не забыты / А. Е. Козлов. – М.: Советская Россия, 1977. – С. 90–91.
15. Лях Е. С. «Запорожец»: Концепт и воплощение идеи создания первого советского массового автомобиля / Е. С. Лях // «Конструируя советское?»: Доклады научной конференции студентов и аспирантов, (г. Санкт-Петербург, 14–15 апреля 2011 г.). – Санкт-Петербург: Deutsches Historisches Institut Moskau. – 2011. – Bulletin №6. – С. 147–167.
16. Моисеенко Д. О ремонте мотоколясок в Москве / Д. Моисеенко, Г. Антонов, Н. Ломовцев, А. Фролов // Социальное обеспечение. – 1956. – №2. – С. 55.
17. Немцев Р. И. Моторная коляска С-3Д / Р. И. Немцев, М. А. Анчугов. – М.: Машиностроение, 1981. – 120 с., табл. 5, ил. 73.
18. Постанова Ради Міністрів УРСР 7 квітня 1977 р. №179 «Про затвердження Інструкції про порядок забезпечення інвалідів автомобілями з ручним керуванням і мотоколясками» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Київ: Видавництво політичної літератури України, – 1977. – №4. – С. 8–23.
19. Постанова Ради Міністрів УРСР 17 лютого 1964 р. №169 «Про забезпечення інвалідів автомобілями з ручним керуванням» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Київ: Видавництво політичної літератури України. – 1964. – №2. – С. 52–54.
20. Постановление Совета Министров СССР 20 мая 1965 г. №401 «О распространении льгот, установленных постановлением Совета Министров СССР 1 марта 1965 г. №140 для инвалидов Отечественной войны, на других инвалидов из числа военнослужащих, ставших инвалидами при защите СССР» // Собрание постановлений правительства СССР. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1965. – №13. – С. 244–245.
21. Постановление Совета Министров СССР 23 февраля 1981 г. №209 «Об утверждении Положения о льготах для инвалидов Отечественной войны и семей погибших военнослужащих» // Собрание постановлений правительства СССР. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1981. – С. 315–323.
22. Постановление Совета Министров СССР 12 сентября 1990 г. №917 «Изменения, которые вносятся в решения Правительства СССР» // Собрание постановлений правительства СССР. – М.: Издание Управления Делами Совета Министров СССР, 1990. – С. 600–601.
23. Постановление Совета Министров СССР 4 апреля 1983 г. №272 «Об обеспечении транспортными средствами инвалидов из числа рабочих, служащих и колхозников, а также инвалидов с детства» // Собрание постановлений правительства СССР. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1983. – С. 190.
24. Постановление Совета Министров СССР 6 марта 1965 г. №140 «О расширении льгот инвалидам Отечественной войны и членам семей военнослужащих, погибших в Великую Отечественную войну» // Собрание постановлений правительства СССР. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1965. – №4. – С. 45–47.
25. Постановление центрального комитета КПСС и Совета Министров СССР 18 апреля 1975 г. №304 «О дополнительных льготах для инвалидов Отечественной войны и семей погибших военнослужащих» // Собрание постановлений правительства СССР. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1975. – №11. – С. 203–205.
26. Пункт ремонта мотоколясок – в новом помещении // Социальное обеспечение. – 1956. – №7. – С. 63.
27. Сигельбаум Л. Машины для товарищей. Биографии советского автомобиля / Л. Сигельбаум; [пер. с англ. М. И. Лейко]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 430 с.: ил. – (История сталинизма).

- 28.СМЗ-С1Л // Автолегенды СССР. – 2010. – №40. – 15 с.
- 29.СМЗ С-3А // Автолегенды СССР. – 2010. – №24. – 15 с.
- 30.СМЗ С-3Д // Автолегенды СССР. – 2010. – №45. – 15 с.
- 31.Федоров О. Ф. Соціальне забезпечення в Українській РСР / О. Ф. Федоров. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1969. – С. 107–108.
- 32.Федоров О. Ф. Соціальне забезпечення в Українській РСР / О. Ф. Федоров. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1964. – С. 59–60.
- 33.Фиттерман Б. М. Микроавтомобили. Обзор конструкций / Б. М. Фиттерман. – М.: Государственное научно-техническое издательство машиностроительной литературы, 1961. – 271 с..
- 34.Шугуров Л. М. Автомобили России, Азербайджана, Армении, Белоруссии, Грузии, Латвии, Украины, Эстонии. / Л. М. Шугуров. – М.: ИЛБИ, 1998. – Т. 3. – 240 с.: с ил.
- 35.Шугуров Л. М. Автомобили России и СССР. / Л. М. Шугуров. – М.: ИЛБИ ПРОСТРЭКС, 1993. – Т. 1. – 256 с.: с ил.
- 36.Шугуров Л. М. Автомобили России и СССР. / Л. М. Шугуров. – М.: ИЛБИ ПРОСТРЭКС, 1994. – Т. 2. – 160 с.: с ил.
- 37.Шугуров Л. М. Автомобили Страны Советов. / Л. М. Шугуров, В. П. Ширшов. – М.: Издательство ДОСААФ СССР, 1983. – 127 с.: с ил.
- 38.Державний архів Харківської області (ДАХО).
- 39.Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова (ХІМ).
- 40.Центральний державний архів науково-технічної документації України (ЦДНТА).

О. Г. Павлова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КНИГА В ЖИТТІ ПЕДАГОГА-МУЗЕЙНИКА А. Ф. ЛУНЬОВА

В статті розкривається внесок засновника Пархомівського художнього музею імені А. Ф. Луньова в збереження книжкових пам'яток, створення цінної музейної бібліотеки та виховання у своїх учнів культури читання та збирання особистих бібліотек. Бібліотечна діяльність Луньова сприяла створенню розгалуженої комунікативної системи з найвідомішими бібліотеками, музеями, діячами мистецтва, в процесі якої Пархомівський музей поповнювався різноманітними книжковими виданнями.

Ключові слова: музей, Луньов, учні, бібліотека, книга, культура читання.

В статье раскрывается вклад основателя Пархомовского художественного музея, педагога А. Ф. Лунёва в сохранение книжных памятников, создание ценной музейной библиотеки, воспитания культуры чтения у своих воспитанников, потребности в них собирания личных библиотек. Библиотечная деятельность Лунёва способствовала созданию разветвленной коммунікативной системы с известными библиотеками, музеями, деятелями искусства, в процессе которой Пархомовский музей пополнялся разнообразными книжными изданиями.

Ключевые слова: музей, Лунёв, ученики, библиотека, книга, культура чтения.

The article reveals the contribution of the founder Parkhomivka art museum, educator A. F. Lunyov to the preservation of book monuments, creation of a valuable museum library, education culture of reading among his students, needs of collecting personal libraries for them. His library activities also contributed to the creation of an extensive communication system with well-known libraries, museums, artists in the process of which Parkhomivka museum was replenished with a variety of book editions.

Keywords: museum, Lunyov, students, library, book reading, culture.

Вивчення професійного та життєвого досвіду засновника Пархомівського художнього музею Афанасія Федоровича Луньова все глибше демонструє різнобічність його захоплень. Створений ним художній музей став не лише своєрідною кульмінацією його широкої діяльності та найбільшою інтелектуальною спадщиною, але і підґрунтям для реалізації його педагогічного методу. Колекціонування пам'яток історії і мистецтва сприяли створенню історико-художнього музею, у складі якого вагоме місце відводилося й бібліотеці.

Книга є основою зберігання і передачі інформації, формування світогляду, культури життя, розвитку професійного інтересу, тощо. Особисто в житті А. Ф. Луньова книга, читання набули сенсового значення, основи змістовності життя.

Книга, бібліотека стали невід'ємною частиною в педагогічній системі виховання А. Ф. Луньова. На нашу думку його «бібліотечна історія» і досвід заслуговують на увагу, бо демонструють, що культура читання, цінування книги, передача і виховання цього інтересу має велике значення для формування особистості та створення особливої соціокультурної атмосфери, яку Луньов розширював як в процесі педагогічної діяльності, так і в межах комунікаційної мережі, яка складалася навколо нього під час створення та організації роботи шкільного художнього музею.

Любов до книги прививалася йому ще з дитинства під впливом читацьких сімейних цінностей. А. Ф. Луньов часто згадував що у сім'ї зберігалися давні книги сакрального змісту, до яких ставилися дуже шанобливо. Це були старослов'янські книги, які

передавалися в родині від покоління до покоління, а разом із книгами передавалася і традиція особливого ставлення до книги та читання. Про це ми знаємо з його спогадів та окремих біографічних публікацій, присвячених його педагогічній та музейно-мистецькій діяльності [9, с. 188; 3, с. 6 та ін.].

Нагадаємо, що Луньов народився у 1919 р. в старообрядницькій родині поморської згоди на Курщині у с. Щогольок Суджанського повіту (нині Беловський район Курської області). Його дід добре знався на книжкових раритетах, виступав експертом з книг і ікон, до нього за консультацією приїжджали бібліофіли з інших міст [9, с. 188]. Отже, культура сімейного читання відіграла важливе значення в становленні особистості Луньова.

Захоплення читанням проявилось у А. Ф. Луньова дуже рано. Уміння читати дозволило йому піти до школи з 5 років, хоча учитель двічі виганяв його з класу, але переконавшись у вмінні наполегливого «малого школяра» читати, вчитель дозволив залишитися і сісти за першу парту [3, с. 86].

Освіта стала переважаючим пріоритетом у його житті з дитинства. Він із вдячністю завжди згадував свого вчителя, Питухова Миколу Абрамовича, який радив, що читати, та надавав йому книги з особистої бібліотеки [8, с. 8]. Завдяки вчителю, за спогадами Луньова, уже до п'ятого класу він прочитав класиків російської і зарубіжної літератури.

Через читання з дитинства у Луньова сформувалося особливе ставлення до бібліотеки. Він зібрав особисту різноманітну бібліотеку і прививав цю любов багатьом своїм учням. В його бесідах книга, читання набували особливого змісту, він часто згадував бібліотеку як особливе інтелектуальне місце, де зберігаються найбільші цінності людства, місце для навчання та спілкування. В його розмові бібліотека виступала певним магічним символом, а книга, читання певною ознакою культури, освіченості, інтелігентності, що виступало особливим ціннісним елементом у його системі виховання. Ставлення до бібліотеки як до особливого місця в його духовному житті простежувалося в спогадах про студентські роки, які він із захопленням згадував, особливо про час, проведений в бібліотеці, спілкування, в тому числі і з бібліотечними працівниками. З матеріалів сімейного архіву стало відомо, що Луньов був студентом бібліотечного факультету заочного відділення Харківського державного бібліотечного інституту. У своїх спогадах він часто згадував епізоди свого перебування в бібліотеках, в яких йому доводилося працювати протягом життя. Здавалося що він весь вільний час проводив у бібліотеках. А насправді, сторінки біографії та документальні матеріали свідчать про досить обмежену можливість проводити час в бібліотеках, як, наприклад, під час навчання в Харківському університеті (1947-1949) [10]. Своїх же учнів він спонукав і заохочував до бібліотечного читання (до речі у Пархомівці у II пол. XX ст. крім шкільної було ще чотири сільські бібліотеки).

Книга зайняла особливе місце й у його діяльності як колекціонера. А. Ф. Луньов намагався виявити рідкісні книги. Тому книги, поряд з творами мистецтва та предметами старовини, стали також важливими об'єктами колекціонування [5, с. 4]. Наприклад, в музейній колекції зберігається декілька раритетних книг, в тому числі і з родинних скарбів Луньових, які він отримав у спадок і передав музею. Також йому вдалося відшукати чотири листи із Євангеліє, що зберігалися у Краснокутському Петро-Павлівському монастирі, куди вони потрапили із Запорізької Січі після її закриття Указом Катерини II. Потім після закриття Краснокутського монастиря вони потрапили до Пархомівського Свято-Покровського храму, а в роки лихоліть антирелігійної боротьби одному із пархомівських жителів вдалося вихопити з полум'я чотири листи, які потім передав до музейної колекції. Серед пам'яток книжкового мистецтва вдалося відшукати і листи із «Євангелія», виданого Іваном Федоровим у Львові, а також «Євангеліє» початку XVII ст. з окладом чеканної роботи [4, с. 4], факсимільні видання. Сьогодні вони зберігаються в колекції Пархомівського музею, крім книг тут також зберігаються окремі оклади книг та ін.

Менше ми знаємо про особисту колекцію видавничих раритетів, якою володів А. Ф. Луньов. Достеменно відомо, що його знання книги, атрибутивні здібності цінувалися в

середовищі бібліофілів, до нього зверталися за консультаціями та експертними висновками. Особливу увагу до його особистої бібліотеки проявляли колекціонери-книголюби, які його відвідували. Любов до книги, глибокі знання з історії книги, атрибутивні навички об'єднували навколо нього бібліофілів.

На жаль, ця сторінка залишилася закритою, що звужує наше уявлення про багатогранність і різноманіття цієї частини особистої колекції.

Як історик, колекціонер, музеєзнавець він цінував і іншу грань книги – її інформаційний потенціал. Тому з початком створення історико-художньої колекції, організацією музею, розпочинається і збирання музейної бібліотеки.

Її формування, як і художньої колекції, почалося з передачі книг із особистої бібліотеки Луньова. Також він цілеспрямовано купував на свої кошти для музейної бібліотеки видання з історії мистецтва, історії культури та ін. Передавав до музейної бібліотеки і підписані ним літературно-художні та мистецькі періодичні видання. До речі, більшість членів «Райдуги» під його впливом виписували багато років часопис «Юный художник», а деякі і «Образотворче мистецтво», «Искусство» та ін.

Інший шлях формування музейної бібліотеки – це звернення до державних бібліотек з проханням про передачу з обмінного фонду книг для музею. Зокрема, Пархомівському музею свого часу передали із фондів книжкового обмінного фонду видання Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (нині Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург), бібліотеки Ермітажу, Державного музею образотворчого мистецтва імені О. С. Пушкіна, Харківського художнього та інших музеїв, ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна і навіть Дрезденська картинна галерея.

Не останню роль відіграли і особисті подарунки авторів книг і видань. Зокрема, це альбоми, путівники і буклети виставок, довідкові видання та присвячені художникам, колекціонерам, матеріали конференцій, періодичні наукові записки та ін.

Цінною у цьому відношенні є інформація про дарування музею книг авторами, яка знайшла відображення у листах до А. Ф. Луньова і його учнів [7]. Ініціював таке цікаве і тривале листування особисто Луньов. Зміст такої форми спілкування стосувався і поповнення художньої колекції, і отримання професійних консультацій, порад тощо. Опубліковані листи також є добрим свідченням того, яке важливе суспільне значення мала книга у II половині ХХ ст. Художники, мистецтвознавці, письменники надсилали Луньову та його учням різні видання. Ми можемо спостерігати, що книга ставала також і предметом спілкування, і основою для зав'язування дружніх стосунків, а подаровані книги сприяли створенню при музеї різноманітної бібліотеки. В першу чергу, мова йде про наявність мистецьких видань, які відігравали важливу роль в здійсненні мистецько-педагогічної діяльності самого Луньова, а також в організації самостійної роботи гуртківців при підготовці екскурсій, вивченні історії мистецтва чи творчої діяльності художників при підготовці до лекційної роботи, яку активно разом зі своїми учнями проводив Луньов серед шкільної аудиторії та місцевого населення.

Цю проблему порушують у своїх листах до Луньова та його учнів художники, мистецтвознавці, письменники. Іноді художники надсилали альбоми, буклети виставок, набір листівок з зображенням їхніх живописних, графічних чи скульптурних творів (І. Їжакевич, М. Сар'ян, П. Васильєв, Б. Пророков, В. Фаворський, С. Коньонков та інші), надавали інформацію про художні видання, рекомендації щодо видань, які в першу чергу слід читати і придбати для бібліотеки. З іншого боку вони докладали зусиль до збирання і відправлення таких видань до Пархомівки.

Зокрема, листи, що зберігаються в приватній колекції сім'ї Луньових дають змогу виявити нюанси і аспекти надходження і надсилання книг. Наприклад, у своїх листах мистецтвознавець, академік Михайло Володимирович Алпатов спочатку акцентував увагу членів Товариства «Юний історик» саме на вивченні історії мистецтва, а не на

колекціонуванні художніх творів, тому він радив і турбувався про поповнення бібліотеки, і надсилав як свої художні видання так і інших авторів [7, с. 13, 14].

Особливу увагу до поповнення бібліотеки виданнями проявляла історик, письменниця Лідія Григорівна Бать, яка надіслала до музейної бібліотеки свої праці присвячені художникам, акторам, державним громадським діячам [7, с. 24, 28, 29]. Для влаштування в школі виставки до 150-річного ювілею Т. Г. Шевченка надіслала спеціально підготовлений нею виставковий варіант альбому творів Шевченка [1]. Причому із листування відомо, що перший екземпляр виставкових матеріалів, надісланих пархомівським учням, загубився по дорозі, не надійшов до адресата. Л. Бать надіслала повторно екземпляр [7, с. 29, 30]. Також вона збирала і рекомендувала іншим художникам і авторам художньо-мистецьких видань передати до Пархомівського музею книги [7, с. 24]. Саме письменниця спонукала учнів до живого діалогу, обговорення надісланих нею книг [7, с. 26, 29].

Цікава сторінка такого творчого спілкування пов'язана із листуванням з відомим письменником, етнографом Юрієм Андрійовичем Арбатом. Публіцист, мистецтвознавець присвятив життя вивченню художніх промислів Росії, що відобразилося у цікавих науково-популярних виданнях, які він також подарував музею. Його експедиційна робота була пов'язана не лише із вивченням народного мистецтва та збором матеріалів, але і колекціонуванням. В своїх експедиціях він дещо відбирав і для Пархомівського музею [7, с. 15, 16]. Він також передавав музею порцелянові вироби та ін. [7, с. 17–18]. Цікаво, що це було творче спілкування не лише просвітницького характеру, але і виконання запропонованих творчих завдань для майбутніх видань. Наприклад, у листі від 20 червня 1959 р. Ю. Арбат пропонує «Юним історикам» поцікавитися історією Будянського фарфоро-фаянсового заводу та зібрати певний матеріал, який би письменник міг використати в своїй майбутній роботі [7, с. 13–14].

Тема книги є центральною і в листах від письменника Сергія Михайловича Голіцина. Крім інформації про книги самого письменника в них іде мова і про висвітлення досвіду роботи музею та підготовки до друку матеріалів про музей [7, с. 50–53; 3, с. 185–186].

Героями деяких книг, наприклад Бориса Михайловича Неменського, ставали також пархомівські учні [6]. Частіше художники, наприклад М. Балясний, І. Іжакевич, С. Коньонков, Б. Неменський, М. Сарьян та інші, разом із своїми художніми творами дарували музею альбоми, каталоги своїх творів та буклети виставок.

Напевне для Луньова поряд з колекціонуванням книг, створенням власної і музейної бібліотеки, від чого він, звичайно ж, отримував інтелектуальне, естетичне задоволення, було не менш важливим долучити до цього процесу учнів: привити їм культуру читання, збирання особистої бібліотеки. Можна з певністю сказати, що більшість його учнів збирали особисті бібліотеки, пріоритети залишалися за художніми та історичними виданнями, творами класиків художньої літератури, художніми листівками, тощо. Із кожної екскурсії-подорожі учні обов'язково привозили книги, альбоми, путівники, буклети, набори листівок тощо, що до закінчення школи дозволяло їм створювати міні-бібліотечки, з часом переростало у життєву необхідність створювати особисту бібліотеку, деякі його випускники залишили цю любов та пристрасть на все життя.

Підсумовуючи, можна відзначити, що історія життя та діяльності педагога і засновника Пархомівського художнього музею А. Ф. Луньова таїть в собі різнобічну колекційну діяльність, тісно пов'язану як з формуванням музейної, так особистої цікавої і цінної бібліотеки. Книги відігравали особливе значення в системі музейної педагогіки як інформаційно-навчального потенціалу і як предмету колекціонування. В педагогічній системі виховання Луньова книга може сприйматися як комунікатор внутрішнього і зовнішнього зв'язку, гармонійна основа особистого духовного життя і спілкування з найрізноманітнішою аудиторією, починаючи з сім'ї, учнів, колег, односельців і завершуючи спілкуванням з художньо-мистецькою та академічною інтелектуальною елітою.

Отже, сторінки педагогічної, колекційної, музейної, мистецької, бібліотечної діяльності засновника Пархомівського історико-художнього музею Афанасія Федоровича Луньова складають різнобарвну мозаїку його життєвого шляху. Її найрізноманітніші пазли в своїй сукупності складають освітню-культурну та духовну сутність особистості педагога. А змістовність його життєвої філософії та педагогічно-творчої діяльності все більше дозволяє усвідомлювати його непересічність та визначальність для інтелектуальної, культурної спадщини України.

Література

1. Бать Л. Г. Жизнь и творчество Т. Г. Шевченко. Материалы для выставки в школе и детской библиотеке / Л. Г. Бать. – М.: Детгиз, 1954. – 8 с., 36 л.
2. Голицин С. Слово о мудром мастере. Повесть о художнике В. А. Фаворском / С. Голицин. – М.: Детская литература, 1977. – 90 с.
3. Лернер Л., Маркин Э. Сколько цветов у «Радуги», или дни Афанасия Лунёва / Л. Лернер, Э. Маркин. – М.: Педагогика, 1990. – 268 с.
4. Лунёв А. Ф. Пархомовская сокровищница: Фотоочерк. 2-е изд. / А. Ф. Лунёв. – Х.: Прапор, 1983. – 19 с., ил.
5. Луньов П. Ф. Пархомівський історико-художній музей: Сторінки історії та сьогодення / П. Ф. Луньов // Скарбниці національної культури: Тези доповідей науково-практичної конференції з музеєзнавства, присвяченої 40-річчю Пархомівського історико-художнього музею (жовтень 1995). – Х.; Пархомівка, 1995. – С. 4–8.
6. Неменский Б. Воспитание духовной потребности / Б. Неменский // Распахни окно. – М.: Молодая гвардия, 1974. – С. 59–90.
7. Письма к А. Ф. Лунёву / сост., автор вступ. статьи и комментариев О. Г. Павлова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 320 с. (Серія «Джерелознавчі зошити»: Тетрадь 7).
8. Павлова О. Г. Основи музейної педагогіки А. Ф. Луньова / О. Г. Павлова // Луньовські читання. Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 5–14.
9. Павлова О. Г. Родинні цінності сім'ї Луньових: унікальні і типові традиції / О. Г. Павлова // Традиційна культура в умовах глобалізації: родинні цінності і трансляція соціокультурного досвіду поколінь. Матеріали науково-практичної конференції (20–21 травня 2016 року). – Харків: «Точка», 2016. – С. 187–193.
10. Архів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 15, ос. спр. А. Ф. Луньова. – Од. зб. 84.

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 392.81:664.66 (477.61)

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-1-07

О. О. Боряк

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Державного агентства з управління зоною відчуження**КУЛЬТУРА ХЛІБА
У СЕЛЯН СТАРОБІЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗБІРКИ В. ІВАНОВА «ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО КРЕСТЬЯН
ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ»)**

На основі фольклорно-етнографічного матеріалу, зафіксованого наприкінці XIX ст. в кількох слободах Старобільського повіту Харківської губернії, розглядається комплекс обрядів і вірувань, пов'язаних із хлібом. Культура хліба є оптимальним об'єктом для створення соціокультурного портрету окремої території, до того ж етнічна ідентифікація виявляється також і в елементах матеріальної культури. Наведені матеріали є яскравим свідченням самотності духовних і світоглядних цінностей спільноти, яка населяла терени Слобідської України.

Ключові слова: хліб, обряди та вірування, Слобожанщина.

На основе фольклорно-этнографического материала, зафиксированного в конце XIX в. в нескольких слободах Старобельского уезда Харьковской губернии, рассматривается комплекс обрядов и верований, связанных с хлебом. Культура хлеба является оптимальным объектом для создания социокультурного портрета отдельной территории, к тому же этническая идентификация отражается также и в элементах материальной культуры. Приведенные материалы демонстрируют яркие свидетельства самобытности духовных и мировоззренческих ценностей общества, населявших территорию Слободской Украины.

Ключевые слова: хлеб, обряды и верования, Слободская Украина.

The article deals with a complex of rituals and beliefs connected with bread on the basis of folklore and ethnographic material recorded at the end of the XIX century in several settlements of Starobilsky district of Kharkiv province. The culture of bread is an optimal object to create a socio-cultural portrait of a separate territory. Besides, ethnic identity is also reflected in the elements of material culture. Given material is a vivid evidence of the uniqueness of spiritual and worldview values of the community that inhabited the land of Slobids'ka Ukraine.

Keywords: bread, rituals, beliefs, Slobids'ka Ukraine.

Сьогодні актуальним завданням, яке постало перед науковою спільнотою, є осмислення місця окремих регіонів в історії України, передусім з точки зору ролі в них етнічного чинника. Важливість звернення до цієї тематики обумовлюється необхідністю опору зовнішнім викликам, з якими стикається Україна. Проте варто пам'ятати і про внутрішні фактори, адже ми стаємо свідками розгортання ключового етапу українського націтворення, який передусім повинен охопити регіональний рівень. Це вимагає від дослідників урахування реальних, не тільки етнополітичних, але й етнокультурних процесів, що розгортались на теренах тієї чи іншої території, розуміння духовних і світоглядних цінностей, які сповідували не тільки відповідні спільноти, але і окремі особи. З цієї точки зору етнокультурне минуле Слобожанщини є плідним ґрунтом для повноцінного осмислення місця цього історико-етнографічного регіону у модерному національному проекті.

Сучасна історіографія дає достатньо інструментів для відновлення гуманітарного знання про даний регіон. Серед них обираємо мікроісторію, історію повсякденності, а також культурну антропологію. Нас цікавлять прояви життя на Слобожанщині у конкретній національній формі. З цієї точки зору культура хліба є оптимальним об'єктом, адже етнічна ідентифікація проявляється також і в елементах матеріальної культури [2, с. 7]. Хліб як атрибут харчування ніколи не зникав з дослідницького поля українських етнографів. [4; 3; 2; 5; 7], так само як і питання його обрядового використання [2; 9].

Серед джерел, що містить необхідну нам інформацію, особливої уваги заслуговує фундаментальна праця «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края», опублікована Василем Івановим 1898 р. [6]. На кінець XIX ст. це був наймасштабніший збірник різнопланового фактографічного матеріалу із широкого кола питань, зібраного по фрагментах у багатьох населених пунктах Харківщини. Сама постать етнографа, краєзнавця, правознавця Василя Іванова (1856, м. В'ятка, нині – Кіров, РФ – 1944, м. Харків) є надзвичайно цікавою. Відомо, що він закінчив юридичний факультет Харківського університету (1876 р. – кандидат права), впродовж 1880–1905 рр. перебував членом Харківського губернського статистичного комітету, 1893–1903 рр. обіймав посаду секретаря цього комітету. Ця інституція створювалась як орган державної статистики, а на практиці невдовзі стала центром краєзнавчої, етнографічної роботи на Слобожанщині.

Водночас діяльна натура Василя Іванова не могла залишатись осторонь інших ділянок дослідницької роботи: він брав активну участь у роботі Комісії з дослідження кустарної промисловості в Харківській губернії (1880–1887 рр.), губернської земської управи (1880–1890-і рр.), Харківського історично-філологічного товариства (від 1892 р.) тощо. Зауважимо, що більшість програм-питальників, якими керувався у пошуковій роботі з етнографії Харківський губернський статистичний комітет, була ініційована й розроблена членами ХІФТ [1, с. 64]. Значний вплив на усвідомлення важливості наукового дослідження історії, етнографії, археології краю на дослідника справив ХІІ археологічний з'їзд, що відбувся в Харкові 1902 р.

Одна з основних заслуг В. Іванова перед етнографічною наукою – організація збирання фольклорно-етнографічних матеріалів на теренах Старобільського повіту Харківської губернії. Отримані різним шляхом записи йому вдалося систематизувати, відредагувати і видати під назвою: «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края» (1898, т. 1). Частина описів слобід спочатку з'явилася у регіональному часописі «Харьковский сборник» (1894 рік) [10] – виданні Харківського губернського статистичного комітету. Зауважимо, що підготовка описів була дуже ретельною. Замість передмови В. Іванов розмістив у збірнику свою роботу «Современная деревня Харьковской губернии», в якій проаналізував соціальне розшарування у слобожанському селі, яким воно фіксувалося на кінець XIX ст., й осмислив пов'язані з цим культуротворчі процеси. Однак головна цінність цієї роботи (а це більше 1000 сторінок) – це матеріали, зібрані в різних слободах Старобільського повіту. Значущість цього етнографічного джерела полягає в тому, що до фіксації матеріалу долучилися ентузіасти аматори-краєзнавці: учителі, священики Старобільського повіту Харківської губернії, які працювали за тематичним питальником, а отримані матеріали докладно паспортизували. Нашим завданням був пошук на сторінках праці відомостей про культуру хліба у слобожан – такою, якою вона склалась на кінець XIX ст.

Зауважимо, що Старобільськ – нині це районний центр Луганської області (на підконтрольній території України). Так звана слобода Більська заснована 1686 р. українськими козаками однойменного містечка Полтавщини на території Острогозького полку (Рибненський полк, Слобідський полк) – козацької військової та адміністративно-територіальної одиниці на Слобідській Україні. Її формування відноситься до середини XVII ст., коли тут опинилися переселенці із Правобережної України. Перша хвиля – це близько 2 тис. козацьких і селянських сімей на чолі з полковником Дзиковским (його ще називали чернігівським полковником), які заснували м. Острогозьк (Рибне).

Новостворений Острогозький полк складався із 7 сотень, які називалися прізвищами їхніх

сотників або назвами місцевостей, звідки прибули переселенці, наприклад: Остапова, Батурина, Конотопська. Тоді ж виникли сотенні містечка: Білолуцьк, Ольшанськ, також і Стара Біла. Слобідські козацькі полки були реорганізовані царським урядом Росії 1765 р., а територію Острогозького полку включено до складу Слобідсько-Української губернії. 1797 р. слобода Стара Біла була перейменована на Старобільськ, який став повітовим містом Слобідсько-Української губернії. Тоді ж із південних слобід було оформлено великий Старобільський повіт, з 1843 р. Старобільськ став повітовим центром Харківської губернії [8 с. 683].

Цю історичну довідку подаємо головним чином для того, щоб акцентувати увагу на специфіці цього регіону. Навіть сама його історична назва – Слобідсько-Українська губернія як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії на території нинішньої України, яка була створена на місці ліквідованих 1765 р. московським урядом слобідських козацьких полків, і існувала в другій половині XVIII ст. (у 1765–1780 та 1797–1835 рр.) – це важливий наголос на функціонуванні на цих територіях корінних місцевих звичаїв.

Для розуміння витоків проявів повсякденного життя у конкретній національній формі звернемося також до характеристики сільської людності Старобільщини (а відтак – і слобожан), яку Василь Іванов подав на сторінках збірки. Він поділив її на декілька класів (із ремаркою: «як самі себе оцінювали»). Перший – «жупаники» (зайняті торговим промислом: купці, торговці, двірники; останні це ті, що тримали постійні двори). Про них казали: «на легкій хліб пішли, а робити не хочуть», «цілий день хлопоче, а не робе». Їх ще називають «дуріями», «дурисвітами», «мироїдами», «горланами», «ватухами» [6, с. VII].

Другий, за класифікацією В. Іванова, клас уже складали «хлібороби». При чому тут Іванов звернув увагу на їх неоднорідність. Окремий прошарок – це так звані «дукачі» (середняки): вони мають все своє і самі його виробляють. Живуть, зберігаючи старовину. Носять все «мужицьке», але доброї якості (наприклад, жінки – дукати, звідки, вочевидь, назва). Про харчування вони не турбуються – кажуть: «клоччя і вовна, аби кишка повна». Каша в них «така крута, що зерно зерна доганя». Живуть тверезо, чай у них – «мерзенна забава, тільки врем'я гаять»; сірники вони тримають, але світять каганцем і добувають вогонь кременем та губкою із старої ганчірки, яку натирають в попелі із гречаної соломи; ніж мають, але ріжуть хліб мотузкою. Відзначаються вони надзвичайною скупістю. Але працюють багато й мають почуття власної гідності [6, с. VII].

Щодо третього класу – це також хлібороби, землеробці (але також і ремісники); хлібороби про себе говорять: «мужик мужиком во віки віків»; і ще: «роби до поту, а не солоно їж». Над ними насміхають «ремісники» – називають їх «чорними мужиками», «мугирями», «мугиряками», «мурмуляками». Між тим, є «баришники» – і хлібороби, і «рукомесники», – це ті, хто лише ходять «коло хліба», або отримують «скіпщину» від свого наділу (тобто здають свою землю в оренду, а їм оплачують не грішми, а частиною врожаю) [6, с. VIII].

Ще є окремий прошарок «третього класу» – «толь», «убіж» або «батраки». Про себе кажуть: «робиш, робиш, а ні ззаду, ні з переду»; «до поту робиш, а босий ходиш», «все літо хліб роби, а зімою з мішком на базар ходи»; «сію та ору, а з базару хліб несучу», «торгую, торгую, а смаку не чую». Тут так само «мужик», але без господарської жилки. Харчуються погано, протягом цілого тижня одним хлібом, а в хатах нічого, крім «ослона» [6, с. IX]. Автор узагальнює: дві ознаки лежать в основі народної класифікації селянства: робота та заможність. Проте звернім увагу: основне заняття, що згадується Івановим в одному чи другому контексті – це робота коло хліба, який був і основою харчування українців, і основою їхнього хліборобського етносу.

Живий, цілісний комплекс уявлень, обрядів і вірувань, пов'язаних із хлібом, проступає у всіх без винятку записах кінця XIX ст., зроблених записувачами у різних слободах Старобільського повіту Харківської губернії. Серед усього розмаїття фактографічного матеріалу нами обрано відомості із кількох слобід (усі вони нині входять до Луганської області). Передусім це слобода Микільська, колишній волосний центр Старобільського повіту (сучасне село Микільське в Міловському районі), Білокуракине (сучасний районний центр), а також Кам'янка (сучасне село в Старобільському районі), Попівка (сучасне село в Білокуракинському районі), Петропавлівка (сучасне село в Станично-Луганському районі), Нова Астрахань (сучасне село в Кременському

райони).

Як і на будь-яких інших теренах України, на Слобожанщині хліб надзвичайно потужно представлений у прислів'ях і приказках: “Нехай умирають, та й нас дожидають”, “Нехай мруть, та й нам дорожку труть, а ми сухариків засушим, та й собі туди рушим”, “Хліб та сіль – їмо та свій, а ти у порога постій”, “Не про те тобі говорять, що по-многу їдять, а про те, де мікрушки [шматки. – В. І.] дівають”, “На чужий коровай очі не поривай, а собі дбай”, “Хліб та вода – молодецька їда”, “Не плач – мати спече калач”, “Пирого – обіду вороги”, “Поганому животу і пироги в досаду” (Микільська) [6, с. 186].

Як свідчать записи, на той час – а це, нагадаємо, кінець XIX ст. – серед мешканців слободи Микільська ще побутувала ціла низка прикмет і переказів, пов'язаних із цим харчовим виробом: “...хліб живий, поки його покосять, повозять, помолотять і помелють, а як спечуть, так тоді він вже мертвий”, “хто буде їсти цвілий і підгорілий хліб, той буде вміти добре плавати, а хто в хлібі з'їсть піщинку – той вмре”, дехто, дивлячись на паляницю, примовляє: “Я оцю з'їм, та ще сім, гляну на сволок, та ще сорок, гляну на полицю, та ще на паляницю; гляну на жердку, та ще на чвертку”; “якщо знайдеш хліб – буде щастя і вдача, а якщо залізо – нещастя і невдача” [6, с. 274]; “розкидати хліб, особливо топтати ногами – великий гріх”; “Хліб та сіль! – Їмо та свій, а ти у порога постій!” [6, с. 186].

Звертає на себе увагу універсальність хліба як атрибуту і буденного, і святкового часу. Він виступає і як еквівалент вартості, до прикладу, найманої праці (“За хліб, за сіль, та за пшеничну мукицю були помішниці” – так кажуть про господиню, у якої працюють чужі (Микільська)) [6, с. 186]), і, одночасно, як форма розрахунку. У цьому контексті показовий сюжет казки, записаної у слободі Кам'янка: “У полі над дорогою була груша, а під грушою – “патолоч” – місце, де хижак з'їв тварину, і залишки тварини на цьому місці. Люди вибрали чоловіка, щоб він переночував на тій груші, і зобіщались наградити його хлібом. Соголасився один бідняк. Заліз на грушу, і сидів там до смерку. Вночі під грушу прийшли та сіли два чоловіки – один витягнув книжку й почав читати, а другий – шматок хліба. Тоді стали сходитись вовкі – один трошки почита, другий отломе шматочок хліба, дасть вовку, і скаже, де, що в цю ніч брати (кому вівцю, кому бика, кому близько, кому далеко) – і так роздав увесь хліб. Уранці чоловік повернувся до села і розповів, що він побачив. Односельці нагородили його хлібом (Кам'янка) [6, с. 118].

Хліб є чи не єдиним елементом, через який утримується тонкий зв'язок між світом живих і світом мертвих, адже вірили, що “...души померлих харчуються і поминаються паром із хліба, витягнутого з печі, і особливо – розломленого та розкладеного по вікнам”, “...коли його витягають з печі, вершечок мочуть, щоб поминались грішні родичі на тим світі, щоб Бог дав їм хліба і води” (Микільська) [6, с. 274]. Одночасно він є неодмінним супутником календарних свят (Різдва, Василя, Благовіщення, Пасхи, Вознесіння, Дмитра та ін.), у тому числі у якості ключового елемента прорікання майбутнього: “... на Василя – курці зерно вода – якщо зерно – буде майбутній чоловік хліборобом; у чобіт кладуть шматок хліба, в другий – “печини” – який перший взує, і що попадеться – буде довго жити (як хліб)” (Микільське) [6, с. 237]. Під час Великого пісту, на четвертому тижні в середу печуть хрести, і один із них кладуть в зерно, приготоване для сівби. Коли перший раз вирушають в поле, кладуть хрест серед ниви, б'ють чотири земних поклони на всі чотири сторони, і засівають. Як засіє, сідає снідати, і першим з'їдає хрест – “хліб за хліб” (Колядівка) [6, с. 998]. Цю низку обрядових дій з хлібом можна продовжити.

Одночасно хліб є всеохоплюючим знаком добродієвості, щирості почуттів, доброти. Це особливо яскраво проявлялось у святковий час. На Пасху заможні селяни пекли хліб і разом із пасхальним стравами заносили до церкви з тим, щоби все це потрапило до бідних. Щоправда, автор далі зазначає: «... в наш час представники багатіїв стали глухими до народних потреб, і горді усвідомленням своєї сили (“є рубль – є сила, а два рублі, і два уми”), живуть за принципом: “по совісті жити – по миру ходити” (Нова Астрахань) [6, с. 29].

І на цих теренах хліб виступає знаком добробуту, не тільки поточного, але й майбутнього життя: саме він є запорукою ситої, а відтак, сподівались, достойної старості. Про те, що селяни переймалися цим життєвим питанням свідчить, за виразом В. Іванова, «народна мудрість»:

«Колись ворон взяв своїх дітей, поніс їх до річки, одного залишив на березі, а другого підняв над водою, і запитав: “Будеш мене хлібом годувать? Як будеш – перенесу!” – “Буду, – відповідає той – та своїх дітей!”. І ворон кинув своє дитя в воду, а друге, що сиділо на березі, само втопилось» (Микільська) [6, с. 306].

Про надзвичайно високий статус хліба свідчить наявність усталеного комплексу регламентацій щодо умов його випічки. Спадкоємність традиції забезпечувалася передачею інформації усним шляхом. Показово, що відповідні «приписи» стосувалися не тільки святкового хліба, такого, як паска, що пеклася один раз на рік на найвеличніше церковне свято Великодня, але й хліба, що споживали у будні. Серед таких «правил»: “Як посадять в піч – не треба грюкати дверима, бо паляниці осядуть” (Білокуракіне) [6, с. 470]. Тут добре відомою була заборона пекти хліб у п’ятницю, передусім це стосувалося житнього хліба: “...приходе у п’ятницю жінка й питає: а що – загнетіла хліб? (а та саме саджала хліб у піч). Та відповідає: “Загнетіла”. Тоді та жінка склала господині руки на грудях навхрест, підвела до вогню, і загнетіла їх, а тоді питає: “Боляче?” – “Боляче”, – каже та. Тоді та жінка – хто й знає, де і ділася, а у тієї руки взялись пухирями” (Попівка) [6, с. 850]. Відзначимо, що дана заборона, так само як уявлення про такого роду покарання, сягає своїм корінням індоєвропейської спільності.

Селянин особливо пильнував за процесом випічки хліба (“Добрий хліб удався – під шкуринку хоч заховайся!” (Микільська) [6, с. 274]. Вочевидь, це було викликано як турботою про якість харчування, так і досадою від збитку продукту, у який було вкладено великий людський ресурс. Тому досить поширеними на цих теренах виявились перекази, в яких ідеться про «глевкий» хліб, тобто сирий, недопечений, схожий на мокру глину, не пружний, не до кінця сформований, незрозумілий – усі ці ознаки були, в уявленнях селянина, за межею «нормальності», «усталеності», «звичності». Проте, зауважимо, ця ознака не робила такий хліб небезпечним для споживання (або негативним знаком-віщуванням, як зазвичай траплялося з такими «ненормованими» речами). Випадки, коли господиня виймала хліб із печі недопеченим, припускаємо, траплялися не так уже рідко.

Навпаки, записувачами фіксувалися перекази, де недопечений, а отже не годний хліб виступає, хоча не без гумору, звичним елементом повсякденних практик селянина. Для прикладу, оповідь про те, як жінка зазвичай пекла глевкий хліб. Чоловік коли гнав овець, брав його з собою, але він був настільки твердий, що той кидав його у ставок – на момент, коли хотів їсти, хліб розкисав, і був готовий до споживання. Коли оженився вдруге, і нова дружина спекла свій хліб, чоловік лишився голодним – хліб у ставку швидко сплив, і його поклювали ворони. Відтак він сердито дорікнув жінці, що вона не вмів пекти хліба! (Микільська) [6, с. 274]. Варто зауважити, що мотив сирого, недопеченого хліба був представлений і в народних піснях: “А хліб у печі випікається / А Василь на печі висміхається / А хліб глевкий і Василь гладкий / Я хліб на стіл, А Василь за стіл / Сюди туди повернись – до Василя засміюсь” (Петропавлівка) [6, с. 147].

І все ж, про вправність господині судили за її вмінням випекти смачний хліб. Це передбачало також дбайливий догляд за усім начинням, задіяним у виготовленні цього продукту. В народі не без гумору оповідали: “...одна жінка запустила (тобто перестала про неї дбати) діжу, що вона і на діжу не похожа: около і в середці верхка на три позасихало тісто – хліб не удається. Чоловік її лас – чого такий плохий хліб, не так, як у людей?? – А вона відповідає: “Е, біс батькові твоєму! У людей святять діжу на год разів десять, а у нас і з роду не світилась”. – Так треба покликать і посвятити. Піп кадить діжу і примовляє: “Діжа, діжа, треба тобі вихтя і ножа, а хазяйці батога”. Чоловік: “Ти чуєш, жінко?” А вона: “Еге, молись, чоловіче, та бий поклони” [6, с. XVI].

Найбільш вражаючим із усіх нотаток, представлених на сторінках видання, є, на наш погляд, переказ, записаний у слободі Микільська, про легендарного розбійника Василька (Василія Трофимовича), який до того вважався за «знахура», «колдуна», «чародія» та «заговорщика». При спробі його захоплення (разом із награваним золотом) урядовими військами, він сів на ослоні перед дверима своєї землянки, тримаючи в руках паляницю. Жодна куля не влучила у Василька. Коли змучені солдати випустили із своїх рук рушницю, він звернувся до командира: «Ну, тепер, дозволь мені, пане, цими галушками пригостити твоїх молодців, бачу, що вони підустали». Він

взяв у долоню жменю розкиданої кругом нього дробі, кинув у передній ряд, і солдати попадали, як снопи, і тоді він звернувся до них: «Ви стріляли не в мене, а в святий хліб, з яким я вийшов вас зустрічати, і ось тепер, прошу вас – він звернувся до командира – прийняти від мене приготовані для вас хліб-сіть», і після цього дав захопити себе солдатами. Коли його вивели на страту, щоби виконати наказ царя і знести йому голову, кат замість голови побачив на пласі паляницю, а сам Василько кричав із натовпу людей: “Якщо можете мій хліб-сіть згубити, то лише тоді і мене буде вільно вам вбити. Ваша Царська Величність, не дайте мене переслідувати – я вам один обіцяю служити за всіх!”. Після цього цар дав Васильку вільну і відпустив на всі чотири сторони світу білого» [6, с. 425–426].

Як бачимо, навіть короткий погляд скрізь століття, можливий завдяки подвижницькій праці етнографа і краєзнавця Василя Іванова та його однодумців, засвідчує у Слобожан величезне розмаїття і глибину традицій, пов’язаних із хлібом. Надзвичайна розвиненість комплексу обрядів і вірувань, пов’язаних із цим виробом людських рук – це визнання не тільки самотності, глибини і краси традицій, що побутували на теренах Слобожанщини, й високої духовності його мешканців. Не викликає сумніву, що всі зафіксовані тут обрядові форми мають прямі паралелі з українською етнічною традицією.

Література

1. Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів / Н. В. Аксьонова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1006. – Вип. 15. – С. 62–69.
2. Артюх Л. Ф. Звичаєві заборони, пов’язані з хлібом: традиції і сучасне побутування / Артюх Л. Ф. // Народна творчість та етнологія. – 2012. – № 6. – С. 7–14.
3. Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Артюх Л. Ф. – К.: Наукова думка, 1982. – 112 с.
4. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія : [історико-етнографічне дослідження] / Л. Ф. Артюх. – К.: Наукова думка, 1977. – 449 с.
5. Волошинова М. О. Назви страв із борошна в українських східнослобожанських говірках / М. О. Волошинова // Лінгвістика. – 2011. – № 1 (22), Ч. II. – С. 32–41.
6. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Т.1 : очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. – Харьков: Издание Харьковского губернского правления, 1898. – 1012 с.
7. Зюбровський А. Народні традиції випікання хліба українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спец. 07.00.05 – етнологія / А. В. Зюбровський; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: ІУ ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 21 с.
8. Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.
9. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н. Ф. Сумцов. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1885. – 140 с.
10. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю», 1894 год // Изд-е Хар. губ. статис. ком. Вып. 8; отв. ред. В. В. Иванов. – Харьков, 1894. – 492 с.

С. І. Ципишев

Музей народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького

ТРАНСФОРМАЦІЇ У ТРАДИЦІЙНОМУ ХЛІБОПЕЧЕННІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ ЗОНИ ВІДЧУЖЕННЯ ЧАЕС

У роботі проаналізовано зміни в рецептурі та технології хлібних виробів у традиційній культурі переселенців із зони безумовного відселення внаслідок аварії на ЧАЕС. Розглянуто трансформацію процесів, що супроводжували випікання повсякденного хліба та пов'язані вірування, у місцях компактного розселення переміщених осіб. Обрядово-звичаєва сфера та пов'язані відмінності, що виникли на нових територіях, розглянуті окремо. Де можливо, зроблено порівняння з матірніми територіями.

Ключові слова: хліб, традиційна культура, зона відчуження, переселенці, Полісся, звичаєвість.

В работе анализируются изменения в рецептуре и технологии хлебных изделий в традиционной культуре переселенцев из зоны безусловного отселения вследствие аварии на ЧАЭС. Рассмотрена трансформация процессов, сопровождавших выпекание повседневного хлеба и связанные верования, в местах компактного расселения перемещенных лиц. Обрядово-обычайная сфера и связанные различия, возникшие на новых территориях, рассматриваются отдельно. По возможности наводится сравнение с материнскими территориями.

Ключевые слова: хлеб, традиционная культура, зона отчуждения, переселенцы, Полесье, обычайность.

The paper deals with the issues connected to changes in the traditional bakery of migrants from Chernobyl exclusion zone, after the accident at the Chornobyl nuclear power station. The transformations of daily bread baking process and related beliefs are reviewed. The author draws the special attention to rituals, customs and related differences that have arisen in the new territories of residence. Possible comparisons with maternal territories are made. Conclusion are drawn that migrants from Chernobyl exclusion zone have got a large extent of assimilation.

Keywords: bread, traditional culture, Chornobyl exclusion zone, migrants, Polissia, beliefs.

У традиційної народної культури українців є одна надзвичайно цікава й невід'ємна особливість, властива всім історико-етнографічним територіям України. Йдеться про глибоке пошанування хліба та страв із борошна та зернових. Саме тому, власне, це культурне явище може слугувати хорошим маркером для визначення повноти збереження як матеріальної, так і духовної культури. Після переміщення мешканці Київського Полісся опинились у нових для себе умовах. Попри компактне розселення переселенців у місцях нового проживання, змінилося культурне середовище, змінилися географічно-кліматичні умови. У процесі співжиття з автохтонним населенням відбулося не так взаємопроникнення культурних явищ, як асиміляція переміщених осіб, їх адаптація до модернішого побуту. Унаслідок цього значно змінено багато навичок, знань, вірувань, обрядів, багато з яких втрачені безповоротно.

У цій розвідці ми розглянемо зміни у традиційному хлібопеченні поліщуків, переселених на терени Васильківського та Володарського районів Київщини. Означені території просторово розміщені не надто далеко, так, до прикладу, відстань від Чорнобиля до Володарки – приблизно 250 км. Однак цієї відлеглості цілком досить, щоб зона мішаних лісів поступово перейшла в лісостепову, а культурні явища Середньої Наддніпрянщини змінили народну культуру Полісся.

Виклад матеріалу логічно буде розпочати із повсякденного хліба, який на теренах Київського

Полісся зазвичай був житнім: «Житній. У нас жито більшість було» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/02]. «Хліб житній був» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д4.С.1/19]. Варто зазначити, що жито ще з літописних часів було одним із домінуючих злаків на українських землях [1, с. 68] і, як наслідок, давало основну сировину для хлібопечення. Так само превалювала ця культура й на півдні Київщини, але тут також культивували і пшеницю: «Житній хліб. Бо це ми жито..., геть у городі сіяли жито, о. Молотили, жали серпами, молотили, хату вишивали соломою, а хліб пекли житній. О, а пшениці десь там трошки» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.3/02]. Із впровадженням колгоспної системи господарювання пшениця в щоденному хлібопеченні Середньої Наддніпрянщини поступово витісняє жито: «Бо пшеницю получали ми [за трудодні – С. Ц.], жита не давали нам» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.2/02]. Зважаючи на це, на середину 80-х рр. ХХ ст. основною сировиною для хлібопечення в домашніх умовах на півдні Київщини була пшениця. Це, а також відсутність необхідності в постійному випіканні хліба, через близьке і зручне розташування торгових точок, призвели до того, що молодше покоління не знає достеменно рецептури та технології приготування хліба з житнього борошна.

Окремо хочемо згадати про ще одне реліктове явище, безпосередньо пов'язане із хлібопекарським інвентарем, а значить, і приготуванням хліба. Адже на теренах Житомирського та Київського Полісся, які найбільше постраждали після аварії на ЧАЕС, ще донедавна побутував надзвичайно цікавий звичай, у якому фігурувала хлібна діжка. Йдеться про так звану *сповідь діжі*, що відбувалася зазвичай на *Чистий четвер*. Під час цього дійства ємність ретельно вимивали та виставляли на стовп, до якого кріпили ворота. Іноді до діжки додавали хліб, сіль, монети, рушник тощо [2, с. 36-37]. Семантика цього звичаю до кінця не з'ясована, однак найпростішим поясненням є зв'язок аналізованої народної традиції із солярним циклом та пов'язаними з ним віруваннями. Окремо хочемо зазначити, що обряд цей перебував на стадії виродження та зникнення й на автентичних територіях свого поширення, а середовищі переселенців навіть пам'ять про нього практично зникла.

Головний хлібопекарський пристрій – піч розташовували в житловому приміщенні ліворуч або праворуч від дверного отвору. Згідно з літературними даними, таке розташування є дуже давнім на Придніпров'ї вже з VIII-IX ст. [3, с. 29, 40]. Розміри печі були досить великі, водночас, що давніший цей пристрій, то більший і громіздкіший він був. Однак при централізованому будівництві житлових масивів для переселенців їх значно одразу ж або згодом газифіковано. Як наслідок – зміни в технології та рецептурі хлібних виробів. Навіть там, де зберегли пічну систему опалення, саме паливо відрізнялося від звичного для поліщуків, а низька лісистість на нових територіях не давала змоги заготовляти його самостійно.

Цікаво, що, згідно зі свідченнями респондентів, хліб, спечений у печі, довго не черствів та не зацвітав: «А там уже тиждень, две неділі лежить він, да» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д4.С.1/19]. Хлібні вироби, спечені за допомогою газу, мають дещо інші технологічні показники, зокрема, черствіють уже протягом 3-4-х днів, тому за потреби їх пекли частіше, готували меншу кількість тіста. Змінилися й розміри та зовнішній вигляд буханців. У традиційній варистій печі за один раз випікали від трьох хлібин і більше, але вони були значно більших розмірів, клали їх безпосередньо на черинь або на підстелене листя рослин: «Скільки учініш. І чотирі, і трі, і є таке, шо й п'ять» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.1/22]. «Печка вігоріла, черень вігребли, вічистили її і на лопату [хлібину – С. Ц.]..., на лопаточку ложіли і тудя, в п'єчку, ложіли» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д5. С. 1/15]. Використання рослинного листя як підкладу під тісто типове і для білорусів та поляків [4, с. 258]. Водночас на сьогодні маємо щораз більше поширення хлібопекарських форм кустарного або фабричного виробництва.

Дрібних хлібних виробів мешканці виселених сіл виготовляли небагато. З нагоди неділі або ж до якихось свят могли спекти пиріжки або *струглі* [завиванці – С. Ц.]. Водночас у раціоні містять вони, хоч і зрідка, але були. Окремо дрібні хлібні вироби випікали на продаж: «Це в городі таке пеклі. А це в город, як пуйдеш, у Чорнобиль, да й там уже люди проворнейшіє, там наезжають

люди багато, дак вони вже пекли вже пирожкі, і все пеклі» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/02]. Після вимушеної зміни місця проживання випікати дрібні хлібні вироби стали частіше, змінили їхню начинку. На теренах Полісся в тісто вкладали наявні в господарстві фрукти або овочі: «З маком у нас і з грушиками товченими. Вони сушаться, ці дикі груші, перемалуються або перетовчуються і теж йде на начинку» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3. С.1/23]. Мешканці ж Володарського району, крім дикорослих, мали й вирощені на власних ділянках ягоди та фрукти, а також значно частіше виготовляли начинки з городніх культур: «Пирожка було спичеться так з квасолею. Вже як останетса [тісто – С. Ц.], то житнього тоді приліплять» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д4.С.3/02]. Як різновид та аналог дрібних хлібних виробів можна розглядати і так звані *горох'яники* – млинці із горохового борошна, які в лісостеповій зоні були звичною щоденною їжею: «...ше й горох'яники пекли, бо це – з горохом. Ще в нас там було багато, кажу, горох, то щодня. То ми натерли гороху цього і млинці тикли такі дуже добрі» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.3/03]. На сьогодні дрібні хлібні вироби переміщених осіб практично нічим не відрізняються від таких самих в автохтонів.

Далі хочемо перейти до хлібних виробів, використовуваних у звичаєвості населення радіоактивно забруднених територій. Розпочнемо із хлібини, що лежала на покуті в час Різдвяних свят. У літературі можна знайти свідчення того, що принаймні пам'ять про особливий різдвяний хліб серед переселенців була жива ще на початку 90-х рр. ХХ століття, хоча його вже не готували [9, с. 203-204]. Називали такий випік *палениця* або *кулідка*. Загалом це була кругла хлібина, але в першому випадку її перед випіканням викачували борошном, а у другому – водою. Цей буханець не лише клали на покуть, а й могли накрити ним кутю, інколи додавали також сіль. Що цікаво – цей хліб не споживали, він мусів перебути всі свята, лише тоді його розмочували і згодовували худобі [7, с. 309]. На сьогодні респонденти говорять уже лише про використання звичайного, повсякденного хліба: «Звичайний хліб. На кутю, наприклад, це обікнавенний хліб [клали – С. Ц.], тей, шо пекли собі єсти, то й хлібинку ту ложили. Коло куті хлібчик, хліб і грудочка солі. Обікновенний хліб, однаково другого не пекли у нас» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д5.С.1/13]. Клали його, як ми вже зазначали, або на горщик чи макітру з кутею, або на сіно, настелене на покуті: «Хліб поклаті, ще сена туди покладемо і на покуть, і хлібину, і добре...» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/03]. Зважаючи на наведені цитати, можемо констатувати спрощення й затухання знакових явищ різдвяної обрядовості.

Також зникли з народної пам'яті й дані про випікання дрібних хлібних виробів, зокрема і здобних, з нагоди свят різдвяного циклу. Водночас невдовзі після переселення респонденти розповідали про фігурне солодке печиво в формі баранців, яке випікали для дітей, та пампушки з *грецької* [грецької – С. Ц.] муки, що ними частували колядників [7, с. 309].

Говорючи про хліби, пов'язані з весняною обрядовістю, найперше хочемо згадати про так звані *хрестики* чи *хрецики*, що були широко розповсюджені на теренах Київського Полісся перед аварією на ЧАЕС. Готували їх з нагоди середини Великого посту. Щоб позначити цей день, використовували номен *Хрестя*: «...пеклі перепечечку таку — хрецика. Перехрестить дєжу да зразу хрецика зробить, да пеклі хрецика» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.1/02]. «Ага-ага, хрецикі, да. На Хрестя хрецикі пеклі да й такі...» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.1/15]. Це обрядове печиво широко використовували в обрядах, пов'язаних з початком цілої низки весняних робіт, зокрема – під час *заорювання* [на початку оранки – С. Ц.], *запашування* [перший вигін худоби на пасовище – С. Ц.] та на початку сівби: «...віносили закопували, пекли тоже хрестики. Їх, хрестики такіє украй поля закопували, шоб, ну там гроза чі шо, то, шоб не шкодила посівам» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.4/4]. «...це ж давали це ж худобі вже. Як у полі приїде орать, дак бере з собою хазяїн. Та й того хреста дає худобі, святоє. І віганять у поле, так тре', дають» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.1/15]. Зараз переселенці все частіше говорять про звичайний шматок хліба, який замінив згадувані *хрецики* в чинах звичаєвості, хоча й пам'ятають про них: «Ну без хліба же в поле не їдуть, це – як закон. Беруть крайчик хліба, як їдуть на поле. А-а! Пеклі

перепечечку таку — хрещика» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.1/02].

Великодні *паски* є, напевно, найкраще та найповніше збережений зі всіх обрядових хлібів, що мають стосунок до календарної обрядовості. Побутування їх було повсюдним, а, відповідно, добре збережено й пов'язані обряди, звичаї та вірування. Для приготування пасок, звісно ж, використовували найкраще наявне борошно, заміс робили здобним та якомога пухкішим, верхню площину декорували фігурками з того ж або прісного тіста: *«Ну, старались, щоб тиенічна була [паска – С. Ц.]. Всякіє були, всякіє, і маленькі, і великіє. В мисочці спечеш, у макотрочці, як яка пасочка. Яечко розб'єши свиже, і так помажеш. Хрещика клалі [по верхній площині – С. Ц.]. Отак тісто розкотіш, тоненько-тоненько, і так поріжеш його, і кругом пасочки. І хрестика поставіш»* [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/03]. Після вимушеної зміни місця проживання, а відтак і модернізації побуту, відбулось і осучаснення технології та рецептури великоднього обрядового хліба: *«Пекли паски. Паски обов'язково пекли. Солодкі. Хлеб – є хлеб, а паскі – солоденькі, гарніє, віробленіє, от. А віробляли такіі хрестики, віробляли із тіста, і листочки такіє. З того самого робили [тіста, що й паску – С. Ц.] колись. Колись, знаєте, все робили з того самого [тіста – С. Ц.], от. І розочки робіли. А тоде, вже позней, як уже стали хитрейшіє трохи, да вже робіли із прісного тєстечка. Ну бо те важке таке тісто, а це легеньке тєстечко, вони вже так не падали»* [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д5.С.1/13].

Огляд хлібів, пов'язаних із календарною обрядовістю, закінчимо випіком, використовуваним у забавах, що відбувалися в ніч на Андрія [13 грудня – С. Ц.]. Хочемо зазначити, що, на думку відомої дослідниці української культури Р. Свириди, лексема *калита* не властива для Київського Полісся, типові вже згадуваний номен *корж*, а також *гала*, *кабала* [7, с. 310-311]. Згідно з її ж даними, лише на Чорнобильщині побутував також *пиріг-бугай*, який вирізнявся тим, що мав начинку та приліплені два шматочки тіста, що нагадували роги [7, с. 311]. Станом на 2012 рік респонденти пригадують лише лексеми *калита*, *корж*, *калач*. Цей обрядовий хліб використовували у відомій народній грі, пам'ять про яку збереглася досить добре: *«...каляти пеклі. Да, коржа пекті, коржа. Корж, як корж, сухий корж. З прісного [тіста – С. Ц.] коржа тиклі. Коржа, шоб повесіть [дірку робили – С. Ц.]..., його ж повесіть треба ж – калета»* [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/03]. *«Це ж якійсь калач, калач такий. Підвішували його. Таково наче то вісить да це вже, шоб кусать його»* [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.1/24]. Окремо зацентуємо на тому факті, що андріївський обрядовий хліб міг бути прісний. Такий тип хлібних виробів повсюдно в Україні, крім Полісся і Карпат, поступово починає виходити з ужитку ще у княжу добу, починаючи з XI-XII ст. [5, с. 811].

Різноманітні види хліба використовували й у родинно-побутовій обрядовості. Найпоширенішим та найзнанішим із них є, безумовно, весільний *коровай*. Для його виготовлення, знову ж таки, використовували найкраще борошно, тісто робили здобним і пухким, а ззовні щедро декорували: *«Ну, колишній коровай разом з житнього хлеба не спечеш, а куплялі. Куплялі муку і пекли коровай. ...прикрашали всім і взорамі, і всякими взорамі. Вірабляли із тіста [елементи декору – С. Ц.]»* [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/04]. Замісити тісто та випекти *коровай* мали *коровайниці* – спеціально запрошені майстрині, які брали на себе відповідальність за належну якість цього обрядового хліба: *«Весілля без каравая не може бути. Гукають трі таких хрецені, которіє умеліци. Шоб билі заміжніє жениціни. А ось, это – якіє должни пекти, шоб не розведені, не покинуті. Ну, шо хороша сім'я. Всігда цім барвінком, завжди калиною [прикрашали – С. Ц.]. Крутили такіє шишкі, шишкі називали в нас. А вони такі, наче астри. Ці шишкі, наче квіти астри. Калину тудя, оце ж барвінок і із тіста оце ті украшенія: колоскі та і ті шишкі»* [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.1/25]. Готовий випік ставили на віко хлібної діжки, яку обв'язували березовою корою, пруттям: *«...не рушником, а то якоюсь березовою корою. Така береза, ну, да, з берези така... Драли, лоза, лоза така, просто так підв'язували. На вско [діжки ставили коровай – С. Ц.]»* [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д4.С.4/12]. Ділили цей основний весільний обрядовий хліб наприкінці забави, робив це *дружок* [дружба – С. Ц.]: *«Тоди послі, як уже повінчаюца, тоди делілі коровай, дружок [ділив – С. Ц.]. Там керує і он ріже, і кусочками кладе, і камандує: тому, тому, тому, тому»* [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб.

С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/04]. «*А це ж тоді той дружок. Вляту гарелку в чарку і по кусочку..., вже там жонку і чоловіка разом склікають, і вже бере та й дарить*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д4.С.4/12]. Цікаво, що після вимушеного переїзду населення постраждалих територій обрядово-звичаєві дії, пов'язані з короваєм, особливих змін не зазнали. Із певністю можемо говорити хіба про використання лише рушника для обв'язування короваю (без березової кори та пруття, як на Поліссі), а також зміну термінології. Так, до прикладу, термін *дружок* все частіше замінюють номеном *боярин*, типовим для південної Київщини. «*А край, боярине, коровай. Боярин короваль* [крає – С. Ц.]...» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.3/05].

Окрім *коровая*, під час весільної церемонії використовували й інші види хліба, зокрема, слід згадати так званий *парний хліб*, *парні пироги* – дві хлібини, пара буханців, із якими йшли до церкви, а потім клали перед молодятами на стіл: «*Хліб кладуть для молодих* [на стіл – С. Ц.]. *Два хліба*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/04]. «*...не, не зросий, так два* [парні пироги – С. Ц.]. *Отдельно. Вони довгенькіє такіє, тіпа батона, но вони тоже були трошкі прикрашаніє. І так на столі* [лежали – С. Ц.]. *Несли хліб* [до церкви – С. Ц.], *аякже. Хлібину і вон, і вона, в хусточці заматаніє несли*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д5.С.1/14]. Для Середньої Наддніпрянщини типовими були дещо інші явища. Зокрема, так звані *парні пироги* називають тут *парові пироги* і випікають їх разом, щоб були зрошені, а ззовні вони нагадують плетені калачі: «*...пекли парові* [пироги – С. Ц.], *по два, по два вкупі. От оце, то такі пекли – парові називалися, по два вкупі, так, наче вони такво як там калачічки два вкупі. Так само заплетені, тільки такво притулить два укупи, називалися парові*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.3/05]. Окрім того, до церкви несли не *парні пироги*, а звичайну хлібину: «*Брали, да, звичайну хлібину. Цю печену, шо печеться. Шо в печі печеться – цю колись брали хлібину*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.2/04].

Говорячи про використання хлібних виробів у поминальній обрядовості, мусимо констатувати значну деградацію всього пов'язаного звичаєвого комплексу. На сьогодні носії автентичної культури втратили розуміння багатьох обрядових аспектів і пояснюють все спрощено, часто керуючись міркуваннями доцільності, ужитковості. Також можна констатувати зміни термінології, як-от лексеми *Гробки*, *Радовниця* все частіше замінюють загальноукраїнським терміном *Проводи*: «*...на оці Гробки, шо в нас називали Гробки, а вони, як інакше називаються, після Паски, ото через неділю – Радовниця. На Радовниці. То і цукерки, яйця, і пасочки. Але це ж все одно їх слідом забирали, в основном – діти, бо жили не досить багато, то діти збирали. Ну шо, побігають діти да у торбі позабирають. Вона Ра..., не, Радовниця – це по церковному, а в нас казали просто – Проводи. Проводи, отак. Проводи душ уже до..., кажуть після Паски, шо їх проважають. А діти слідом да забирали. Цукерки забирали, ну і ці паски, яйця крашені*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д3.С.1/25]. «*На гробках, да. На гробках, там і стопки ставили, і хлібец, і шо в кого їсть. Оце все, це – да*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д4.С.1/21]. «*Ну на кладбищах оставляли. Ну як же ж, ну булочки, ну пірожкі*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д5.С.1/14]. Однак тут, знову-таки, слід акцентувати на тому, що власне поминального печива не згадує жоден респондент, йдеться лише про різновиди хліба, виготовлення якого не було спричинене суто меморіальними потребами та оказіями. На нашу думку, говорити про їх повну відсутність у минулому не можна, а лише про їх заміщення внаслідок деградації та трансформації поминального обряду. Підтверджує це міркування віднайдені у літературі та зафіксовані нами в інших частинах Українського Полісся, довгий перелік хлібних виробів, які випікали лише на похорони чи поминки. Наприклад: *гаречики, гаречники, проскура, проскурка, потужник, стулник, підпалочок, тастіна, драчона* [6, с. 224], *тужик* [8, с. 331; 11, Архів МНАП у Львові; Зв – 106, с. 8].

Через відносно недавнє переселення й набуття нового житла досить добре збереглись у народній пам'яті відомості щодо використання хліба під час *входчини*, *входин* [вселенні в нове житло – С. Ц.]: «*...то паланіцу пеклі, щоб гола хата не була*» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2.С.2/04]. «*Ну хлібец треба, от, який... Ну й соль, і хлібец, то ж саме перве, таке було, заносілі* [у нову хату – С. Ц.]» [10, ф. Володарка-(VI)-2012, од. зб. С. Ципишев, АФ-

ДЗ.С.1/25].

Окремо хочемо зазначити, що дослідження народної культури територій, які увійшли до зони відчуження, на сьогодні досить складно, оскільки часто мешканців сусідніх сіл, а навіть одних і тих самих населених пунктів розселяли територіально відособлено. Це, у свою чергу, призвело до втрати комунікації між поліщуками та порушило передання інформації між поколіннями. Осучаснення побутових умов на нових теренах також мало свій вплив на традиційну культуру, видозмінювало її. Ще раз мусимо згадати про зміну географічно-кліматичних умов, а також асиміляцію переміщених осіб.

Окремо хочемо зацентувати на негативному впливі тривалого панування комуністичної ідеології та боротьбі сучасних церковників з народною звичаєвістю. Однак завдяки особливому ставленню українців до хліба чимала кількість культурних явищ, пов'язаних із ним, а особливо дотичних до звичаїв та обрядів, продовжує принаймні частково побутувати в середовищі переселенців.

Література

1. Артюх Л. Ф. Їжа та харчування в Київській Русі / Л. Ф. Артюх // Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 65–83.
2. Боренько Н. Різновиди обрядового хліба та печива на Центральному Поліссі / Н. Боренько // Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф : зб. наук. праць. – Київ: ДНЦЗКСТК, 2012. – Вип. 1. – С. 19–44.
3. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. – Москва, 1956. – XXI. – С. 3–458.
4. Зюбровський А. Випікання повсякденного хліба українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX – на початку XXI століть / А. Зюбровський // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2. – С. 250–263.
5. Зюбровський А. Прісний хліб у повсякденному раціоні українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX – середині XX ст.: ареально-хронологічна характеристика / А. Зюбровський // Народознавчі зошити. – 2016. – № 4. – С. 804–816.
6. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. – Т. 1. – Етнолінгвістичні студії / В. Конобродська. – Житомир: Полісся, 2007. – 356 с.
7. Свирида Р. Хліб у зимовій обрядовості Київського Полісся / Р. Свирида // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся. 1994. – С. 308–312.
8. Ципишев С. Використання хлібних виробів у обрядовості із поминальними мотивами на Волинському Поліссі / С. Ципишев // Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба. Випуск 1. Матеріали першої Міжнародної науково-практичної конференції, 17–19 жовтня 2013 р. м. Львів. Упоряд. М. І. Банах, Н. В. Будинкевич, Н. В. Гаврилів. – Львів: Апріорі, 2013. – С. 327–333.
9. Ципишев С. І. Хліб у звичаєвості Київського Полісся / С. І. Ципишев // Археологія і давня історія України. – 2016. – Вип. 3 (20). – С. 203–207.
10. Аудіоархів ДНЦЗКСТК.
11. Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького.

О. О. Васянович

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Державного агентства з управління зоною відчуження

ОСОБЛИВОСТІ ХАРЧУВАННЯ ДРІБНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті за архівними, польовими, друкованими матеріалами розглянуто особливості повсякденного харчування та святкової трапези дрібної української шляхти. Акцентовано увагу на бажанні шляхти показати власний гонор, відрізнитися від навколишнього селянства при прийомі їжі. З'ясовано, що у подібних соціально-економічних умовах харчування шляхти та селянства мало багато спільних рис, проте поступово поширювалися впливи міської культури на трапезу шляхти.

Ключові слова: шляхта, повсякденне харчування, святкова трапеза, Галичина, Полісся.

В статье на архивных, полевых, печатных материалах рассмотрены особенности повседневного питания и праздничной трапезы мелкой украинской шляхты. Акцентировано внимание на желании шляхты показать собственный гонор, отличиться от окружающего крестьянства в приеме пищи. Выяснено, что в схожих социально-экономических условиях питание шляхты и крестьянства имело много общих черт, но постепенно распространилось влияние городской культуры на трапезу шляхты.

Ключевые слова: шляхта, повседневное питание, праздничная трапеза, Галиция, Полесье.

The article deals with the peculiarities of daily food and festive meals of the small Ukrainian gentry, which are considered on archival, field and printed materials. Attention is focused on the desire of the gentry to show their own ambition, to distinguish themselves from the surrounding peasantry in the way of eating. It was found out that food of the gentry and the peasantry, being in similar social and economic conditions, had many common features, but gradually the influence of urban culture on the gentry's meal spread.

Keywords: gentry, daily meals, festive meals, Galicia, Polesia.

Шляхта на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. була як недавно прибула, що іммігрувала в деякі місцевості Київщини та Поділля з різних країв Речі Посполитої, так і околична, що здавна проживала в певних місцевостях та завжди в масі залишалася українською. Околична шляхта селилася на просторах України цілими селами, територію розселення яких ще належить дослідити. Відомі їхні гнізда на Поділлі – так звана барська шляхта, описана М. Грушевським, який згадує в околицях м. Бар шляхетські села Єлтухи, Галузинці, Волковинці, Патрані, Коростівці та інші [18, с. 325]. Яскравим прикладом еволюції околичної шляхти може бути шляхта Українського Полісся – це десь 40–45 сіл, розташованих приблизно у радіусі 40 квадратних кілометрів навколо старовинного Коростенського городища [31, с. 304] Усі дипломи на шляхетство вони отримали від Литовських князів ще до Люблінської унії в ХІV, ХV, ХVІ ст. [27, с. 303]. Головна риса цієї шляхти полягає у тому, що вона розділяється на роди, які носять окремі прізвища, причому кожен рід, інколи досить чисельний, займає окреме село, що має однакову назву з прізвищем. Так, у Бегах жили Беги, у Ходаках – Ходаківські, у Васьковичах – Васьківські, у Меленях – Меленівські тощо. На теренах Галичини також аж до ХХ ст. існували (й існують досі) окремі шляхетські села, як, наприклад, на Самбірщині – Корчин, Улична, Урож, Лопушанка, Ільник Шляхетський, Білина тощо, на Гуцульщині – Делятин, Березів, на Сяноччині – Добра тощо [16, с. 24; 17, с. 18–19].

Слід зазначити, що тутешнє боярство, яке з середини XIV ст. опинилося під владою Польщі, отримало шляхетство раніше за бояр підлитовських земель України. При цьому, якщо багаті аристократи з-поміж русинів (українців) сполонізувалися ще до Хмельниччини, то дрібна шляхта залишалася, в усякому разі у мовному та етнокультурному планах, українською завжди.

Традиційно-побутова культура становить одну з основних складових процесу розвитку нації і виконує важливі суспільні функції. Певні культурні особливості сприяють ідентифікації людської спільноти за етнічною чи соціальною ознаками, впливають на ступінь збереження її самобутності та внутрішньої консолідації. Завдяки окремим елементам культури та побуту як окремий соціальний прошарок у різних регіонах України вирізнялася дрібна (ходячкова, малоземельна, дрібнопомісна, околична) шляхта. Культура та побут дрібношляхетської верстви населення і досі залишається маловивченим явищем. На окремі аспекти традиційної культури дрібношляхетської верстви населення віднедавна почали звертати увагу вітчизняні науковці [3–5, 7–14, 22, 23, 25]. Проте тема харчування представлена у дослідженнях досить фрагментарно.

Жителі шляхетських сіл внаслідок кращого економічного та соціально-політичного становища збагатили свій побут такими характерними рисами, які були властиві лише цій шляхті та якими вона відрізнялася від звичайних селян. У статті ми зосередимо увагу на висвітленні особливостей харчування української шляхти як окремого чинника традиційної матеріальної культури XIX – початку XX ст.

У регіонах, де кількість шляхти була значною і проживала вона компактно, офіційно створювалися дві громади – шляхетська, яка обирала собі за начальство префекта з асесорами, і хлопська (мужицька, селянська, рустикальна) – обирала війта з присяжними. Це засвідчують і назви деяких населених пунктів: Корчин Шляхетський і Корчин Рустикальний, Крушельниця Шляхетна і Крушельниця Рустикальна, Терло Шляхетське і Терло Рустикальне, Топільниця Шляхетська і Топільниця Рустикальна. Навіть у спільній церкві шляхтичі і хлопи групувалися окремо: існували осібно шляхетські й селянські церковні братства, були чітко визначені місця в церкві для шляхти й хлопів. У школі, де спільно навчалися шляхтичі та селяни, існував певний поділ: школярі різних соціальних груп не товаришували між собою, не хотіли сидіти поряд на лавках і так, як і їхні батьки, дражнили одні одних та робили взаємні прикrostі [29, с. 78]. До того ж шляхтичі мали окрему кімнату в корчмі для спільних зібрань, де були столи, застелені кліровими скатертями, не було звичайних корчемних лав на вбиваних у землю ковбицях, а лише дерев'яні ясеневі крісла [28, с. 5].

Приготування їжі в шляхти носило переважно загальноукраїнські риси. Вони обробляли продукти способом варіння, тушкування і печення [1, с. 124]. Зазначені особливості були зумовлені конструкцією домашнього вогнища – варистої печі. Зі зміною конструкції варистої печі, появою на початку XX ст. плити – у раціоні сільського населення з'явилося більше смажених і печених страв [25, с. 85]. Інколи для приготування їжі в полі або в лісі використовували відкрите вогнище та жар: пекли картоплю, смажили сало. Шляхтичів с. Мелені Житомирської обл. мужики навколишніх сіл традиційно називали «пацалками», бо ті досить часто готували «сало на рожне», настромивши шматок сала на паличку, та вимочували – пацкали – жир об хліб. Проте й тут не всі жителі жили заможнo. У селі пригадують, що потім шматок смаженого сала клали на скибку хліба і їли його так, щоб губами при кусанні сало відштовхувати. Таким чином, змащений розтопленим салом хліб з'їдали, а саме сало лишалося до наступної трапези.

Перебуваючи у подібних соціально-економічних умовах, дрібна шляхта в будні споживала практично таку ж їжу, що й селянство: борщ, пшоняну кашу, смажену на смальці чи олії картоплю, вареники, молоко, сметану, солонину тощо. У першій третині XX ст. у с. Бехи на Житомирщині Василем Кравченком було зафіксовано такий перелік повсякденних страв: «борщ, кутя, каша (для обіда); юшка (для ужина); картопля, млинці з сметаною, або салом (для завтрака)» [20, с. 141]. Народні приказки, зафіксовані у шляхетських селах Житомирщини, свідчать про те, що найважливішими в харчуванні були хліб, борщ та каша. Зокрема, у Меленях казали так: «Хліб – усьому голова», «Без хліба – суха бесіда», «Якби хліб да вода, то не буде голода», а у Бехах – «Хліб і вода – нема голода»; «Хліб-соуль їж, а правду ріж», «Борщ і каша – рідна мати наша» [20, с. 440,

459]. У шляхетських селах на Поліссі тривалий час споживали лише житній хліб. Пшеничне борошно використовували хіба що при випіканні паски. Ще й на початку ХХ ст. жителі с. Мелені на Житомирщині вірили, що пшениця не росте на їхніх ґрунтах. Зокрема, Грищенко Галина Василівна, 1941 р. н., з гордістю стверджувала, що саме її предок першим почав культивувати пшеницю в селі.

Незначні відмінності були пов'язані з рівнем заможності господарів. Описуючи гостину у шляхтичів Тачинських, Андрій Чайковський відмітив, що господиня спочатку частувала кавою, а потім понаставляла на столі всячини: білого хліба, масла, меду в кришках. Господарі хотіли показати, що ось то «вони не які-небудь шляхетки, а люди заможні, богатирі і всього у них по достатком» [28, с. 23]. У художній літературі та архівних матеріалах знаходимо докладні описи приготування окремих страв. Зокрема, Андрій Чайковський описує приготування холодної закуски: необхідно накришити зелену цибулю, перем'яти з сиром, посолити і залити сметаною [29, с. 93], а Василь Кравченко – приготування борщу: «Борщ. Кришений буряк на дрібні кусочки, облуплюється (чиститься) три, штири картоплі, добавляється квасоля і качан (головка капусти), все це кладеться в горщик, наливається водою, солиться і вариться покуль все не звариться, потім добавляють квас або сировоткою» [20, с. 142]. Подекуди шляхтичі у назвах страв підкреслювали своє бажання виділитися від селянства. Дослідниця Любов Сливка у своїй праці згадує «шляхетський борщ» у с. Ільник на Львівщині, «шляхетські пироги» на Підляшші [25, с. 86].

Важливе місце у харчуванні посідало сервірування столу. У побуті шляхти рано поширилися речі, які з огляду на свою вартість не могли потрапити до селянського вжитку, зокрема фарфорові тарілки, виделки. Шляхта активно долучалася до міських нововведень у побуті. Описуючи життя шляхтича Сфікліцького на Білоцерківщині, І. Нечуй-Левицький звертає увагу на облаштування оселі, де в око впадає мисник зі значною кількістю фабричного посуду: «Коло порога на стіні висів помальований зеленою фарбою гарненький мисник, де не було ні однієї простої полив'яної миски, а натомість на полицках стояли сторч рядами фарфорові стародавні тарілки й зелені та сині тарілочки, якась чудернацька зелена пляшка, стояли стародавні не то два чайники, не то жбани з червоної міді, схожі на церковні стародревні сосуди» [24, с. 266]. Частуючи гостей, господиня «поставила на стіл тарілку з оселедцем, захопила на миснику виделку, ніж та окраєць хліба...» [24, с. 276]. Проте трапляються свідчення і цілком селянського облаштування трапези, коли шляхтичі навіть на свята «по шляхетському звичаю їли всі з одної великої миски деревляними ложками» [30, с. 120].

У святкові дні на столі у шляхти з'являлися ковбаса, капуста з солониною, пироги, голубці тощо. Під час частування горілкою шляхтичі користувалися однією – єдиною на всіх – чаркою. Проте випадків вимити чарку чи склянку після свого попередника не було, бо це вважалося образою шляхетської гідності [29, с. 93]. Святкова трапеза в галицької шляхти під впливом міської моди від кінця ХІХ ст. завершувалася чаюванням. Для цього господиня заносила до хаги горщик окропу, ставила склянки, цукор, і всі запивали *окропом*, тобто гарячу воду з *гараком* [ромом – О. В.] [29, с. 177–178]. Натомість на Поліссі у першій половині ХХ ст. чай ще не потрапив до харчування шляхтичів. Зокрема, у с. Беги на Житомирщині частіше заварювали шипшину, листя м'яти, подорожника, суніці, гілки малини, смородини, вишні, цвіт липи [2, с. 14].

Значно більше відмінностей зберігала святково-обрядова трапеза, яка відрізнялася від буденної розмаїттям наїдків, якістю продуктів, а також приготуванням спеціальних ритуальних страв. Страви, які готували шляхтичі на всі сімейні та календарні свята, вважалися святковими. Значну частину з них складали обрядові страви, які виконували релігійно-магічну функцію й приурочувалися до певних календарних дат чи обрядів сімейного циклу. Будучи частиною матеріальної культури, вони були тісно пов'язані з культурою духовною, зокрема зі звичаями та обрядами. Особливий інтерес викликає обрядова їжа, у якій біологічна функція – задоволення почуття голоду і спраги – відступає на останній план, а головним стає її символ, магічний зміст.

Дрібна шляхта не мала суттєвих відмінностей у духовній культурі: подібними до селянських були родильні, весільні та поховальні звичаї, календарні обряди. Лише окремі факти вказують на відмінності між цими соціальними групами. Так, у повісті «У чужому гнізді» А. Чайковський

докладно описує святвечірні звичаї у панському маєтку та вдома і шляхти, які практично не мають ніяких відмінностей від селянських: розстелено сіно на столі під скатертиною та по долівці, встановлено снопик вівса на покуті, приготовлено «за шляхетським звичасм» дев'ять страв: пшениця [кутя – *О. В.*], борщ з «ушками», картопляні вареники з грибною підливою, риба, голубці тощо, – а після вечері всі співають колядки [30, с. 87, 90, 94–95, 120].

У шляхетських селах на Поліссі до святого вечора готували лише пісні страви, проте годилося, щоб стіл був багатим, а страви різноманітними. За традицією готували дванадцять пісних страв. Така велика кількість їжі колись була не лише святковим задоволенням, а мала й символічне навантаження. Особливе значення приписувалося магічному числу. Можливо ця традиція з'явилася під впливом християнства (дванадцять апостолів). Та цілком імовірно, що дванадцять страв на столі ставили ще до прийняття християнства (за числом місяців у році). Професор Степан Килимник наводив такий перелік святвечірніх страв: кутя, узвар, капуста, горох, борщ, риба смажена, риба холоджена, вареники, млинці, каша гречана чи пшоняна (особливо приготовлена), пироги [19, с. 20]. Подібні страви готували і в шляхетських селах Коростенщини, важливо, щоб вони були пісними.

Головною ритуальною святвечірньою стравою була кутя. Готували її з ячменю, рідше пшениці, та запраляли медовою ситою з маком. Основа куті – хлібне зерно – символізувало добробут родини (плодочість землі й худоби, продовження роду людського, а отже – щастя й благоденство). Федір Вовк писав, що “зварені у воді зерна пшениці або ячменю з медом і зварені також у воді сухі фрукти нагадують про неолітичну ще епоху” [15, с. 193]. Горщик з кутею ставили на покуті в кубелечко з сіна, прикриваючи паляничкою та грудочкою солі. Це, безперечно, також дуже символічно. К. Сосенко наголошував на особливій символічності на святвечірньому столі трьох хлібів, або двох хлібів та грудки солі, які мали представляти сонце, місяць і зорю [26, с. 124]. У с. Мелені на Житомирщині першу паляницю замінив горщик з кутею, тобто їжа із зерна, так само, як і хліб. Сама ж кутя – каша, найдавніша їжа людства, можливо, що поєднання цих символів – своєрідна жертва небесним світилам.

Кутю на Коростенщині готували тричі: пісну (перед Різдвом), багату (під Новий рік) та голодну (під Водохреща). У Бехах пояснювали це таким чином: “Три куті тому, що три царі принесли Христу три подарунки” [32, ф. 15–3, од. зб. 256, арк. 5]. Узагалі кутя як ритуальна страва на святках характерна для всіх слов'янських народів [21, с. 58], проте лише на Поліссі їх було три, а на решті території України – дві.

Головним і найшанованішим атрибутом Великодня для нашого народу був і залишається хліб. Паску – ритуальний великодній хліб – випікали тільки з пшеничного дріжджового тіста. Пасок пекли багато, щоб вистачило всій родині. Починали їх пекти ще в Чистий четвер, але найчастіше в Красну суботу. У Бехах вчиняли паску в четвер, проти п'ятниці. Наступного дня місили та випікали [32, ф. 15–3, од. зб. 257, арк. 83]. Жителі ж с. Ходаки на Коростенщині казали, що у Страсну п'ятницю взагалі не можна пекти паски, бо в цей день Ісуса Христа зняли з хреста. Посадивши паску в піч, на жар клали ганчірку, щоб той димок ішов на паску, аби вона краще росла. Під час випікання не годилося грюкати дверима або голосно говорити, щоб не осіла паска [32, ф. 15–3, од. зб. 257, арк. 83]. Якщо паски вдавалися, то це віщувало добро родині, якщо ні – то негаразди, а якщо тріскалася верхня скоринка, то це мало принести чиюсь смерть у наступному році.

На Великодні свята готували дуже багато страв. Паску, крашанки, писанки, сіль, сир, шинку, ковбаси, масло, навіть ціле засмажене поросся, а також ніж освячували в церкві. Прийшовши додому з церкви, вся велика родина збиралася за спільним столом. Досить часто до батьків приїжджали діти, внуки. Перш за все вони їли свячену писанку, розділену на всіх присутніх, що мало об'єднати увесь рід. Потім бралися до інших страв, але головними були ті, що освятили в церкві.

Дохристиянські звичаї вшанування пастухів і християнських Святих Апостолів Петра й Павла об'єдналися в народній легенді про зозулю, за якою птаха вкрала у святих Петра й Павла сирну мандрику, котрою вони розговлялися після Петрівського посту, за що була покарана, вдавилася нею

і втратила голос. Така легенда не зафіксована у с. Мелені на Житомирщині, але тут вірять, що зозуля перестає кувати після Петра. Тому в народі й досі побутує приказка «Зозуля мандрикою вдавилася». Але, якщо свідчення з північної Коростенщини ще на початку ХХ століття підтверджували зазначене, то вже наприкінці століття термін мандрика їм взагалі невідомий.

Слід звернути увагу на родинні звичаї, у тому числі зі сфери харчування, пов'язані з весіллям. Вважаючи себе дещо вищою за селян, шляхта намагалася зберегти свою кастову замкнутість, укладаючи шлюби тільки між особами своєї соціальної групи. Коли траплялося, що шляхтянка вийшла заміж за хлопа, то вона вже не могла показуватися на вулицю, мала зректися шляхетського одягу, бо його могли порвати прямо на ній на шматки. Так само здерли б одяг і зі шляхтича, який взяв собі за дружину селянку [29, с. 79]. Готуючись до весілля, різали кабанів на ковбаси і вудженину, привозили пиво, вино, мед, робили різні запіканки з медом і овочами. Три дні «забавлялася» шляхта у дворі молодой, їла й пила, поки наставали «придани» – перевезення молодой до дому молодого [28, с. 53; 35, с. 133–138].

До весілля виготовляли спеціальний обрядовий хліб. У найдавніших джерелах про звичаї та побут східних слов'ян необхідним атрибутом одруження фігурує коровай [6, с. 44]. Відомий український етнограф, фольклорист та діалектолог, який багато часу присвятив вивченню побуту та звичаїв шляхетських сіл Волинської губернії, В. Кравченко записав весілля в селі Бехи Коростенського району Житомирської області. Зберігся докладний опис вигляду бехівського короваю. Той складався з *дна* – двох прісних коржів, між якими насипали овес, «щоб молоді були дужі та здорові», та гроші, «щоб молоді були багаті». На дно клали паляницю, прикрашену великим хрестом, та наліплювали безліч шишок [32, ф. 15–3, од. зб. 158, арк. 32]. Як свідчать наші польові матеріали, у с. Сингаї Коростенського району в короваю, прикрашеному дрібними шишками з тіста, барвінком, калиною, запікали сирі курячі яйця. У с. Мелені цього ж району, як і в інших шляхетських селах, рано почала руйнуватися традиційна структура весільного хліба. Так, у другій половині ХХ ст. почали готувати прямокутний коровай – ряд шишок викладали на деко відповідної форми. Наприкінці весілля коровай ділили між гостями, родичами, причому враховували і тих членів родини, які з певних причин не прийшли на свято, що могло виконувати функцію родового благословення шлюбу.

У минулому коровай виконував, очевидно, і певну правову функцію. Про це можна судити з того, що його виготовляли лише під час першого одруження. Важливим аргументом є і той факт, що в минулому коровай готував увесь рід. Відгомонам родових відносин можна вважати звичай приходити на обряд випікання короваю з борошном, яйцями, цукром, маслом. Про правову функцію обрядового хліба свідчить звичай випікання його при поховальному обряді неодружених молодих людей. У народі побутувала поведінкова норма, відповідно до якої кожна людина мала взяти шлюб, тож виготовлення хлібного весільного печива при похованні наче символізувало одруження. К. Черв'як зазначав, що в шляхетських селах під час похорону неодружених молодих людей печуть коржик з медом, які роздають хлопцям та дівчатам – коровай [32, ф. 1–4, од. зб. 249, арк. 4], проте скоріше за все це були пірники, які також фігурують як весільне печиво.

Окрім короваю, до весілля у шляхетських селах Житомирської області випікали інше обрядове печиво. Так, у Меленях формували спеціальну хлібину, якою благословляли наречених, супроводжували їх до вінчання, а увечері клали в головах шлюбного ложа. Суто шляхетською традицією було випікання в домі нареченого медівників – пірників (*п'єрників*), якими обдаровували родину нареченої. Вони могли бути як ромбоподібними (Мелені, Чоповичі), так і круглими (Воронево, Пашини). У ряді населених пунктів краю пірники втрачають ритуальне значення, переходять у ранг звичайного здобного печива з солодкою начинкою [22, с. 94]. У Меленях у хаті нареченого виготовляли круглий калач з отвором посередині для викупу нареченої; у молодой – невеликий пиріг продовгуватої форми, якого брала з собою її родина, ідучи в дім молодого. У Бехах випікали ще й шишки, які роздавали дітям. У весіллі шляхти нема як ритуальної страви поширеної в регіоні пшоняної каші [22, с. 97]. Виявлені особливості дають можливість стверджувати, що традиція використання печеного хліба у весільному обряді околичної шляхти стадіально пізніша за приготування круп'яних страв.

Отже, повсякденна та святкова їжа дрібної української шляхти ще й на початку ХХ ст. зберігала в собі багато спільних рис з їжею селянською, що обумовлено спільними соціально-економічними умовами. Проте значно краще економічне становище шляхти позначилося на поширенні в її середовищі певних рис, якими вона відрізнялася від навколишнього селянства. Навіть суто селянську поведінку шляхта досить часто аргументувала «шляхетським звичаєм», підкреслюючи власний гонор, певну зверхність над селянами. У святково-обрядовій трапезі прослідковуються традиції глибокої давнини, які своїм корінням сягають поганських часів, коли ще приносили жертви різним божествам. Християнство, попри тривалий час існування на українських землях, так і не змогло подолати більшість давніх традицій, тому значна їх кількість була приурочена до християнських свят.

Література

1. Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння / Л. Артюх // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 2. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – С. 121–138.
2. Бех М. В. Традиції і трансформації в етнокультурі та побуті села Бехи на Житомирщині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Микола Бех. – К., 2017. – 22 с.
3. Бех М. Вплив міської культури на зміни у побуті населення села Бехи Коростенського району Житомирської області (ХХ – початок ХХІ ст.) / М. Бех // Матеріали до української етнології. – К., 2011. – Вип. 10 (13). – С. 154–158.
4. Бех М. Історичний розвиток «околичної» шляхти села Бехи Коростенського району Житомирської області: формування соціально-культурних особливостей (ХV – поч. ХХ ст.) / М. Бех // Переяславський літопис. – 2014. – Вип. 5. – С. 9–16.
5. Бех М. Традиційний одяг околичної шляхти Північно-Східної Житомирщини кінця ХІХ – початку ХХ століття (за матеріалами села Бехи Коростенського району Житомирської області) / Микола Бех. – Народна творчість та етнологія. – 2016. – №6. – С. 68–76.
6. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні / В. Борисенко. – К., 1988. – 188 с.
7. Васянович А. Проявление зажиточности украинской мелкой шляхты во второй половине ХІХ – первой половине ХХ в. / А. Васянович // Богатство и престиж в традиционной культуре: Материалы тринадцатых Санкт-Петербургских этнографических чтений. – СПб., 2014. – С. 75–78.
8. Васянович О. Деякі особливості обрядової та святкової їжі околичної шляхти Коростенщини / О. Васянович // Волинь-Житомирщина. – 2007. – № 16. – С. 112–122.
9. Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти Житомирщини / О. Васянович // Народна творчість та етнографія. – 2011. – № 6. – С. 53–57.
10. Васянович О. Польські впливи на традиційно-побутову культуру української дрібної шляхти початку ХХ століття / О. Васянович // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2015. – Вип. 8. – С. 25–34.
11. Васянович О. Проявления социальной идентичности в традиционной одежде украинской мелкой шляхты в ХІХ – первой половине ХХ в. / О. Васянович // Tradicija ir dabartis. 11. – Klaipėda, 2016. – S. 155–169.
12. Васянович О. Сучасні весільні звичаї та обряди у Меленях на Житомирщині / О. Васянович // Берегиня. – 2006. – № 4. – С. 33–48.
13. Васянович О. Традиційне житло української дрібної шляхти у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. / О. Васянович // Берегиня. – 2008. – № 3. – С. 13–20.
14. Васянович О. Традиційно-побутова культура галицької дрібної шляхти ХІХ – початку ХХ ст. (у творчості Андрія Чайковського) / О. Васянович // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 99–105.
15. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології : нова редакція / Федір Вовк ; передм. О. Г. Таран ; прим. О. Г. Таран, С. Л. Маховської, Ю. С. Буйських; упорядн. О. О. Савчук. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. – 464 с. ; 199 іл.
16. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття ХІV–ХІХ ст. / Ю. Гошко. – Л., 1999. – 332 с.
17. Гошко Ю. Населення Українських Карпат ХV–ХVІІІ ст. Заселення. Міграції. Побут / Ю. Гошко. – К., 1976. – 209 с.
18. Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця ХVІІІ ст. / М. Грушевський // Зібрання творів: У 50 т. – Л., 2002. – Т. 5. – С. 323–335.

19. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. / С. Килимник. – К., 1994. – Кн. 1. – 400 с.
20. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / Василь Кравченко; упоряд. О. Рубан. – Т. 2. – К.: ІМФЕ, 2009. – 640 с.
21. Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції і сучасність / О. Курочкін. – К., 1978. – 191 с.
22. Несен І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу / І. Несен // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 91–97.
23. Несен І. Поховальні та поминальні обряди в середовищі «околичної» шляхти Північно-Східної Житомирщини (кінець XIX – початок XX століття) / І. Несен // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2009. – Вип. 44. – С. 241–264.
24. Нечуй-Левицький І. Живцем поховані / Зб. тв. у 10 т. / Іван Нечуй-Левицький. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 7. – С. 260–293.
25. Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.) / Л. Сливка. – Івано-Франківськ, 2009. – 220 с.
26. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечера / Ксенофонт Сосенко. – К., 1994. – 360 с.
27. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. Теодорович. – Почаев, 1888. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский. – 432 с.
28. Чайковський А. Малолітний / А. Чайковський. – К.; Станіславів, 1920. – 152 с.
29. Чайковський А. Олюнька [Електронний ресурс] / А. Чайковський. – Режим доступу: <http://1576.ua/list/Chajkovskij%20Oliunka/magazine2/index.html#/0>. – Назва з екрану.
30. Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX ст. / А. Чайковський. – Л., 1994. – Т. 5. – С. 26–348.
31. Яковенко Н. Україна аристократична / Н. Яковенко // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 304.
32. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

УДК 398.332 (477.81)

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-1-10

Н. В. Боренько

Музей народної архітектури та побуту у Львові імені Климентія Шептицького

ПОЛІСЬКИЙ ХЛІБ: ОБРЯДОВІ ДІЇ, ПРАВИЛА І ЗАБОРОНИ

У статті розглянуто обрядові дії, правила, прикмети й заборони, пов'язані з випіканням, оздобленням і функціонуванням окремих різновидів хліба і печива на території Полісся, які переважно мають архаїчний характер. Різновидами обрядового хліба і печива були каравай, паска, калита, хрестик, дужик, млинець, «жайворонок», «сорока», «бузькова лапа», пиріг, булочка, вареник, мандрика й ін. Певні обрядово-ритуальні й запобіжні дії стосувалися також посуду й атрибутів – діжки, хлібної лопати, рогача, кочерги.

Ключові слова: Полісся, хліб, паска, каравай, калита, ритуальне печиво, хлібна лопата, діжка.

В статье рассматриваются обрядовые действия, правила, приметы и запреты, связанные с выпеканием, декорированием и функционированием отдельных разновидностей хлеба и печенья на территории Полесья, которые имеют преимущественно архаичный характер. Разнообразиями обрядового хлеба и печенья были каравай, кулич («паска»), «калита», «крестик», «дужик», блины, «жворонок», «сорока», «бузьковая лапа», пирог, булочка, вареник, «мандрика» и др. Отдельные обрядово-ритуальные и превентивные действия относились также к посуде и атрибутам – кадке, хлебной лопате, рогаче, кочерге.

Ключевые слова: Полесье, хлеб, кулич, каравай, калита, ритуальное печенье, хлебная лопата, кадка.

The article deals with ceremonial activities, rules, superstitious beliefs and prohibitions related to baking, decorating and functioning of certain kinds of bread and cookies in Polissia, which are predominantly archaic. The loaf, Easter cake, «kalyta», «khrestyk», «duzhyk», «mlynets», «lark», «magpie», «buzkowa lapa», pie, bun, «varenyk», «mandryka» and others were the varieties of the ceremonial bread and cookies. Certain ceremonial and ritual and preventive activities related to houseware and attributes – «dizhka», bread shovel, «rogach», poker (kiln accessory).

Keywords: Polissia, bread, Easter cake, loaf, «kalyta», ceremonial cookies, bread shovel, «dizhka».

У системі традиційної культури їжа, поряд із житлом й одягом, є визначальним для етнічної ідентифікації явищем і феноменом, найбільш стійким у часовому вимірі. Ґрунтовне вивчення традиційної системи харчування дає можливість глибше збагнути особливості культурних традицій і побуту народу, його світоглядних уявлень і вірувань. Будучи невід'ємним компонентом обрядових дій, їжа, в т. ч. хліб й інші борошняні вироби і відповідно пов'язані з цим вірування та традиції випікання і функціонування посідають важливе місце в системі цінностей української культури. Ця тема висвітлювалася в ХІХ – на початку ХХ ст. у працях визначних дослідників української культури. М. Маркевич, П. Чубинський, Хв. Вовк, М. Сумцов не лише зосереджували свою увагу на рецептурі приготування, але й робили спроби етнографічної систематизації. Визначне місце в історії української етнографії належить Миколі Сумцову. Його монографія «Хліб в обрядах і піснях» – це докторська дисертація, в якій дослідник віддав певну данину міфологічній школі, але разом із тим висвітлив комплекс питань, пов'язаних з історією хліборобства й обрядовим використанням зерна і каші не тільки у слов'ян, але й в Європі і на Сході. М. Сумцов, Хв. Вовк, А. Фішер, Л. Нідерле, К. Мошинський акцентували також на технології виготовлення й різниці між прісним і вчиненим хлібом, справедливо вважаючи кислий хліб значно пізнішим явищем. Ці питання цікавлять і дослідників початку ХХІ ст. – М. Глушка, С. Ципишева,

А. Зюбровського. Повноцінний рукописний матеріал, де багато місця відведено зерновим, залишили в середині XIX ст. лікар С. Нос, священник М. Пйотровський. Народна їжа і звичаї Волинського Полісся цікавили етнографа В. Кравченка. У другій половині XX ст. й на початку XXI ст. тема народної кулінарії, в т. ч. повсякденного й ритуального видів хліба висвітлена у працях Л. Артюх, Т. Гонтар, Р. Свириди, О. Мандебури, І. Несен, Л. Герус, М. Глушка, С. Ципишева, М. Давидюка, С. Гвоздевич, В. Петрович, М. Мороз, С. Творун, А. Зюбровського й ін., у довідниковій літературі «Славянские древности: Этнолингвистический словарь». Серед лінгвістичних досліджень насамперед заслуговують на увагу праці О. Страхова й Є. Турчин. Неодноразово зверталася до цієї теми й автор.

Проте актуальним на сьогодні залишається залучення в науковий обіг нового фактологічного матеріалу з метою всебічного осмислення загально-регіональної і локальних традицій в означеній сфері народної культури. Як відзначають сучасні науковці, стрімка втрата автентичних хлібопекарських традицій вимагає значно більшої уваги до досліджень на тих територіях, де вони ще збереглися [32, с. 312]. Слід звернути належну увагу на практичні дії й технологічні особливості, що відбуваються під час самого випікання і приготування до нього, оскільки такі моменти в наявній літературі висвітлено недостатньо. Джерельною базою статті стали польові матеріали, що записала автор під час комплексних історико-етнографічних експедицій 1998–2016 років у потерпілі від Чорнобильської катастрофи райони Київської, Житомирської, Волинської й Рівненської областей. Дослідження специфіки випікання хліба, використання посуду і дотичних атрибутів, правил поведінки, регламентацій і заборон у процесі цього в кожному регіоні України виявляє достатньо локальних рис, що дозволяють говорити про специфічні ознаки даної території. Тим більше це стосується Полісся – зони, де довелося зіткнутися з гострими демографічними, соціально-побутовими і психологічними проблемами. У зв'язку з Чорнобильською катастрофою 1986 року її мешканці пережили трагічне пристосування до нових умов, що заставило розривати традиційні зв'язки, глибоко вкорінені в їхній свідомості, і на схилі віку раптово переходити до іншої системи господарювання, серед іншого ландшафту, клімату й оточення. Вибух на Чорнобильській АЕС був не тільки технічною аварією, він був катастрофою, безпрецедентною за своїми масштабами, у зв'язку з чим понад 4 тис. кв. км цієї унікальної в культурно-історичному плані української території, де були 178 населених пунктів, назавжди перестали існувати як цілісний етнокультурно-мовний ареал [27, с. 8]. Ця катастрофа насамперед негативно вплинула на стан національної культури, на генофонд нації, розірвавши віками вироблену цілісність традиційного господарсько-житлового комплексу, зруйнувавши адаптаційні механізми, що на цій території мали надзвичайно важливе значення. Маємо на увазі ті глибоко дохристиянські міфологічні та світоглядні уявлення, які, накладаючись на сучаснішу духовну і матеріальну канву, створювали надзвичайно барвисту картину ритуалів, обрядів, правил, регламентацій і заборон, що супроводжували все життя поліщука в минулому, бо це була жива картина Полісся – резервату старожитностей, коліски цивілізації, унікальної території зародження праслов'янської культури. Полісся є своєрідним історико-етнографічним регіоном, в якому протягом тисячоліть відбувались активні й складні етногенетичні процеси. Тут виявлено артефакти, що надзвичайно яскраво засвідчують синкретизм народно-міфологічних і релігійно-християнських вірувань. Це в значній мірі стосується і хлібних виробів, їх форм, оздоблення і функціонування як в повсякденно-побутовій, так і в звичаєво-обрядовій сферах. 1994 р. зусиллями головного спеціаліста Міністерства надзвичайних ситуацій (колишній Мінчорнобиль) України Ростислава Омеляшка й відомого громадського діяча поетеси Ліни Костенко була створена спеціальна історико-культурна експедиція, а з 2001 р. роль основного виконавця всього комплексу науково-дослідних робіт у зоні Чорнобильської катастрофи взяло на себе утворене в системі МНС України Державне науково-виробниче підприємство «Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій». Новий етап комплексних досліджень розпочався з моменту реорганізації цього ДНВП у 2007 р. в бюджетну установу «Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф», який продовжив багаторічну роботу з вивчення і фіксації традиційної культури Полісся [27, с. 9–10]. Ця робота триває й надалі.

Усвідомлення власної архаїчності, традиційного переказування з покоління в покоління прадавніх знань, звичаїв і обрядів і досі ще властиве для більшості поліщуків. Можна лише дивуватися, наскільки глибоко ці люди усвідомлюють, що практично кожна страва, виріб чи посуд, якими б повсякденними вони не були, мають поліфункціональне призначення і використання, бо пов'язані з тим чи іншим обрядом, ритуалом, етикетом, моральними правилами, а відповідно стають місцевим, етнічним чи навіть національним символом. По суті жодна з традиційних страв чи харчових виробів не обмежується прагматичними функціями. У комплексі їх приготування і використання, коли до того долучається чимало звичаїв, правил і заборон, прикмет, ворожінь і навіть магічних символів, вони разом становлять глибинний пласт народної культури. Сукупність харчових регламентацій, правил, переваг, обмежень і заборон відображає комплекс історично сформованих світоглядних уявлень. Як зауважує С. Ципишев, абсолютно логічним є повсюдне використання основного продукту харчування українців – хліба в обрядовості як родинно-побутової, так і календарній. При цьому хліб стає сакральним предметом, виявляє поліфункціональність, виступаючи і пожертвою, і оберегом-апотропеєм, і ритуальною їжею [35, с. 203]. Із значного за обсягом польового матеріалу, записаного за всі ці роки, розглянемо правила, ритуали й заборони, пов'язані із процесом випікання повсякденного хліба й різновидів обрядового печива, знакові дії з ними і їх найрозповсюдженіші форми.

Основними компонентами, що здавна формували систему харчування на Поліссі, були продукти землеробства. Як підкреслює М. Глушко, хліб і різні борошняні вироби посідали важливе місце в родинних і календарних звичаях й обрядах українців, оскільки з ними пов'язувалися поняття добробуту і щастя родини. Жодна інша традиційна страва не може зрівнятися з хлібом також за способами його приготування, розмаїттям готового печива [17, с. 3]. Тому переважна більшість обрядових дій пов'язана саме з ним. Відомий дослідник народного харчування Л. Артюх наголошує, що, «оскільки борошняні вироби переважали в споживанні давньоруського населення, їх питома вага була такою великою, що словом «борошно», «брашньо» часто називали їжу, як таку» [1, с. 68]. Ще на початку ХХ ст. Хв. Вовк підкреслював: «Коли ми, не заходячи далеко в минуле, порівняємо поживу маси українського населення століття чи навіть півстоліття тому з теперішньою поживою, то побачимо, що навіть за цей невеликий період стався дуже помітний перехід до рослинної їжі» [13, с. 82]. Перевага борошняних страв із жита, ячменю, гречки й вівса над стравами і виробами із пшениці була в минулому специфікою харчового раціону на Поліссі. Повсякденний хліб традиційно випікали житній. Пшеничне борошно ще до середини ХХ ст. на Поліссі використовувалася лише для обрядово-ритуальних виробів, в основному для весільного короваю й великодньої паски. Характерною ознакою інтер'єру поліської хати завжди була накрита рушником чи краєм скатертини (*настольника*) хлібина на столі. Шанобливе ставлення до хліба як до святині й оберегу проявилось й у народній молитві: «*Житній хліб на столі, / Єнголе у окні, / Божя Мати при порозі, / Бережи мене в путі і в дорозі*» [11, с. 22]. Тому навіть приготування до випікання хліба, сам процес і його завершення досі оточує система традиційних правил, обмежень, уявлень, заборон і прикмет. Борошняні страви і вироби, характерні як для повсякденного побуту, так і для святкового застілля, набувають знакових рис в контексті їх використання як об'єкта ритуальних дій, причому магічну силу отримують і виріб, і страва, і посуд. У певних моментах посуд виступає як самостійний символ, а то й наділений персоніфікованими рисами. Поліщуки вважали магічними предмети й речі, дотичні до випікання хліба. Наприклад, щоб уберегти посіви від граду, надвір виставляли хлібну лопату, а в разі більшої стихійної загрози дію підсилювали кочергою, посвяченою вербичкою, під саму лопату часто клали шматок полотна, який дотикався до посвяченої паски. Коли гриміло – виставляли разом із лопатою рогач *вілошник* або обходили кругом хати з хлібною діжкою. Велика повага до хліба, його сакралізація, на думку дослідників, відома у багатьох народів світу, адже для випікання хліба неодмінний вогонь, а вогонь із давніх-давен був наділений магічними властивостями і порівнювався з сонцем [15, с. 704]. Отже, всі предмети, які мали стосунок до хліба, апіорі набували високого семіотичного статусу й завдяки цьому застосовувалися з превентивною метою в екстремальних ситуаціях. Відповідним було і ставлення до них. Надзвичайно великою помилкою в облаштуванні експозиції численних місцевих

краєзнавчих музеїв, куточків, світлиць, які зустрічаються на всій території Полісся, є те, що хлібну лопату часто ставлять основою донизу. Це неприпустимо, адже народний етикет передбачає розташовувати її або біля печі основою догори, або горизонтально вгорі. Така, здавалося б, несуттєва деталь тягне за собою нерозуміння суті народного світогляду і ментальності. Вагомим сакральним об'єктом виступає основний атрибут – хлібна діжка. Вона була дорогою реліквією із глибоко символічним значенням. Її ні в якому разі не можна було ставити на долівку, на окремих територіях існував звичай цілорічного перебування її на покуті. Коли «хліб переставав удаватися», діжку ставили на хатньому порозі і тричі заливали окропом. Знакову суть порога хати підкреслює сучасний дослідник В. Конопка: «Не можна оминати увагою те, що у свідомості селян поріг мав дуже глибоке та архаїчне значення. Ще у давніх слов'ян він був місцем перебування предків, адже саме під порогом ховали померлих» [22, с. 1022]. Нечасто, але зустрічаються згадки про лиття окропу при цьому на перехрещені гострі предмети (серп, ніж), як і у випадку превентивних дій з молоком при захворюванні корови. Місце діжки на порозі було також необхідним в архаїчному поліському ритуалі перевірки нареченої на «чесність» (незайманість) у процесі весілля, а обдурювання громадської думки в такому контексті вважалось непрощеним гріхом. Записана на Рівненщині цікава розповідь про те, як «нечесна молода» все-таки стала на діжку, як того вимагав звичай, проте з метою самозахисту використала ту, що була призначена для зберігання сала [8, с. 130], означала, що такий неординарний епізод надовго зберігся в пам'яті мешканців, викликаючи їхній осуд. Упродовж багатьох років автору доводилось фіксувати й досі збережену традицію «сповіді діжі» в Чистий четвер перед Великоднем, що є суто поліським явищем. Цей артефакт побутував як на Київському Поліссі, зокрема, на Чорнобильщині, так і на Житомирському – в Народицькому, Овруцькому, Лугинському районах. Ареал його розповсюдження на початку ХХ ст. був ще ширший, оскільки це описував В. Кравченко в етнографічному нарисі про Волинь, зазначаючи: «Як тільки сонце своїми першими променями поблагословить діжу, – її забирають у хату, завдають пшеничне тісто, а ввечері, під час «тайної вечері», їдять той хліб, що спечуть, і т. п.» [23, с. 275]. Рано-вранці діжку дуже докладно мили, накривали рушником або скатертиною (*настольником*), зверху клали хлібину, сіль, іноді монети, знову накривали, обв'язували червоним поясом (*крайкою*) та виставляли на головному стовпі воріт. Це дуже властиво саме для Чорнобильщини. Для Житомирської області більш прийнятним є, щоб діжка містилася знадвору на рівні покутного кута, або й всередині на покуті. Російський дослідник А. Топорков зазначав, що ритуал очищення діжі був відомий не тільки на Східному Поліссі, а й у Гродненській, Могильовській і Курській тодішніх губерніях. На його думку, основний зміст цього ритуалу первісно виявлявся в тому, щоб прилучити діжку до сили весняного сонця [36, с. 46]. Обряд «сповіді діжі» свого часу став канвою фольклорного тексту (можливо, на основі авторського), відлуння якого знаходимо й на тих територіях Полісся, де він не був розповсюджений, а на Рівненщині вдалося зафіксувати ще й факт його проголошення в церкві під час проповіді [10, с. 28–29]. Наведемо один із автентичних варіантів, записаний від переселенців з Чорнобильщини: *«Колісь і верша склалі, шо пошла до батюшки да й питає, шо робить із дежею: пекла двенадцять паляніц, а тепер только пеку чотири? А батюшка й каже, шо, ну, я приду тобі вісповідаю, только ти єї приготов. Отож такі четвер є, дак дежу віносять, прібераютъ вранци, до сповіді дежу встановлять ранесенько, на ушули становять і десь аж в обед забіраєм. Да батюшка прийшов уже єй дежу вездє висповідать. Да йон як глянув у ту дежу, так там только дирочка осталась, а то все тесто посохло і завалілось в дежу уже. Двенадцать пекла, а только четыре виходить. Дак йон пришов да й каже: – Дежа, дежа, да не било на тебе ні хвоцанки, ні ножа [...]. Да й він научив її, шо йді, да хвоцу нарві, да хвоцанкой, да ножем, да й віскробі, да й вічісті, да й будеш знов двенадцать хлебін пекті»* [7, с. 473]. Цей переказ цікавий багатьма моментами: в ньому практично відображено поліські особливості випікання ферментованого житнього хліба, а, крім того, чітко вказано на обряд сповіді діжі. Цей дуже цікавий вираз світоглядних засад поліщуків, який наочно свідчить про накладання християнських канонів на народно-міфологічне поклоніння природним явищам, також неодноразово записувала автор під час згаданих вище експедицій, причому переказаний майже дослівно, а, отже, «узаконений» в

народній свідомості. Частина цього тексту також почув як примовляння при купівлі діжки на початку ХХ ст. В. Кравченко: «На Волині діжа має за собою великий культ, наприклад: 1. Якщо в діжі клепки не до пари, то в ній не вдаватиметься хліб; 2. Як купують діжку, примовляють: – „Діжка, діжка, треба тобі віхтя й ножа”» [23, с. 275]. Про те, що на Прип'ятському (Київському) Поліссі до сьогодні зберігся звичай у Чистий четвер виносити діжу «до сповіді», згадує також Л. Орел [28, с. 34], власні польові записи варіантів згаданого народного переказу опублікували С. Гвоздевич [15, с. 704], А. Зюбровський [18, с. 857]. Автор записала такі тлумачення: *діжа Богу сповідається, щоб її Бог побачив, щоб її Сонце побачило, діжа буде торгувати*. Поставивши діжку на належне місце, обмітали віником кругом хати, *щоб ніяка погань у хаті не долазила*. Докладні розповіді про виконання цього ритуалу доводилося чути від інформаторів похилого віку, молодші вже переказували дії своєї матері, у кращому випадку копіюючи їх. Хлібна діжка в українців Полісся поступово втрачала своє призначення для обрядового випіку, оскільки із зростанням наявності пшеничного борошна дріжджове тісто на паску і коровай вимішували (*тачали, бгали*) у дерев'яних ночвах, причому окремих, які впродовж року зберігали у визначеному місці в коморі. А в діжці поліщуки продовжували замішувати житне (пізніше житньо-пшеничне) ферментоване тісто на буденний хліб ще тривалий час, включно з другою половиною ХХ ст.

На окрему увагу заслуговує приготування печі до випікання хліба. Сама піч ще в дохристиянській традиції мала вкрай високий сакральний статус [20, с. 12]. Перед початком роботи напалену піч чисто вимітали. В цей момент ніхто із сторонніх не повинен був зайти в хату і побачити піч «голою», бо це віщувало нещастя для нього. Не можна було зробити такого і в момент вкладання в піч не лише хліба, але також й паски, і короваю. Значна частина жителів дотримується цих заборон й тепер, що свідчить про їх широке розповсюдження: *«До мене зараз сусід приходить, то: – Закривайте двері, щоб я на голу піч не прийшов! – Ну, щоб не було злиднів»* [6, с. 3–4]. Заборонено також заходити в хату або створювати рух чи шум під час випікання, особливо, коли це стосується обрядового хліба: *«Я знаю те, що, як жар вигребеш, поки не всунеш в піч, не можна виходити з хати, не то, що дверима, а не можна виходити, так як ти позбавляєш себе, ну, чогось, якогось достатку, оце так мене свекруха колись вчила. А вже як всунеш хліб у піч, то нібито щоб не ходили, дверима не гримали, щоб він не підрізався там»* [6, с. 4]. Це стосувалося й господаря – він також не міг зайти в хату, поки піч була порожня. Проте хорошою прикметою було ступити йому через поріг в хату, коли готові до виймання хлібини ще були в печі – це віщувало добрий врожай. Після виймання хліба необхідно було заповнити піч – укинути туди хоча б кілька полін. Сакральний зміст цієї обов'язкової дії розкривається на тлі народних космологічних уявлень: піч треба заповнювати, бо на тому світі душа по тих дровах, які щоразу після розпалювання закладають в піч, дійде до раю. Чим більшою кількістю дров заповнювала господиня свою піч впродовж життя, тим більша ймовірність відразу попасти в рай [5, с. 2]. Як підкреслює М. Глушко, вчинений хліб українці пекли лише у варистій печі. Для одержання якісного хліба її треба було добре напалити. Отже, випікання хліба безпосередньо залежало від техніко-конструктивної досконалості печі [17, с. 6]. Необхідною була наявність відповідної температури. Готовність до випалу перевіряли декількома способами. Найрозповсюдженіший спосіб полягав у посипанні *черіня* борошном – чи не занадто горілим буде його колір. Не так популярний, але тим не менше практикований спосіб полягав у відчутті температури рукою в печі, він вимагав досвіду і багаторазової практики: *«Щоб засунути коровай, треба знаєте як – треба напалити піч і отак дев'ять раз рукою у печі провести – якщо рука видержить дев'ять раз отак провести, значить, коровай спичеш, а якщо рука не видержує, тоді погорит. І ми от ждем, пока не видержит рука»* [6, с. 4]. Досвідчені коровайниці перевіряли піч у декілька етапів: *«Вигрібається жар (як я роблю) і сиплеться мука. Якщо вона горить, то гарача, не можна сажати, бо ж то тісто дуже солодке. Потім знов сиплеться ще, і сиплеш сіль, якщо вона горить, сиплеш сіль – сіль витягає той жар, щоб витягла жар. А потім, як вже сіль потріщить, потріщить – коцюбою туди-сюди, і знов муку. Якщо та мука вже порозовіє, отоді вже можна сажати коровай»* [6, с. 4]. Рідше засовували папірець на рогаці (*вилках*) і дивилися, щоб він не

відразу загорівся: *«Якщо бомага пригарує, то ще не можна короваю туди садовити. І так його дивився, так стирижеш ту піч, шоби ни пригорів, ни згорів, шоб він гарний получивса»* [6, с. 4]. Також уважали, що перед випіканням піч треба пропалити декілька разів, щоб вона добре і стабільно нагрілася, для того спостерігали за кольором *піднебіння* – необхідно, щоб воно було побіліле від жару. Досвід підказував, скільки дров використано для достатньої температури, тому в той час, коли коровай випікали запрошені коровайниці, за станом печі спостерігала таки господиня хати. Крім перерахованих способів, у другій половині ХХ ст. ввійшло у вжиток фіксування часу випалу, особливо це стосувалося весільного хліба – стандартний коровай на 3 л молока випікався 2–2,5 годин. Випечений хліб перевіряли теж декількома способами – стукали по вийнятій першій буханці, чи вона легка і підскакує на руці, або прикладали ніс для визначення температури: *«Я, наприклад, перевіряла так – як я взяла хлібину на руку, вона підкидається – пічона. Або носа до хлібини так – як вона не піче. А то так – рука чуствує, рука чуствує»* [6, с. 4]. У процесі випікання стереглися, щоб житні буханки, покладені в піч одна біля одної за допомогою хлібної лопати, не зросталися. Назви цих хлібин, а тим більше пам'ять про обрядові дії з ними, як зауважує С. Ципишев, зараз трапляються вкрай рідко: *«Однак значний пласт цих знань було знищено у роки радянської влади. До прикладу, втрачено назву хлібин, що зрослись в процесі випікання. Такий виріб, що зветься в Україні «двійнята» або ж «близнята», батьки розламували над головою дитини, «як довго не говорить», «щоб добре говорила», «як дитя слабе», «щоб велика росла» або «щоб бігало скорей»* [34, с. 117]. Тим не менше нам вдалося декілька разів почути подібну інформацію: *«Я чула, я знаю таке. Як хліб пичете, да виймаєш тіє хлібини, да з цього, або як діти є, шо тако-о довго не ходить або слабо говорить на розвитіє, і тоді на тее садииш ту дитину чи ставляєш, і той хліб розламлюєш, шо над головою теї дитини. Ето я сама це знаю, бо я сама це робила, і помагало, помагало»* [6, с. 3]. Так само записано в селах Волинської та Рівненської обл. лише поодинокі спогади про ритуальні дії з хлібом, забутим у печі: з таким хлібом обходили поля, щоб уберегти від знищення посівів птахами, дикими кабанам, вважаючи, що ці шкідники після цього *«забудуть»* туди дорогу, а також, навпаки, давали рідним людям із собою на пам'ять: *«Кажуть, забудькуватий хліб давали, як десь ідуть, то це забудькуватий хліб давали, казали, шо це не забудеться»* [6, с. 3]. Поганою прикметою було утворення тріщин у шкоринці, осідання або навіть перекидання хліба, тим більше обрядового. Найчастіше ці тривожні симптоми стосувалися короваю, як ритуального печива, пов'язаного з долею майбутньої сім'ї. Невдалий, із запалим верхом коровай теж вважали загрозливою ознакою: *«Коровай показує судьбу і жизнь, по короваю судьба ілжжується»* [3, с. 103]. Значно рідше зустрічаються такі ж прикмети, пов'язані з випіканням паски, оскільки, як уважає більшість інформаторів, паска просто не повинна погано випектися. Молодші за віком і прагматичніші пояснюють невдачу неякісним борошном. Додає сюди свою лепту й церква, застерігаючи проти язичницьких забобонів. Проте у свідомості жителів Полісся все-таки донині збережені застороги щодо порушення цілісності великоднього випіку: *«Я колись пікла паску, да паску перекинула – в піч ставила, і вона лягла мені боком. Я думала, що вже мені якас горечко, чи шо, споткає, може, якас біда буде, але Бог милував»* [11, с. 24].

Інформатори старшого віку добре пам'ятають випікання житнього хліба. Як підкреслює А. Зюбровський, *«роль вчиненого (ферментованого) хліба в українській традиційній культурі переоцінити важко. Будучи базовою основою щоденного харчування протягом тисячоліть і аж до середини другої половини ХХ ст. (а подекуди й довше), він став невід'ємною частиною буття селян, сенсом їхньої праці, неодмінно супроводжував людей у будні та свята»* [19, с. 804]. Традиційним способом був залишок у дубовій діжці незначної кількості тіста з попереднього замісу. Це підкреслював й М. Сумцов, вважаючи, що винайдення заквашеного тіста відбулося внаслідок ферментації залишків тіста від попередньої випічки саме в неочищеному посуді [31, с. 27]. Такий хліб вкладали в піч на хлібній лопаті, застеленій висушеними капустияними, кленовими, дубовими листками. В окремих випадках житнє, а пізніше й пшеничне чи комбіноване тісто замішували на саморобних дріжджах із квіток хмелю. Часто (включно до 60–70-х рр. ХХ ст.) випікали комбінований житньо-пшеничний хліб або до самого пшеничного борошна додавали розтерте чи перемелене пшоно, м'яту варену картоплю. У залежності від особливостей

приготування й випікання готовий виріб називали по-різному, причому кількість найменувань була великою: «Одним із головних продуктів харчування слов'ян був хліб, тому природно, що лексика на позначення хлібних виробів характеризується різноманіттям і семантичним багатством» [33, с. 53]. Хліб іноді випікали також з вівсяного і кукурудзяного борошна, але це траплялося значно рідше. Розрізняли *буханки*, *перепічки* і *книші*. Житні буханки, посипані борошном, а не зволожені перед випіканням, називали *палінки*, *пальонки*. Про те, що хлібину після випікання теж необхідно побризкати водою (рідше змазати олією або салом), навіть існувала приказка: «*Кажуть так-о – якщо ти хліб не змажеш, то й сама не вмиваєшся*» [6, с. 2]. Частіше, ніж *буханки*, випікали *перепічки* – це була своєрідна економія борошна, адже на *перепічки* тісто було не таке густе, та й часу це потребувало менше, оскільки їх, на відміну від хліба, випікали безпосередньо перед полум'ям. У багатодітній сім'ї хліб випікали щонайменше двічі на тиждень, по 5-6 хлібин кожного разу. Як зазначали інформатори, із меншої за розмірами діжки виходив кращий хліб: тісто на початку мало займати менше половини її висоти, а готовим до випікання воно було тоді, коли виростало до повної діжки. Зараз узвичаєним є випікання домашнього пшеничного хліба в прямокутних бляшаних формах із використанням і дріжджів, і закваски, і паляниць (*пальонки*, *перепечки*), як виду безопарного (прісного) хліба, випеченого на сковороді. Необхідно було перехрестити перед випіканням і саму піч, і тісто, і сформовану першу буханку, і виїняті хлібини, причому доскіплива увага приділялася першій і останній буханкам. Особливої уваги заслуговує поняття гендерного розподілу праці. Однією з перших підкреслила це Л. Артюх: «...хліб готувала, як правило, у родині головна господиня» [2, с. 49]. Загалом для ментальності українців характерні ритуально-фізіологічні заборони. Основною з них було те, що хліб не могла випікати «нечиста» жінка, тобто в стані регул. Віра в небезпеку занечистення, джерелом якої стає жінка під час особливого фізіологічного стану, мала своїм наслідком суттєве обмеження її дієздатності [21, с. 265]. Це табу розповсюджувалося й на інші процеси, спрямовані на ферментацію продуктів харчування [18, с. 855]. На сучасному етапі в свідомості поліщуків гострота цього постулату поступово стирається, проте серед старшого покоління вона ще існує достатньо виразно, до того ж, в середовищі коровайниць. Маркером коровайниць у багатьох регіонах України був барвінок, також червона крайка і обов'язково вишитий фартух. Барвінок засвідчував, що жінки, які випікали коровай, водночас були достатньо молодими і спроможними народжувати дітей [26, с. 167–168]. За роки експедицій виявлено достатньо випадків зберігання традицій гуртового випікання короваю і загально розповсюджені правила перебувати в щасливому заміжжі. За народними уявленнями, сімейне життя коровайниць мало бути бездоганним. Удів і розлучниць до випікання основного весільного символу не допускали [12, с. 163]. На Любешівщині (Волинська обл.) навіть зафіксовано твердження, що чоловік коровайниці в цей час повинен бути в безпосередній близькості, адже, якщо він перебуває десь в дорозі, можливо, саме в цей час із ним може трапитись біда [5, с. 98]. Проте за сучасного стану, коли коровай випікають окремі жінки, професіонали чи й самоуки, ці правила все частіше забуваються, домінуючою залишається вимога випікання основного короваю в домашніх умовах.

Правила користування гострими предметами стосовно хлібних виробів в основному характерні для поминальної обрядовості. Саме в дні виявлення пам'яті і вшанування померлих предків хліб необхідно було ламати, причому найчастіше свіжий хліб, з якого ще виходила пара – пожива для потойбічних душ. Дрібно поламаний хліб (найчастіше це була проскурка) входив у склад поминального медового напою *сити*. Не різали хліб в неділю й визначні свята, в дні особливих заборон (Усікновення голови Івана Хрестителя, т. зв. *Головосіки*, *Головостеніє* тощо). Принцип розламування розповсюджувався також на перший випік. У поминальні й в окремі визначені дні посту, в неділю і в п'ятницю не можна було пекти хліба й інших форм печива. Це також було зумовлено уявленнями українців про жіночі дні [18, с. 854]. Заборона випікання в піст розповсюджувалася й на млинці, що зафіксовано в окремих районах Рівненщини – жінку, яка буде це робити, надміру припікатиме сонце, у неї на обличчі з'являться лишай [3, с. 97]. Винятком було свято Благовіщення. Саме безпосередньо в цей день 7 квітня випікали на більшості території Українського Полісся обрядове печиво, яке за пластичним вирішенням мало форму пташки.

Значно рідше зафіксоване його виготовлення до дня Сорока Святих (22 березня) і зовсім винятково – до Теплоного Олексія (30 квітня). Стосовно свята Сорока Святих, то існує думка, що це є накладання двох окремих обрядових явищ, яке виникло як наслідок деградації традиційної звичаєвості [35, с. 204]. Тому релікт цього печива орнітоморфної форми зустрічається зараз нечасто під назвами *жайворонки* і *сороки*. Це відома на Поліссі традиція випікання обрядового печива до весняних християнських свят, які акумулювали язичницькі уявлення про настання весни й початок нового сільськогосподарського року, вона домінувала також у білорусів і росіян [16, с. 521]. На території Рівненського і Волинського Полісся автором виявлена значна різноманітність його назв (*бусликова хлібина*, *бузьок*, *буслик*, *бусол*, *бузькова лапа*, *бусляча лапка*, *благовісник*), різні технології випікання (прісне, вчинене, дріжджове тісто) і види борошна (житнє, пшеничне, гречане) та три-чотири способи пластичного вирішення: на одному краї досить великої круглої булочки робили декілька вм'ятин, на край булочки накладали кілька порізів, але не наскрізних, крім порізів, другий край булочки формували наближено до голівки птаха: «*Так, як на пирога, тістечко, тут зробиш головку таку, а тут зробиш – в ту головку всадиш з ягодиної іголки, то «бусол» називається. Тако розріжеш, тако п'ять, і на бляху, да й вже воно спечеться, да й вже діти вже прийдуть, ці діти, ці: – Дай мені свого попробувати, дай мені свого!»* [6, с. 5]. У с. Красноволя Маневицького р-ну Волинської обл., де здавна існували колонії поляків, німців і чехів, для випікання застосовували спеціальні дерев'яні фігурні формочки: «*На Благовіщення пекли таке печиво, як пташечки – благовісники. Це мати все розказувала, і вона ж розказувала, що таке печиво у вигляді пташечок виробляли, але виробляли їх, бо попадало на піст Великий, як правило, з гречаної муки – пекли млинці і пекли оці гречані пташечки, так, у формі пташечок, і закликали, бо ж уже прилітають, то щоб виносили, і так, казала, їли. Бо мама моя на хуторі жила. Такі, вона розказувала, були дерев'яні ночовочки і така була формочка дерев'яна, де видушувались оці пташечки»* [6, с. 5–6]. Головними учасниками обряду з *бузьковою лапою* були діти. Вони вибігали з печивом надвір, щоб там зустріти першого *бузька* (лелеку). Для окремих районів Рівненщини типовими є благовіщенські приказки з проханням обміняти печиво з минулорічного борошна на зерно майбутнього врожаю [29, с. 141]. Тільки на півдні Березнівського р-ну Рівненської обл. виявлено різновид орнітоморфного печива *соловейки*, *солов'ї*, *солов'є* (назва завжди у множині) – вид пампушок, зараз дріжджових, а колись із кислого рідкого тіста, смажених на олії із закручуванням вгорі, подібним до дзьобика пташки. Їх споживали не лише на свята календарного циклу, що вимагало дотримання посту, разом із *холодною юшкою* з риби та грибів, але й на весіллі та інших святкових застіллях: «*Солов'ї робим до юшки, солов'ї, з часничком такі, з пшеничної муки, замешуєм, варим в оліях і часничком потираємо. Кипить олія, олія кипить, ложкою набираємо, кидаємо, такі вони з хвігурками получаются, і киплять, жовтий колір мають, такий коричнюватий, до коричнювого готовий, потім виймаємо шумовкою, щоб стекли олії, часничок заправляєм тоже з сіллю, трем чи в ступці товчем часник із сіллю. Обмакуєм цим і закриваєм у каструлю, щоб вони були м'які. І вони подаються до юшки, холодної юшки з грибами»* [4, с. 256].

Безпосередньо форму хреста зберегли хлібні вироби *хрестики* (*хрестці*, *хрестяники*), які поширені по всій території Правобережного Полісся. Як правило, їх випікали посередині Великого посту в середу (*Середопустя*, *Середохрестя*). Печиво *хрестики* теж було декількох видів за складом тіста (вчинене, прісне на соді та дріжджове) і за формою – два пиріжки, покладені навхрест, що відповідає типовому вигляду цього виробу, і варіант, властивий для Маневицького р-ну Волинської обл.: булочка, а на ній із такого ж тіста вироблений менший рівнораменний хрестик. Ці ритуальні вироби доручали орачу на першу оранку й засів, що зафіксовано повсюдно на всій території Полісся, часто давали з'їсти пастуху й корові при першому сезонному випасі худоби. Дослідник аграрних мотивів у календарній обрядовості поліщуків К. Кутельмах зазначав, що хрестики давали волам (пізніше коням) перед самою оранкою, а корові – у хліві після повернення з паші. Притому, як зауважує дослідник, вже у 1950-х рр. поліщуки виконували ці дії тільки як данину традиції, без розуміння суті обряду [24, с. 207]. На Житомирщині локально виявлено розташування хрестиків на запасах збіжжя.

На території Київського й Житомирського Полісся повсюдно, а на Рівненщині вибірково дотримано також традицію випікання круглого коржа з отвором для підвішування (*калач, калита, калата, гала, кабала*) до відомого ігрового сценарію андріївських молодіжних вечорниць, а також *балабушок, пампушків, коржиків* для молодіжного ворожіння з участю собаки. До складу *калити* входили архаїчні інгредієнти, такі як конопляне насіння чи мак, а випікання самого коржа вимагало дотримання відповідних ритуальних дій: воду для замішування приносили в роті з колодязя чи річки, бажано з місця водопою коней. Такі ж вимоги ставилися й до виготовлення *балабушок* для ворожіння на предмет майбутнього заміжжя. Ці вироби випікалися нашвидкуруч із прісного тіста, лише у випадку *пампушок* тісто було дріжджовим. Сам обряд *калити* М. Сумцов вважав актом жертвоприношення солярним божествам, підкреслюючи, що справжнє його місце на різдвяних святах, а не в період вечорниць. Хоч ці ритуальні ігри мають відверту шлюбно-еротичну основу, це теж пояснював М. Сумцов так: «... в найдавніші часи здійснення весіль було приурочене до святкування народження сонця» [31, с. 54]. Хв. Вовк звертав особливу увагу на найдавніші форми, які пояснюють «поступовість переходу жертвоприношення тварин у жертвоприношення хліба, обумовленого розвитком землеробської культури» [13, с. 82]. На його думку, це були обрядовий *бичок* молодіжних вечорниць та весільний коровай. Їх спорідненість засвідчувала форма – *бичок* був великим прісним виробом з ріжками й ногами, а традиційний поліський коровай оздоблювали дерев'яними паличками *шишками*, що віддалено нагадували форму ріжок. М. Сумцов теж прямо вказував на ці ріжки, пояснюючи заміну короваєм жертвоприношення корови [31, с. 123]. На Київському Поліссі виготовлення борошняного виробу у формі бичка зафіксувала 1994 р. Р. Свирида: «Лише в селах Чорнобильського району побутував звичай випікати на Андрія пиріг-бугай (з приліпленими до начиненого пирога рогами), що розкриває світоглядний зміст традиційного обрядового пирога як знак рогатого предка-тотема, що широко побутує у традиційній культурі поряд з варениками» [30, с. 311]. Це було важливим відкриттям, оскільки заперечувало попередній висновок Л. Артох про те, що в Україні вже на початку ХХ ст. обрядового печива у вигляді тварин не виготовляли [2, с. 109]. Тим не менше в наступні роки нам теж пощастило декілька разів не те що фіксувати ці спогади, а навіть підтвердити живу традицію в середовищі переселенців з усіма деталями ігрового сценарію – випікання його дівчатами, заховування, пошук хлопцями, знаходження, похід хлопців по хатах з відшуканим бичком [9, с. 560–561].

Традиційністю відзначалися, а подекуди й досі збережені на Поліссі всі етапи виготовлення весільного короваю. Його кругла форма, властива для більшості як повсякденних, так і ритуальних видів хліба, викликана перш за все зручністю випікання, асоціювалася в народній свідомості перш за все з формою сонця, і це поняття залишається актуальним й донині: «В нас специфіка така – коровай круглий, як сонце, і мир, і все-все уособлюється в слові «хліб» [11, с. 29]. Саме коровай як етнокультурний символ перебував у центрі шлюбного процесу. З часу входження до харчового раціону пшениці, пшеничне борошно стали широко використовувати у приготуванні обрядово-ритуальних виробів, зокрема і короваю. Але спідній коровайний корж *підшовва* ще довгий час залишався житнім. Коровай мав декілька регіональних варіантів випікання, декорування і розподілу. Найчастіше це круглий хліб, верхня площина якого має значну кількість прикрас із дріжджового (коровайного) або прісного тіста, зараз все частіше поєднаних із живими рослинами. З часом змінювалася й сама форма короваю: від класичної зі спіднім житнім коржем *підшоввою* та складовими частинами (від трьох до дев'яти), що їх домішувала окремо кожна з коровайниць, та чітко визначеною кількістю потрійних, подвійних чи ординарних високих дерев'яних паличок *шишок* – до однієї високої, прикрашеної хлібини 60–80-тих рр. ХХ ст. Утім, на Рівненському Поліссі й досі побутує традиційна форма поряд із сучасними. *Підшовва* мала символічне значення – її найчастіше віддавали музикантам, у деяких місцевостях Полісся ділили, як і коровай: розламували, і той, хто першим отримає шматок, матиме удачу при продажу поросят, телят [7, с. 469]. Тісто на коровай вимішувала в дерев'яному кориті хрещена мати, а завершували 3–4 коровайниці. На коровайну *підшовву* сипали пшеницю, гроші, іноді ягоди калини й обов'язково ліпили прісний хрестик або формували його з тіста чи соломи, а щоб він відразу не розчинився в

тісті, його оздоблювали косичкою із тіста, яку клали «кружком». Констатацію цього фіксуємо в багатьох селах Березнівського р-ну на Рівненщині. Усю масу тіста коровайниці мали взяти без залишку і відриву: «Якщо на коровай – оце треба, щоб коровайниця угадала, скільки взять тіста іменно, щоб цього-во, бо вже його не добавить, не відірват не можна, вже треба іменно вгадати, яку частину тіста» [4, с. 259–260]. Далі тісто найчастіше формували у вигляді великої хлібини. Прикрашали *шишками* (варіант *йолки* поширений у Чорнобильському р-ні Київської обл.), *коровайчиками* (Рівненська обл.). Коровай традиційно не солили (нині ця традиція забута), відповідно до місцевих традицій існують і варіанти несолодження. Кількість *шишок* варіювалась, на Рівненщині вона могла дорівнювати кількості свих. Перед вкладанням короваю в піч потрібно було налити в мисочку чистої води, помити руки і витерти чистим рушником, краще новим. Цю воду не можна було виливати, доки коровай не буде спечений. У піч коровай «садив» у більшості випадків хлопчик або неодружений хлопець. Попередньо хрестили тісто для короваю й виметену піч, а додатково – піч з уже «посадженим» короваем. Під час випікання, як вже було згадано вище, не можна було грюкнути дверима. Поки коровай «сидів» у печі, відбувалися ритуальні ігрища – *стережіння* короваю, *перекидання* коровайниць. Виймати коровай було прийнято тією самою лопатою, якою садили, після чого всіх присутніх злегка били нею по плечах – щоб були щасливі й багаті. Воду, в якіймили руки, зливали в посудину із залишками тіста. Пізніше хлопчик або дорослий чоловік виливав цю воду під молоде, але найвище фруктове дерево так, щоб вода ще деякий час затрималася в ямці і її випили пташки. Донині збережена значна варіативність як видів, так і назв весільного хліба й печива та обрядових дій із ними. Відмітними ознаками також є значна вага й розмір короваю. Проте й за найтиповішими рецептами коровайного тіста, при виборі 3 л молока значно змінювалась кількість яєць: від 10 до 40 шт. Поширеним явищем на Житомирському й частково Рівненському Поліссі є заміна короваю значною кількістю окремо випечених пампушок, сукупність яких також називалась *коровай*. Іноді коровай традиційно випікали з певної кількості коржів, з'єднаних в одну хлібину, але кожна коровайниця також несла додому власноручно випечену з того ж тіста круглу булочку (*пампушку*). На Київщині й Житомирщині домінував тип короваю як круглого високого хліба з центральним деревцем (*йолка*, *хвойка*, *гільце*, *вілце*), найчастіше з трьома гілками. Як підсумовує дослідник весільної обрядовості І. Несен, тричленність крони свідчить про архаїчність форми цього атрибута [25, с. 149]. Рівненщина з цієї точки зору виявляє значну різноманітність: центральне деревце та *шишки*, утворені намотуванням тонких стрічок тіста на кожен окрему гілочку в Рокитнівському р-ні, такі ж *шишки* та *пташечки* в Зарічненському р-ні, прикраси у вигляді *квіток* і *перепілок* і *коровайчики* та дуже рідко *шишки* в Сарненському р-ні, абсолютна відсутність деревця і подвійні та потрійні *шишки*, які тут називають *рожни*, у Володимирецькому р-ні, всі види включно з окремо функціонуючим деревцем *києм*, *коровайчиками* і *шишками* у вигляді спрощених фігурок пташок у Зарічненському р-ні, буханка, вдвоє або втриє більша від звичайного хліба, проте в процесі замішування складена з трьох або чотирьох коржів, прикрашена *шишками*, *балабушками*, *приборами* – прикрасами з такого ж коровайного або прісного (з 60-их рр. ХХ ст.) тіста у вигляді квіток, утворених з надрізаних з одного боку круглих шматочків тіста, а також круговою плетінкою в Смільчинському р-ні, абсолютна відсутність не тільки деревця і шишок, а часто й самого короваю, натомість окремі *коровайчики* й *боханці* з видозміненою функцією в Камінь-Каширському р-ні Волинської обл. Наприкінці ХХ ст. розпочалося декорування квітами, яке з початком ХХІ ст. переросло в систему втикання непарної кількості (в межах 5–9 шт.) високих паличок зі штучними квітами (пластмасовими, паперовими, нейлоновими та ін.), як заміною колишніх *шишок*, які ділили у процесі весілля одночасно з короваем і з'їдали. Ці палички найчастіше вже купують на ринках та, як пам'ять про весілля, зберігають роками, їх можна знайти в місцевих музеях (народознавчих світлицях). Нагадаємо, що більшість науковців середини ХІХ–початку ХХ ст., зокрема М. Сумцов та Хв. Вовк, вбачали в семантиці короваю залишки тотемних символів [21, с. 125]. Традиційний круглий коровай із зазначеними варіантами декорування на значній території Українського Полісся випікали саме в родині нареченого, а в родині нареченої – *булку*, *боханець* такої ж форми, але без прикрас. У Сарненському та Березнівському районах

зафіксовано також різне декорування короваю для хлопця й дівчини: *«Ну, як у хлопця, то, бачите, вже там тиє шишки, і воно закриває коровай. А як у дівчини, то так – таку плели косу, таку круглу, обложили коровай, і вже на середину таку кветочку, і всьо вже робилося з пресного тєста. І таку кветочку робили, і такіє гольки винограду виробляли, листочки такіє, ну, даже змазували жовтком яйця його, як воно подийде, змажут жовтком яйця, сажали у пєч, пєкли»* [4, с. 258–259]. У багатьох селах Березнівського району на Рівненщині додатково випікали малі борошняні *шишки*, *коровайчики* подібної форми для дарування коровайницям увечері після випікання короваю та відповідного почастунку. Пєкли також *шишки* (*пташки*) для дітей. Як бачимо, лексема *шишка* позначає декілька різних за конфігурацією і матеріалом коровайних прикрас чи різновидів. Трапляється орнітоморфне печиво, яке називають *качки*, *зуски* й дарують парі хресних батьків. Із коровайного тіста виробляли ще одну або декілька додаткових хлібин, які теж ділили у процесі весілля. Їх в багатьох селах називали *весілляк*, а також *товариш*, *помошник*, *калач*, *брат*, *боханка*. В с. Губків Березнівського району досі пам'ятають і виконують в процесі весілля обрядові дії, що асоціюються з молодіжними іграми з *бичком* на Чорнобильщині: у домі нареченого випікають дві хлібини *брати* із залишків тіста після формування короваю. На другий день весілля в домі нареченого (цей етап називають *бугай*) когось із хлопців одягають так, щоб він зображав бичка на ланцюгу, потім його вдавано «ріжуть», а після цього ділять ці хлібини між присутніми.

Термін *калачик* найчастіше стосувався елементів декорування короваю у вигляді бублика: *«В основному калачики маленькіє, да й на нитку в'язали калачики, да і той коровай обкручували тими калачиками з ниткою»* [4, с. 259–260]. Така нитка (обов'язково червона) потім допомагала при хворобах рук – нею треба було перев'язати там, де руці боляче. В окремих селах такі *калачики* потім роздавали дітям. Проте на території Маневицького району Волинської обл. на цей час зафіксовано зовсім інший тип – це велика кількість додаткових, значно менших за розміром коровайів, декорованих прісним тістом або цукрованим білком у формі квіток й інших прикрас (виноградних грон, листочків тощо), які стають об'єктом дарування (зрідка побутує назва *пирог*): *«От у нас зараз пішла така система, чи як – скільки хресних, і кожному такий коровайчик подають, хресним батькам. І по двоє, і по четверо, і по вісім є хресних. От хресна чи хресний – і коровайчик, особисто коровайчик. Вже не ріжуть загального короваю, а хресним вже окремо печуть»* [6, с. 3]. Сучасним варіантом є також дарування *коровайчика* (*пирог*) у переносному кошичку, який зберігають або й перепозичають. Такий *пиріг* дарують на другий день весілля в хаті нареченої, від чого зберігся вислів *іти на пиріг*.

У селах Рівненської й Волинської областей виявлено на сьогодні значне розповсюдження випікання колись житніх, а зараз пшеничних буханочок *підручників*, які вкладали нареченому й нареченій під ліву руку впродовж всього весілля, особливо під час походу в церкву й після шлюбу, в церкві їх ставили на престол. Зараз для зручності їх випікають зовсім маленькими і вшивають в одяг. Вони бувають найчастіше круглі, проте трапляються й у вигляді пиріжків. Цікавий ще один регіональний тип весільного печива: два з'єднані *пирог*, *пиріжки*, *переперезані пирог*, *двійнята*, *калачі* із залишку коровайного тіста, які ще іноді називали *паровий коровай*. Це печиво символізувало єдність молодої пари і протягом всього весільного дійства лежало перед ними на столі. Наявність такого печива фіксується і на Київському Поліссі [35, с. 205–206].

У ритуально-обрядових видах хліба й печива, як бачимо, є різні архаїчні сакральні форми і символи. Розповсюджене зображення хреста. Ще до недавнього часу воно могло бути єдиним варіантом декорування великодньої паски, яка завжди була круглою. За давнім звичаєм хрест виробляли тільки на першій пасці, яку часто зберігали протягом року як символ і оберіг. Великодню паску, за спогадами старших інформаторів, раніше особливо не прикрашали, лише маленького хрестика з прісного тіста робили на призначеній для освячування. На тих територіях, де не було традиції випікання *хрестиків*, таким символом декорували ще одну маленьку паску, її святити разом із великою й потім, під час першого весняного випасу корови, давали їй цю паску з'їсти: *«На однею пасочце робили хрестика. І на той, шо святить, і однею пасочку маленьку, у кварточці, робили хрестика, да єє святити, бо єє, як виганяєм корову пастити, то виходим перший раз, то з сєю пасочкою виходим до корови да й дамо єє з'їсти, сью пасочку»*

свячененьку»[4, с. 257]. На паску також розповсюджувалася заборона використання гострих предметів при випіканні, тому для випускання пари тісто протикали виключно соломинками. З другої половини ХХ ст. спостерігаємо прикрашування верху паски багатьма мотивами, запозиченими з тогочасного ж короваю: хрещики, місяць, сонце, шишки, колоски й інші декоративні елементи. Проте і серед значної різноманітності цих мотивів переважає хрест.

Значну роль при святковому застіллі й обмінних ритуалах, пов'язаних із весільною і родильною обрядовістю, відігравав такий вид хліба, як пироги. Як пояснювали більшість респондентів, пироги – це той же хліб, тільки з якіснішого борошна, часто з додаванням яєць, у довосенний час – без начинки. Лише в Сарненському р-ні на Рівненщині в пиріг, який мав форму, аналогічну до хліба, вкладали пластинки сала. Тут гості на весілля приходили з власною випічкою – пирогами чи пиріжками. Практика вкладання всередину пирогів довільної начинки розповсюдилася лише з 1960–70-х рр., відповідно у дріжджове вже тісто почали додавати цукор і приправи. У південній частині Чорнобильського р-ну на Київщині ходили запрошувати на весілля не з хлібом, як це заведено, а з пирогом (варіант *леньошка*): *«І заходе до хати, ложе ту леньошечку на стол і вже запрашує»* [7, с. 477]. Колядникам і до свята Сорока святих випікали значно менші за розмірами пиріжки. На Київському Поліссі пироги з яблуками пекли на свято Воскресіння (*Вишестія*): на вулиці ставили столи і *проводили Бога на небо* [9, с. 561].

Два типи млинців – *кислі* на воді з додаванням тертої сирової картоплі та замішані на сироватці або кисляку з додаванням соди, які пізніше, на відміну від першого типу, почали називати *бліни* або *оладі* – водночас до середини ХХ ст. чітко розділялися на пісні (в т. ч. ритуально-поминальні) та скоромні (святково-весільні, недільні) страви. Цей давній різновид хліба добре відомий у дівочих ворожіннях «на долю». Для цього неодмінно брали перший випечений млинець. Його необхідно було вихопити непомітно від матері, тобто здійснити акт навмисної крадіжки, характерний для всього комплексу молодіжних вечорниць. Загорнувши млинець і сховавши його під одяг, дівчата йшли на перехрестя доріг із метою зустрічі першого перехожого чоловіка, або ж бігли під вікно чийсь хати слухати перші слова («йди», «сядь» тощо), які можна було витлумачити як прогноз. Цікавий також записаний на Рівненщині локальний архаїчний варіант ворожіння на місці, де скидають відходи: *«З першим млинцем, як я була ще дівкою – от спечут першого млинця, і побєжу на сметнік, а колісь сметнікі вісипалі тако десь-небудь коло хати, називалоса, на сметніку треба з'єсти. І де собака загавкає, то тудя вже й замуж пойдеш, в ту сторону»* [11, с. 28]. На Багату кутю у Володимирецькому р-ні Рівненської обл. з млинцями ще й шедрували до фруктових дерев, маючи на меті вплинути на їх врожайність. У повсякденний харчовий раціон млинці в українців Полісся перейшли вже пізніше: спершу вони зникли з весільного столу, пізніше з традиційного святкового. На Рівненщині ще в післявоєнний час млинці випікали просто перед весільними гостями. На Київському Поліссі вони ще впродовж тривалого часу були усталеною недільною стравою, їх приготування перетворювалося у своєрідний ритуал із замішування рідкого гречаного або гречано-житнього тіста ввечері та *підбивання* (домішування) його вранці, розкладання його на домотканий рушник лаву чи ослін, причому традиційним способом було розташування навхрест, а принцип запозиченої в сусідніх росіян *горки* (один на одному) з'явився значно пізніше [7, с. 477]. Такі млинці були високі, діаметру сковороди і надзвичайно ситні. Секрет їх якості полягав у випіканні «перед полум'ям» при високій температурі. В неділю їх споживали всі разом після приходу з церкви старших членів сім'ї, тому пекли здебільшого невістки. Іноді це ставало предметом іронічних розповідей: *«До цієї як поїде свекруха до дочки, а там і переночує. До свекор встає, да: – Жонкі, вставайте до скорей пудбивайте млинце, пока прийде стара яга! – Да мі скорей тєє млинце вже пудбили, пудбили, вже подийшли, трошки соди всиплем, напечем, і мочанє намнем усе, і скорей вже з'ємо ж. Коли прийде й свекруха вже, сядать уже разом їсти. Борці насипали, як же ми будем його їсти, як ми вже з'їли по млинцю з мочаням? До свекруха тико зир, зир то на ту, то на ту: – Майбуть, вже поснідали? – А я да кажу: – Хто це в неділю буде їсти, о, це ж грех! – Затихло все»* [9, с. 560]. Водночас на дослідженій території не виявлено ритуальних дій із млинцями в поминальній обрядовості, що властиво, зокрема, для росіян. Круглу форму мали і прісні коржики, які випікали в перший день Великого посту: *дужкики, жилияники,*

жиловатники. Стосовно цього обрядового печива теж досі існує заборона використовувати гострі ріжучі предмети.

Перелік видів печених і варених борошняних виробів буде неповним, якщо не згадати популярні на всій території вареники. У вигляді недільної і святкової страви, з різного борошна й різноманітною начинкою, вони здебільшого не набували знакового підтексту, проте в окремих ситуаціях локально виявлено їх обрядову дію. Це постулат сорока вареників, або галушок, або пиріжків до свята Сорока мучеників, обов'язковість приготування їх до свята Варвари, за аналогією до імені, причому іноді з поминальною функцією: *«На Варвари тоже роблят варенікі обізательно, на Варвари, на Саві і на Миколу обізательно шоб були варенікі, і ще рано їх треба варит, шоб пара, казали, зашла в Кієв»* [11, с. 34]. Варениками також часто замінювали млинці в циклі різдвяно-новорічних обрядів. На Київщині вареники, пампушки, а ще раніше великі житні або гречані *гулаки*, часто зовсім без начинки, обов'язково варили до свята Вознесіння (*Виєстія*), причому з прикметою: *«Треба варить гулакі, шоб були свині гладкі»* [7, с. 478]. Про ще один унікальний ритуал згадував М. Возняк у своїх коментарях до народного календаря М. Пйотровського: *«У день св. Варвари роблять для звичаю вареники й рано їдять їх [...]». Вареники роблять з пшеничного або житнього тіста з медом і маком. Пасічники й бортники беруть ці вареники в коробки та йдуть з ними до лісу, до відомих собі урочищ, і там, вибравши здатне на борть дерево, кидають вареником у це дерево, а де вареник упаде, в тому місці починають довбати на борть, а бо будуть удаватися бджоли й багато даватимуть воску та меду»* [14, с. 329]. Довший час про такий архаїчний ритуал існував лише згаданий запис М. Пйотровського, і це давало підстави ставити під сумнів його достовірність. Підтвердженням стала польова інформація з Володимирецького р-ну Рівненської обл. 2005 року: *«Варилі «баламути» старіє люди, то вони те – котрий ще пчоловод, то вон брав тіє баламути, вони такіє-о великіє гречаніє варенікі, вон баламут усередні, може, там то і груші в йом було, чі шо. І вон уже, пчоловод, вон бере себе в торбу тіх баламудов, і йде до лесу, й кідає: на якої деревиніє той баламут пріліп, вон там ставіт вуля – сяде рой там, прілетят пчолы до його. То цей пчоловод те, ходіт по лесу з тими вареніками. Їх удома мона з їсти, але вон хоче знат, де йому вуля поставіт, вон іде по лесу. Оце такіє ціє баламути»* [11, с. 34–35].

Вареники були однією з розповсюджених святкових і недільних страв включно до 1960-х рр. паралельно із млинцями, пізніше аж до кінця ХХ ст. млинці зникають із святкового столу, а в два останні десятиліття й вареники замінюються різного виду та конфігурації налисниками, зрідка також привнесеними в українські страви пельменями. Давні вареники – гречані, великі, із щипаного тіста, з начинкою з пшоняної каші й сиру, сучасні – з пшеничного борошна вищого сорту, найчастіше із сиром. Розповсюдженим в першій половині ХХ ст. було закладання у вареники несподіваної начинки під час різного роду забав, їх теж використовували і в традиційному молодіжному ворожінні в переддень Андрія або на Щедрий вечір. Недільною вранішньою стравою були також, крім вареників, т. зв. *варениці*, або *палушки*, які одержали свою назву від слідів пальців на звареному шматку тіста, подібною рецептурою відзначалися *галушки*.

Необхідно також згадати застосування сиру в обрядовому печиві й ритуали з ним. Начинка з солодкого свіжого сиру традиційно була у варениках, пиріжках, налисниках до святкового столу, а також у печиві *мандрики*, *мандрички*, *насирники*, *сирки*, якими на більшості території частували пастухів під час першого випасу або його закінчення. У селах Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. з давніми і міцними традиціями скотарства, де не було випікання короваю і відповідно обряду його поділу, існувала своєрідна заміна – *передарування мандричок*. У перший день весілля в нареченої старша сваха давала сир і вино старшій дружці, а на завершненні весілля в молодого цей сир у вигляді сухих грудок розрізали і давали їсти друзкам. У с. Сошичне цього ж району записаний також цікавий обряд, виконуваний вже у ХХ ст.: хрещені матері молодят пекли дуже малі пиріжки з солодким сиром, у суботу перед весіллям накладали їх до полотняної торби, її прикрашали, потім вибирали хлопця, обов'язково одягали на нього кашкет з блискучим козирком, причіпляли паперову квітку, і він з тією сумкою ходив запрошувати, залишаючи в кожній хаті по пиріжку.

Перелічені звичаї, обрядові дії, правила, прикмети й заборони, застосовувані в процесі приготування і випікання, а також види і форми хліба та печива на Поліссі були неодмінними чинниками укладу життя жителів цього унікального і стражденного краю. Фактологічний матеріал, що ми збрали в численних експедиціях, суттєво доповнює дослідження науковців минулих століть. Значної уваги заслуговує інформація про посуд й інші предмети, дотичні до випікання хліба. Зокрема, характерний для певної території архаїчний обряд «сповіді діжі» виявляє високий семіотичний статус і глибоку архаїчність, первісну віру в силу весняного сонця, інших явищ природи. Поширеною формою випіку була округлість, а деталей декорування – хрест, борошняні вироби з цим зображенням несли знакове навантаження в ритуалах поминальної, весільної обрядовості, в ритуалах, пов'язаних з аграрною магією. Особливою своєрідністю відзначається орнітоморфне обрядове печиво до весняних християнських свят, які акумулювали язичницькі уявлення про початок нового сільськогосподарського року, у вигляді та з назвами пташок, такої ж форми були окремі деталі декору короваю. Коровай, як етнокультурний символ українців, на території Полісся має значну варіантність щодо форми та традицій виготовлення, проте найчастіше це круглий великий хліб із великою кількістю прикрас. Найхарактернішою прикрасою центрально-поліського короваю є наявність в основі гілок чи стовбурця дерева різної конфігурації і виду деревини, а також центральний хрестик. Крім суто борошняних випечених виробів, символічного значення в окремих районах набувало сирне печиво, а також варені страви – гулаки й вареники з різноманітною начинкою. Загалом в традиціях хлібопечення на Поліссі, судячи з викладеного вище, проявилася стійкість архаїчних елементів, які в багатьох моментах виявляють синкретизм первісних і християнських уявлень і вірувань.

Література

1. Артюх Л. Ф. Їжа та харчування в Київській Русі / Л. Ф. Артюх // Етнографія Києва і Київщини: традиції і сучасність. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 65–83.
2. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія / Л. Ф. Артюх. – К. : Наук. думка, 1977. – 155 с.
3. Боренько Н. Буденна, святкова та ритуально-обрядова їжа / Надія Боренько // Етнокультура Рівненського Полісся. – Рівненська обл. держ. адмін., Рівненська обласна рада [та ін.]. – Рівне, 2009. – С. 95–110.
4. Боренько Н. В. Їжа і харчування / Боренько Надія Василівна // Комплексне дослідження народної культури постраждалих сіл Березнівського району Рівненської області: Звіт про НДР (заключний) 2.07.15 / Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф; керівн.: Ю. С. Крикун; викон.: Н. В. Боренько [та ін.]. – Ч. 1. – Р. 5. – К., 2014. – Інв. №0715U002351. – С. 248–286.
5. Боренько Н. В. Їжа і харчування / Боренько Надія Василівна // Комплексне дослідження народної культури постраждалих сіл Любешівського району Волинської області: Звіт про НДР (заключний) 10.05.17 / Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф; керівн.: О. О. Боряк; викон.: Н. В. Боренько [та ін.]. – Ч. 1. – Р. 5. – К., 2016. – Інв. №0717U000877. – С. 93–113.
6. Боренько Н. В. Їжа і харчування / Боренько Надія Василівна // Комплексне дослідження народної культури постраждалих сіл Маневицького району Волинської області: Звіт про НДР (заключний) 10.05.17 / Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф; керівн.: О. О. Боряк; викон.: Н. В. Боренько [та ін.]. – Ч. 1. – Р. 5. – К., 2016. – Інв. №0717U000877. – С. 93–113.
7. Боренько Н. Народне харчування в системі життєдіяльності поліщуків: концептуальні засади польових досліджень / Надія Боренько // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів : Президія НАН України, Ін-т нар.-знав. НАН України, 2006. – Зош. 3–4. – С. 465–480.
8. Боренько Н. Народне харчування українців Полісся: ритуально-міфологічна основа родинних традицій / Надія Боренько // Минуле і сучасне Волині і Полісся: роде наш красний: зб. наук. праць за матеріалами Третньої Волинської обл. наук.-етнограф. конф., 14–15 черв. 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 127–131.
9. Боренько Н. Традиційна їжа поліщуків Київщини та деякі харчові регламентації / Надія Боренько // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів : Президія НАН України, Ін-т нар.-знав. НАН України, 2001. – Зош. 3. – С. 558–562.

10. Боренько Н. Релікт «сповіді діжі» як вияв синкретизму первісних і християнських світоглядних уявлень українців Полісся / Надія Боренько // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів : Логос, 2010. – Кн. 1. – С. 22–31.
11. Боренько Н. Різновиди обрядового хліба та печива на Центральному Поліссі / Надія Боренько // Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. – К. : Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, 2012. – Вип. 1. – С. 19–44.
12. Борисенко В. Жіночі весільні чини в традиційній обрядовості українців / Валентина Борисенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини. – К. : Дуліби, 2012. – Том 3. Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. – С. 161–164.
13. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу: студії з української етнографії та антропології / Професор Хведір Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
14. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-их рр. XIX ст. В записі Михайла Пйотровського / Михайло Возняк // Древліани : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознав. НАН України, 1996. – С. 282–330.
15. Гвоздевич С. Обрядово-символічна функція виробів з дерева у традиційно-побутовій культурі українців (XIX–XX ст.) / Стефанія Гвоздевич // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів : Президія НАН України, Ін-т нар.-знав. НАН України, 2004. – Зош. 5–6. – С. 689–704.
16. Герус Л. Типи, форми, функції обрядового печива до дня сорока Св. Мучеників, Благовіщення на Поліссі на тлі слов'янської традиції / Людмила Герус // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів : Президія НАН України, Ін-т нар.-знав. НАН України, 2006. – Зош. 3–4. – С. 521–528.
17. Глушко М. Походження та джерела вчиненого хліба в українців (культурно-генетичний аспект) / Михайло Глушко // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів : Президія НАН України, Ін-т нар.-знав. НАН України, 2012. – № 1 (103). – С. 3–704.
18. Зюбровський А. Традиційні вірування, прикмети, приписи, заборони, обмеження та уявлення, пов'язані з хлібопеченням українців південно-західного історико-етнографічного регіону кінця XIX–XXI ст. / Андрій Зюбровський // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів : Президія НАН України, Ін-т нар.-знав. НАН України, 2013. – №5 (113). – С. 852–862.
19. Зюбровський А. Прісний хліб у повсякденному раціоні українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX – середині XX ст.: ареально-хронологічна характеристика / Андрій Зюбровський // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів : Президія НАН України, Ін-т нар.-знав. НАН України, 2016. – №4 (130). – С. 804–816.
20. Кісь О. Господиня: жінка у праці й творчості / Оксана Кісь // Народна культура українців: життєвий цикл людини. – К. : Дуліби, 2012. – Том 3. Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. – С. 5–19.
21. Кісь О. Жіноче начало в народному світогляді та традиційний стереотип фемінності / Оксана Кісь // Народна культура українців: життєвий цикл людини. – К. : Дуліби, 2012. – Том 3. Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. – С. 258–272.
22. Конопка В. Оранка та сівба ярих злакових культур: обрядовий аспект (на матеріалах південно-західного історико-етнографічного регіону / Володимир Конопка // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів : Президія НАН України, Ін-т нар.-знав. НАН України, 2012. – №5 (125). – С. 1017–1027.
23. Кравченко В. Етнографічний нарис (Про Волинь) / Василь Кравченко // Древліани: зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознав. НАН України, 1996. – С. 216–269.
24. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Ін-т народознав. НАН України, 1999. – Вип. 2: Овруччина. – С. 191–210.
25. Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XXст.) / І. І. Несен. – К. : Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. – 276 с.
26. Несен І. Способи маркування жіночих чинів в українському весіллі / Ірина Несен // Народна культура українців: життєвий цикл людини. – К. : Дуліби, 2012. – Том 3. Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. – С. 165–175.
27. Омеляшко Р. Передмова / Ростислав Омеляшко // Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. – К. : Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, 2012. – Вип. 1. – С. 6–16.

28. Орел Л. Своя хата – рідна мати: рушник / Лідія Орел // Українська родина і громадський побут. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 2000. – С. 31–37.
29. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди / Тетяна Пархоменко // Етнокультура Рівненського Полісся. – Рівненська обл. держ. адмін., Рівненська обласна рада [та ін.]. – Рівне, 2009. – С. 119–192.
30. Свирида Р. Хліб у зимовій обрядовості Київського Полісся / Раїса Свирида // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1. Київське Полісся. 1994. – Львів, 1997. – С. 308–312.
31. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н. Ф. Сумцов. – Х., 1885. – 206 с.
32. Творун С. Весільний обрядовий хліб Східного Поділля / Творун Світлана // Кодима: історія і культура порубіжжя східної і західної цивілізацій: Одеські етнографічні читання. – Одеса : ОНУ, 2016. – С. 312–322.
33. Турчин Є. Назви їжі на східному Поліссі / Євгенія Турчин. – Львів : Українська Академія друкарства, 2012. – 346 с.
34. Ципишев С. Різновиди хліба в побуті та обрядах / Сергій Ципишев // Етнокультура Рівненського Полісся. – Рівненська обл. держ. адмін., Рівненська обласна рада [та ін.]. – Рівне, 2009. – С. 111–118.
35. Ципишев С. І. Хліб у звичаєвості Київського Полісся / Ципишев С. І. // Дослідження Київського Полісся. – Археологія і давня історія України: тримісячник. – К. : НАН України, Ін-т археології, 2016. – Вип. 3 (20). – С. 203–207.
36. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти т. / Под общей ред. Н. И. Толстого. – М. : Междунар. отношения, 1999. – Т. 2: Д–К. – С. 45–49.

УДК 811.161.2'373.3

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-1-11

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНІ РИСИ СЛОВОТВОРУ ОЙКОНІМІВ ЛЬВІВЩИНИ
(НА МАТЕРІАЛІ ОЙКОНІМА СЕЛА КОНІВ
СТАРОСАМБІРСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

У статті автор досліджує лексико-семантичні, лексико-мотиваційні, структурно-словотвірні особливості ойконіма Конів, вік якого, за переказами мешканців, налічує дев'ятсот років, визначає деякі закономірні риси словотвору ойконімів Львівщини, наводить факти з різних документів, що пояснюють походження цієї географічної назви, виділяючи з них один, який відповідає всім історично-лінгвістичним умовам виникнення ойконіма.

Ключові слова: Львівщина, Конів, ойконім, субстантивация, суфікс, формант.

В статье автор исследует лексико-семантические, лексико-мотивационные, структурно-образовательные особенности ойконима Конив, возраст которого, по рассказам жителей, насчитывает девятьсот лет. Определяет некоторые закономерные черты словообразования ойконимов Львовщины и приводит факты из различных документов, которые объясняют происхождение этого географического названия, выделяя из них один факт, который соответствует всем историко-лингвистическим условиям возникновения ойконима.

Ключевые слова: Львовщина, Конив, ойконим, субстантивация, суффикс, формант.

The article deals with lexico-semantic, lexico-motivational, structural and educational features of Koniv oikonym whose age is nine hundred years, according to the stories of inhabitants. Some natural lines of oikonym word formation in Lviv region are defined. The author provides facts from various documents that explain the origin of this geographical name, picking out from them the one fact which corresponds to all historical and linguistic conditions of oikonym occurrence.

Keywords: Lviv region, Koniv, oikonym, substantivation, suffix, formant.

Особливості слов'янської мікротопонімії періодично ставали об'єктом дослідження науковців [4]. Але дотепер топонімикон багатьох регіонів України потребує ретельного вивчення, зокрема Львівщини. Маємо зазначити, що результати опрацювання матеріалів наших польових досліджень у Старосамбірському районі Львівської області початку 1990-х років згодом частково було опубліковано в науковій літературі [5, 6].

Разом із тим, що об'єктом нашого дослідження була мікротопонімія с. Конів Старосамбірського району Львівської області, саму назву села ми не розглядали. Хоча цілком логічно було б, приступаючи до дослідження топонімії населеного пункту, зупинитися насамперед на ойконімі.

Мета нашої статті – дослідити особливості локальної топонімії Львівського регіону.

За народним переказом, село існує вже понад дев'ятсот років і спочатку мало назву *Жабки*. Давньої письмової згадки про село ми не знайшли. Місцеві розповідають: були якісь документи про історію села у священика Григорія Колодія, 1890 року народження, але він помер у 1960-х роках [9], а документи не збереглися. До нас дійшов лише народний переказ про історію села, що коротко зводиться до того, як монголо-татари загубили власних коней у ковбанях поблизу села, через що зруйнували його. Звичайно, переказ може мати під собою реальну основу. Тільки сьогодні важко сказати, що в переказі правда, а що вигадка. На жаль, у церкві знайдено книжечки з послідовними записами, починаючи тільки від 1788 року [9]. Документи про стародавню історію села знищила пожежа в дерев'яній церкві, на місті якої селяни відбудували

нову, що збереглася донині.

По-перше, не викликає сумніву первісна назва села *Жабки*. Походження топоніма пов'язано з природними умовами території, а саме з фауною. Село розташоване на заболоченій місцевості із сприятливими умовами існування великої кількості жаб. На тлі більш сухих місць, де розташовуються навколишні села, це могло бути характеристичною особливістю населеного пункту. Назва з давніх-давен типова для цієї території, адже недалеко є села, назви яких пов'язано з тваринним світом, – *Чижки* і *Чаплі*. Як бачимо, ці ойконіми також мають форму множини, а назва *Чижки* є зменшеною, як і назва *Жабки*.

По-друге, можна повірити, й у те, що село було засновано в XII ст., на нашу думку, не пізніше XIV ст. Підставою для цього слугуватимуть перші згадки про навколишні села: *Нове Місто* (1361 р.); *Грушатичі* (1361 р.); *Фельштин* (1374 р.); *Хирів* (місто з 1374 р.); *Доброміль* (місто з 1374 р.); *Болозів* (1406 р.) [2], адже села й містечка виникали і формувалися раніше, ніж про них згадується у знайдених документах.

По-третє, вірогідним є факт зруйнування села татарами. Татари робили набіги впродовж багатьох століть. Зафіксовано набіги на навколишні села протягом XVI–XVII ст. Так, у 1502–1505 рр. татари зруйнували м. Хирів [2, с. 788], а 1620 р. – с. Сусідовичі [2, с. 786]. Згодом ці поселення відродилися.

По-четверте, час і причину перейменування села можна визначити тільки гіпотетично. Перейменовували відбудоване село не пізніше 1620 р., про що свідчать записи у фрагментах давніх метричних записів, які було врятовано під час пожежі. На сторінці за 1620 рік є такий запис:

<i>No№ Domus</i>	<i>Nomen Sponsus</i>	<i>Altas</i>	<i>Nomen Sponsa</i>	<i>Altas</i>
40	<i>Prokop Kuniv</i>	19	<i>Anna Luksazova</i>	16

Причиною перейменування села *Жабки* на *Конів* міг бути надзвичайний випадок знищення монголо-татарської кінноти в заболочених місцинах біля села. У цьому разі ойконім було утворено від апелятива *кінь* за допомогою суфікса *-ів*, що на час виникнення назви, крім значення присвійності, унаслідок своєї продуктивності став виконувати роль топонімного форманта й утворювати назви місцевостей безпосередньо від різноманітних іменних основ. Досліджуючи актову мову XIV–XV ст., Л. Гумецька дійшла висновку, що «кінець XIV– початок XV ст. відбивають перехідний етап розвитку місцевих назв в українській мові, коли одночасно існували сполучники з несубстантивованими прикметниками в ролі місцевих назв і топонімичні назви на *-ов*, *-ин*, які ніколи не були присвійними прикметниками» [1, с. 59]. Це підтверджують і назви навколишніх сіл: *Букова*, *Ракова*. Ці й подібні назви можуть мати також первісний присвійний характер, але, аналізуючи особливості місцевості, доходимо іншого висновку. До с. *Букова* прилягає буковий ліс, а с. *Ракова* оточує велика кількість природних озер, де місцеві споконвіку ловили раків, яких там було безліч. Суфікс *-ов* виражає тут швидше відносність, аніж присвійність. Народний переказ про факт загибелі татарських коней, що надав назву відбудованому селу, не дуже переконливий.

По-п'яте, найвірогідніше, на нашу думку, назва села *Конів* походить від антропоніма. Адже, як свідчить наведений вище витяг із документів, носії прізвища *Конів* мешкали на селі ще в першій чверті XVII ст. Тому ця назва могла утворитися лексико-семантичним способом від прізвища *Конів* або за допомогою присвійного суфікса *-ів* від антропоніма *Кінь*. У «Метриці» [9] в розділі реєстрації шлюбів за 1788 р. знаходимо такий запис:

<i>No№ Domus</i>	<i>Nomen Sponsus</i>	<i>Altas</i>	<i>Nomen Sponsa</i>	<i>Altas</i>
46	<i>Alexander Kuniv</i>	21	<i>Marya Sotnyczka</i>	16

До особливостей оформлення цього й інших документів слід віднести те, що записи здійснено

трьома мовами, частково по-латині, частково по-німецьки, частково по-польськи, переважно поєднуючи три мови в документі. Щодо прізвищ, то записи по-польськи, які зроблено до XIX ст., добре відтворюють українську вимову, на відміну від імен і мікротопонімів.

У «Журналі обліку земельних ділянок із зазначенням власників» за 1853 р. [8, ф. 186, оп. 2, од. зб. 466, арк. 1–187] серед численних землевласників села записано таких господарів на прізвище *Koniow*:

<i>Łąka Koniowski</i>			
<i>№ der Parzelle</i>	<i>Haus №</i>	<i>Vor und Zuname</i>	<i>Quadrat Klafter</i>
2072	48	<i>Koniow Pfarrey</i>	
2238	49	<i>Koniow Ossmaniow</i>	
<i>Wege</i>			
2244	48	<i>Koniow Pfarrey</i>	

Цікавим є факт, що весь список мешканців села складається з найменувань, виражених ім'ям і прізвищем власника, а в наведених записах імен не подано. Цей факт і наявність великих ділянок землі, лук, доріг, сіножатей, пасовищ у володінні господарів на прізвище *Koniow* свідчить про те, що рід *Koniow* належав до багатирів. Кріпаків на прізвище *Koniow* у документах не зафіксовано. У документі про доходи від панщини за 1820 р., де названо всіх голів кріпацьких сімей такого прізвища немає [8, ф. 146, оп. 19, од. зб. 3351, арк. 1–14]. Для розрізнення власників на прізвище *Koniow* вжито слова «Pfarrey» і «Ossmaniow». Слово «Pfarrey» по-німецьки «священик» [10, s. 190]. У «Метриці» [9] ми не знайшли прізвища священика *Koniow*; тому, на нашу думку, *Pfarrey* і *Ossmaniow* – це найвірогідніше прізвиська родичів по-вуличному. Хоча прізвисько *Ossmaniow* може бути другим прізвищем по материнській лінії. На родинні зв'язки вказує близькість розташування будинків усіх носіїв прізвища *Koniow*. У селі 1853 року налічувалося 111 житлових будівель [8, ф. 146, оп. 19, од. зб. 3351, арк. 1–14]. У «Журналі обліку земельних ділянок із зазначенням власників с. *Koniv* Самбірського округу: 1852–1883 рр.» також не вказано ім'я пана *Białobrzeskigo* (*Białobrzeski*), хоча в розділі «Łąka» протягом цих років прізвище записано тричі [8, ф. 186, оп. 2, од. зб. 466, арк. 1–187]. Саме ці факти дають можливість припустити, що пан *Koniow* міг бути першим власником села в епоху феодалізму, а село названо на його прізвище. В архівному документі «Справи про виплату відшкодування власникам маєтків після скасування панщини. Село *Koniv*. 1852–1857» [8, ф. 146, оп. 30, од. зб. 2920, арк. 1–111] прізвище *Koniow* трапляється декілька разів.

По-шосте, менш заслуговує на увагу припущення, що прізвище *Koniv* утворено від ойконіма *Koniv*. Подібні антропоніми справді було поширено серед панської верстви, власників сіл, але утворювалися ці прізвища, як правило, за допомогою суфікса *-ськ-* [*-sk-*]. Після 1857 р. ці й інші документи вже не містять прізвища *Koniow*; сторожили також не пам'ятають такого прізвища. Можливо, у другій половині XIX ст. рід *Koniow* або перестав існувати, або ці багатії вибули з села.

По-сьоме, допускати походження ойконіма *Koniv* від назви річки *Konivka*, що тече через село, не слід. Річка маленька, тому назва є вторинною. У «Нарису словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.». Л. Гумецька зазначала, що «малі річки могли одержувати іноді назви від населених пунктів, як на це вказує, наприклад, словотворча будова назв річок *Рашьковка*, *Ретовька* і населених пунктів *Рашиків*, *Решов* [1, с. 64]. У нашому випадку маємо аналогічну словотворчу будову назви річки, що утворилася від ойконіма *Koniv* за допомогою форманта *-ка*. Як зауважив В. Никонов, у процесі історичного розвитку формант *-ка* втратив свої первісні функції і став лише засобом субстантивзації [3, с. 73]. Топонім *Koniv* [кoʎн'іʎ] відмінюється як іменник другої відміни твердої групи, зберігаючи діалектне чергування *i/ʎo* : [кoʎн'іʎ, кoʎн'ова, кoʎн'ову, кoʎн'іʎ, кoʎн'овоʎм, кoʎн'ові]. У транскрипції грубим шрифтом позначено місце наголосу.

Дослідження ойконіма Конів, яке ми зробили, не заперечує народного переказу про історію села, проте й не гарантує його достовірності. Польові матеріали, зібрані у Старосамбірському районі, доводять, що давні ойконіми Львівщини мають суто натуралістичний характер, тобто їх зумовлюють зовнішні ознаки або властивості географічних об'єктів. Ці ойконіми переважно слов'янського чи дослов'янського походження: *Букова, Вовча, Жабки, Ракова, Чаплі, Чижки*. У наших польових матеріалах, за О. М. Трубачовим, можна вважати назви міст *Самбір* і *Старий Самбір*, а також похідну назву *Старосамбірський* район, утворені з дослов'янських *sam-bar* «злиття, стікання» [7, с. 128–129]. Суфікс *-ів (-ов)* у назвах місцевих населених пунктів виражає відносність: *Букова, Ракова*. Датування ойконімів *Жабки / Конів* зроблено непрямо: на підставі історичних фактів заснування і зруйнування сусідніх сіл і містечок. Підсумовуючи аналіз ойконіма *Конів*, відзначимо, що його утворено лексико-семантичним способом від прізвища *Конів*, зафіксованого в документації села 1620 року.

Подальше вивчення проблеми мікротопонімії певних районів України дозволить виявити найважливіші завдання, що сприятимуть глибині й масштабності подальших топонімічних досліджень.

Література

1. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР (Львівська область) : У 26-ти т. / [за ред. М. А. Сіроштаня]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1968. – 1002 с.
3. Никонов В. Введение в топонимику / В. Никонов. – М. : Наука, 1965. – С. 70–75.
4. Подольская Н. Микротопонимы древних памятников письменности / Н. Подольская // Микротопонимия. Тезисы совещания. – М., 1964. – С. 15–17.
5. Удовенко Л. О. Українські чоловічі прізвища, утворені лексико-семантичним і морфологічним способом / Л. О. Удовенко // Незгасимий СЛОВОСВІТ : зб. наук. пр. на пошану проф. Володимира Семеновича Калашника / уклад. Микола Філон, Тетяна Ларіна ; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – С. 298–309.
6. Удовенко Л. О. Лексико-семантичні та структурно-словотвірні особливості топонімії Львівщини (на матеріалі топонімів села Конів Старосамбірського району Львівської області) / Л. О. Удовенко // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 994. – С. 45–49.
7. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К. : Рад. школа, 1973. – 180 с.
8. Львівський центральний державний архів України.
9. *Metrika Parochi Koniowa* otno 1788. – Церква с. Конів Старосамбірського району Львівської області.
10. *Das grosse deutsch-russische wörterbuch. Zweiter band.* – М. : Verlag Russische Sprache, 1990. – В. 2. – S. 190.

УДК 39(477.42):(477.61)

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-1-12

С. Л. Маховська

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Державного агентства з управління зоною відчуження

КАТАСТРОФІЧНИЙ ДОСВІД ДВОХ УКРАЇНСЬКИХ ПОГРАНИЧ ЯК ПРЕДМЕТ АНТРОПОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

У пропонованій розвідці здійснено спробу відстежити основні складники антропологічного катастрофізму другої половини XX – початку XXI століття, типові для двох погранич – українсько-російського та українсько-білоруського. Пограничні території для висвітлення окресленої проблематики вибрані не випадково, оскільки саме на їхніх теренах катастрофу як категорію антропологічного дискурсу можна прочитати виразніше. Актуальність вибраної проблематики посилено й тим, що термінологічного поняття «антропология катастрофы» на позначення наукового напрямку в українському інформаційному полі фактично немає, а компонентну структуру антропологии катастрофы й досі недостатньо деталізовано, не відпрацьовані й не обґрунтовані критерії оцінювання цих компонентів.

Ключові слова: антропология катастрофы, дискурс, пограниччя, Чернобыльская катастрофа, затоплені села, Схід України.

В предлагаемом исследовании предпринята попытка отследить основные составляющие антропологического катастрофизма второй половины XX – начала XXI века, характерные для двух пограничных территорий – украинско-российского и украинско-белорусского. Пограничье для освещения этой проблематики выбрано не случайно, поскольку именно на его историко-культурных просторах катастрофа как категория антропологического дискурса прочитывается более четко. Актуальность проблематики усиливается благодаря тому, что терминологическое понятие «антропология катастрофы» для обозначения научного направления в украинском информационном поле фактически отсутствует, а компонентная структура антропологии катастрофы до сих пор недостаточно детализирована, не отработаны и не обоснованы критерии оценки этих компонентов.

Ключевые слова: антропология катастрофы, дискурс, пограничье, Чернобыльская катастрофа, затопленные села, Восток Украины.

The proposed study attempts to trace the main components of the anthropological catastrophism of the second half of the XX – beginning of the XXI century, characteristic of the two border territories – Ukrainian-Russian and Ukrainian-Belarusian. Borderlands to highlight this problematic is not chosen by chance since it is in its historical and cultural spaces that a catastrophe as a category of anthropological discourse can be read more clearly. The terminology of the “anthropology of disaster” is virtually absent to indicate the scientific direction in the Ukrainian information field, and the component structure of the anthropology of the catastrophe is still not sufficiently detailed. The evaluation criteria for these components have not been worked out and substantiated. The urgency of the problem is reinforced by this fact.

Keywords: anthropology of disaster, discourse, borderland, Chernobyl disaster, flooded villages, East of Ukraine.

Фокус уваги «Антропология катастрофы як дискурс»

Масштаб та глибина кризи сучасної техногенної цивілізації стимулювали активний пошук наукових концепцій виходу з наявної ситуації. Серед них і концепція антропологічного

катастрофізму, сформована на міждисциплінарному рівні. Потенціал цієї концепції дає змогу виробити конкретні заходи з гармонізації відносин між людиною і природою, зважаючи на досвід попередників.

Катастрофа будь-якого походження – це фізичне явище в суспільному контексті, адже наслідком аварій та катаклізмів є не лише загибель людей, але й психологічні, фізичні та соціальні страждання тих, кому вдалося вижити й довелося адаптуватися до нових умов життя (ідеться як про нове соціально-побутове, так і про етнокультурне середовище).

Таким досвідом було «переобтяжене» не одне покоління українців, яким у різні історичні періоди довелося пережити роки війни та голоду, трагедію затоплених водами Дніпра сіл, Чорнобильську катастрофу тощо. Не позбавлені «катастрофічного» досвіду й сучасні жителі Криму та Сходу України, які також змушені переселятися з анексованих та окупованих території відповідно в інші куточки країни (чи за її межі).

Зацікавленість науковців антропологією катастрофи зрозуміла, адже в сучасній гуманітаристиці немає інтегративного погляду на неї як на наукову проблему. В українських наукових студіях поняття «антропологія катастрофи» еволюціонувало від елементарного його ототожнення з антропогенним впливом на довкілля до символічного конструкта, наявного лише у свідомості людини. Однак на сьогодні компонентну структуру антропології катастрофи й досі недостатньо деталізовано, не відпрацьовані та не обґрунтовані критерії оцінювання цих компонентів.

Тому у пропонованій розвідці здійснено спробу відстежити основні складники антропологічного катастрофізму другої половини ХХ – початку ХХІ століття, типові для двох погранич – українсько-російського та українсько-білоруського. Пограничні території для висвітлення окресленої проблематики вибрані не випадково, оскільки саме на їхніх теренах катастрофу як категорію антропологічного дискурсу можна прочитати виразніше.

Моніторинг Інтернет-контенту показав, що термінологічного поняття «антропологія катастрофи» на позначення наукового напрямку в українському інформаційному полі фактично немає. Вочевидь, це пов'язано з тим, що впродовж тривалого часу етнологічна наука розв'язувала низку завдань щодо окресленої проблематики, які, на жаль, сприймали як щось окремішне від неї. Єдина тематика, яку найчастіше асоціювали з катастрофічним дискурсом, – це аварія на Чорнобильській атомній електростанції (далі – ЧАЕС) та її наслідки для етнокультурної спадщини Українського Полісся. Якщо ж дослідники фіксували свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. чи про Другу світову війну, то вони аж ніяк не сприймали тематику своїх опитувань як «антропологію катастрофи». Не наштовхувала на цю думку навіть схожість запитань, які дослідники ставили в «полі» своїм респондентам: «Чи снилися Вам напередодні Другої світової війни сни, які б віщували біду?» – «Чи снилися Вам сни, які були передвісниками аварії на ЧАЕС?» або «Як Ви адаптувалися до нових умов проживання після затоплення села під час будівництва гідроелектростанції?» – «Чи важко Вам було організувати свій побут після виселення за межі «зони відчуження?»».

У світовій науці термін «антропологія катастрофи» загальноприйнятий і широкоживаний. Він об'єднує низку тематичних напрямків, які визначають за фактором, що спричинив виникнення катастрофи. Серед таких чинників, як показало студіювання зарубіжних публікацій, найпоширеніші: 1) природні явища (тайфун, цунамі, повінь, землетрус тощо) та людина (голод, геноцид, терористичні акти, масові зґвалтування, вирубування лісів, війна тощо) [9].

Такий підхід до інтерпретування напрямків дослідження в галузі антропології катастроф може бути виправданий і щодо українських наукових студій, що підтверджує визначення «катастрофа», наведене в «Академічному тлумачному словнику української мови» (1970–1980): «Катастрофа – це: 1) раптове лихо, подія з тяжкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація; 2) тяжке потрясіння, що стає причиною істотної зміни, різкого перелому в особистому або суспільному житті [2]. Поєднавши обидва ці тлумачення, можна визначити «антропологію катастрофи» як науковий напрям, що вивчає людину в умовах важкого потрясіння, спричиненого раптовим лихом з трагічними наслідками, яке призвело до різкого зламу як в особистому, так і в суспільному житті.

Фокус уваги «Українсько-білоруське пограниччя»

Яскравий приклад такого зламу – переселення в повоєнні роки жителів с. Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області з «низу» (частина села до затоплення) на «гору» (частина села після затоплення) [1] унаслідок побудови на Дніпрі Кременчуцької ГЕС. Так, зі слів мешканки цього села Переузнюк Марії Євдокимівни, 1938 р. н., особливо травматичним для людей був процес перенесення могил предків на цвинтар новоутвореного села: *«У нас на низу же були грібки. Тоді ж переносити на гору, то збивали ящики <...>. То родичі самі. Государство дало дозвіл. Ну як же, оце батьки були, викопували, а там закопували. А ті, шо не закопували, то називалися «гробоконателі», вивозили відтіля. Оце на низу вони там викопували, і тоді у нас тут на горі таку викопали траншею, і оце то «гробоконателі» називалися. А так як, то обща могила. Хто, ми, викопав собі, а то – обща могила. Я бачила. Оце цього діда Євдокима, шо я оце розказувала, він недавно закопаний був, Євдоким. То лежав у таким чорнім костюмі, то він багатий був такий. І труну вони одкрили, вони ж так витягають його. І тоді відкривається кришка. А там кладбище, може отак трошки, так вони як пустили його. То там баба зробила доломіну [труну. – С. М.], то кажуть «доломина». І його поклали, і привезли його сюди на кладбище, заховали. Це істино бачила. А других отак одкривають, то як оце отак, тіки вітер, воно моментально десь дивається, то воздух, і не стає» [10, Ф. 14-5. – Од. зб. 830, арк. 20–21].*

Наймасштабніша техногенна катастрофа ХХ ст. на ЧАЕС (1986) призвела до не менш тяжких травм та втрат як у соціально-побутовій сфері, так і у сфері духовності й культури жителів Українського Полісся. Якщо вереймчани мали час і можливості збудувати нові хати, перевезти своє майно, перепоховати небіжчиків до затоплення села, то жителі Чорнобильської зони були цього позбавлені. Переселені із зони відчуження поліщуки були змушені через радіоактивне забруднення покинути все своє майно, у тому числі й померлих членів роду на попередньому місці поховання, без будь-якої надії на повернення: *«Попрощалась з усім... Яблунькі... На кладбище заехала, з батьками...»¹*. Сьогодні переселенці мають змогу вшанувати пам'ять своїх предків, відвідуючи могили на кладовищах уражених радіацією сіл, однак 30 років тому катастрофізм їхнього становища складно було переоцінити.

9 травня 2016 року приблизно двадцять тисяч колишніх жителів Чорнобильської зони перетнуло командно-пропускний пункт, розташований у с. Дитятки Іванківського району Київської області. Традиційно щороку цього дня² вони долають чималі черги, щоб мати можливість відвідати могили своїх рідних та пом'янути їхні душі. Через трагедію, яка змусила місцевих жителів залишити свої домівки, сьогодні зустріч на кладовищі – це не лише показник дотримання чорнобилянами традиції, але й нагода побачити один одного, згадати минуле, дізнатися про долю колишніх сусідів тощо.

Як зазначила ще 1999 року Л. Скрицька, «зникнення будь-якої цивілізації, етносу ніколи не обумовлювалося лише зовнішніми факторами, завжди мали місце фактори внутрішнього, глибинного характеру: якщо злет духовності є рушійною силою розвитку будь-якого суспільства, то духовний злам неминуче призводить до руйнації, гниття, природних і техногенних катастроф, як бумерангова відповідь живої Землі на порушення людиною законів Природи та забруднення земної ноосфери потворними випарами деградованої, деформованої людської психіки. Трагедія Полісся стоїть в цьому ж ряду, бо її корені криються саме в проявах духовного забруднення людиною навколишнього світу та самої себе» [6, с. 66]. І сьогодні, у часи техногенних цивілізацій, на цьому потрібно робити значно серйозніші акценти, поширювати результати наукових досліджень з антропології катастроф не лише серед наукового загалу, а й поза ним.

Аналіз польових матеріалів, які зібрали співробітники Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ), що впродовж багатьох років зберігає

¹ Записала співробітниця Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК) Н. Лещенко в с. Осика Народицького району Житомирської області від переселенки із Чорнобильської зони.

² Через тиждень після Великодня у м. Чорнобиль поминальний день – день вшанування померлих, який здавна супроводжували відвідуванням цвинтаря та поминальним обідом на честь небіжчиків.

культурні надбання постраждалих районів Полісся, дає змогу констатувати, що масовий відтік носіїв культури із забруднених територій унаслідок їхнього депортування в інші куточки України, створив загрозу непоправної втрати основних етнічних коренів регіону – антропологічного, мовного, культурно-духовного (вірування, обрядовість, фольклор, ремесла тощо) – через трансформування й подальше повне асимілювання в місцях переселення. Крім того, зміна усталеного ладу життя, розрив поліщуків зі своїм соціально-культурним і природним середовищем послаблює на генному рівні систему їхнього психологічного захисту, водночас стресогенні психічні випромінювання переселенців сприймає на ноосферному рівні підсвідомість корінного населення в місцях проживання чорнобильців, що може призвести в майбутньому до негативних соціальних і демографічних наслідків.

Таких висновків щодо історико-культурної спадщини постраждалих територій доходять і жителі Білорусі, яка опинилася в не менш складних умовах після аварії на ЧАЕС. Власне, Чорнобильська катастрофа перетворила адміністративний кордон між українцями та білорусами на уявний, адже обидва етноси, що здавна мають автентичне поліське коріння, пройшли, за матеріалами польових розвідок по обидва боки кордону, однаково складні етапи адаптування до нових умов життя як на культурному, так і на соціально-побутовому рівні.

Проте не всі мешканці пограничних територій готові руйнувати реальні чи уявні кордони та консолідуватися в умовах катастрофи.

Фокус уваги «Українсько-російське пограниччя»

Ситуація, що склалася сьогодні в Україні, зокрема на Південному Сході, очевидно, лише для деякої була прогнозована, більшість ж і досі має багато запитань, на які складно знайти однозначні відповіді. Такі запитання виникають передусім у науковому середовищі, адже численні історико-етнографічні дослідження цих територій [7; 8], зокрема Донецької та Луганської областей, упродовж останніх років майже не демонстрували результатів, які б викликали гостре занепокоєння. Власне тому зараз так незвично чути в адресу тих, хто ще вчора під час експедиційних обстежень зазначених територій¹ були нашими респондентами, слова «терористи», «сепаратисти», «зрадники» тощо.

У контексті розглядуваного дискурсу війна на Сході України належить так само, як і аварія на ЧАЕС, до катастроф, спричинених людським фактором. Тобто можна припустити, що і способи вийти з катастрофічної реальності мали б бути схожими. Проте в цьому випадку задіяні зовсім інші механізми, зумовлені як історико-політичними, так і культурними чинниками. Як писала свого часу хорватська дослідниця Д. Ріхтман-Аугуштин, «етнолог не може обійти світ політики, не може «прикидатися», ніби політичне життя не впливає на феномени на зразок «культури», «звичаїв» або «народу» [4, с. 75].

Як засвідчили численні опитування жителів різних куточків України, у свідомості багатьох Схід асоційовано з російськомовною культурою, а значить, є враження, що відсоток українців у межах цього регіону незначний. Хоча статистичні дані переписів 1989 та 2001 рр. доводять, що українці переважають за чисельністю серед усього населення в усіх 24-х областях, а також у 468-ми із 490 районів, тобто в 95,5% загальної кількості районів України. Зокрема, станом на 2001 р. серед жителів Донецької області українці становили 56,9%, росіяни – 38,2%, відповідно у Луганській – 58% і 39% [5, с. 481]. Більшість росіяни становили лише на території Станично-Луганського району Луганської області. Отже, наявна статистика дає змогу припустити, що рівень домінування українського складника в місцевому культурному просторі значно вищий за загальноуявний. Цей факт підтверджують і результати нашого дослідження весільної обрядовості Слобідської України кінця ХІХ – початку ХХІ ст., які дали змогу констатувати функціонування в межах окресленого регіону українського пласта народних традицій [3]. Отже, стає зрозумілим, що побутування стійких стереотипів щодо переважання як на кількісному, так і на якісному рівнях російського

¹ Упродовж 2010–2012 рр. авторка цієї розвідки обстежила 36 сіл та селищ міського типу в Донецькій та Луганській областях, щоб виявити рівень збереженості українських традицій у місцевій народній культурі. Польові матеріали зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ).

компонента, очевидно, є наслідком штучного культивування ідентифікаційних практик у різні періоди української історії та браку чіткої гуманітарної політики в роки незалежності України.

Отже, з наведеного вище випливає думка про штучно створений, свідомо нав'язаний українській більшості кордон між жителями українсько-російського пограниччя та іншими регіонами України. Як відомо, упродовж останніх століть традиційна культура як прибулого, так і місцевого населення українсько-російського прикордоння зазнавала лише денаціоналізації та русифікації, про жодну, а тим більше українську, єдність навіть не йшлося. Саме тому в населення південно-східних областей України, як засвідчують наші опитування, також виникають суттєві проблеми з власною самоідентифікацією внаслідок знищення за допомогою політичних важелів у значної частини жителів українсько-російського порубіжжя відчуття власної належності до української нації. Так, наприклад, під час інтерв'ювання жителів зазначених територій щодо особливостей слобожанських весільних традицій неодноразово доводилося фіксувати такі народні пояснення побутування номінації «свадьба»: 1) «*Ми ж не чисто хохли, ми ж перевертні*» (с. Танюшівка, Новопокровський район, Луганська область) [10, Ф. 14-5. – Од. зб. 701, арк. 13]; 2) «*Та ми ж ото як перевертні – і по-руські, і по-українські*» (с. Бондарівка, Марківський район, Луганська область) [10, Ф. 14-5. – Од. зб. 703, арк. 24]; 3) «*Кажуть «свадьба», бо хохли ж ми*» (с. Калмиківка, Міловський район, Луганська область) [10, Ф. 14-5. – Од. зб. 705, арк. 21]. Наведені наративи не лише окреслюють специфіку весільної термінології, але й констатують певні проблеми, зумовлені процесами самоідентифікації населення порубіжної території. Вочевидь, місцевим жителям важко визначити свою належність до певного етносу – росіян чи українців, що відповідно позначилося на витлумаченні етимології назви весільного обряду. Цей факт сміливо можна вважати однією з причин трагічних подій у післямайданівський час на Сході України. Однак, за наявності ефективної гуманітарної політики в українському освітньому просторі, багатьох проблем, на мій погляд, вдалося б уникнути.

Говорити про переосмислення катастрофічного досвіду на території українсько-російського пограниччя сьогодні, вочевидь, зарано. Однак сам факт війни саме на цих територіях уможливило висновок про низку полярних моделей поведінки населення погранич в умовах катастрофи. В одних випадках це може призвести до ліквідації навіть реальних кордонів, а в інших – до створення уявних, які досить часто виявляються штучними.

Література

1. Бех М. Козацьке село Вереміївка: спроба монографічного дослідження / М. Бех, Г. Бондаренко, С. Довгань, С. Маховська, С. Сіренко, О. Таран // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 4. – С. 91–105.
2. Катастрофа // Академічний тлумачний словник української мови. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/katastrofa>.
3. Маховська С. Л. «Ой з-за гори старостоньки...»: Весільні традиції Слобожанщини кінця XIX – початку XXI ст. / С. Л. Маховська ; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Київ : Фоліант, 2014. – 316 с.
4. Ріхтман-Аугуштин Д. Про конструкцію традиції у наші дні: ритуали, символи і конотації часу / Д. Ріхтман-Аугуштин // Народознавчі зошити. Студії з Інтегральної культурології 2: Ritual. – Львів, 1999. – С. 75.
5. Скляр В. Визначальні ознаки етнічного складу населення сучасної України / В. Скляр // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Вип. 2. – Київ : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – 2012. – С. 479–491.
6. Скрицька Л. Чи потрібні Україні «радіоактивні» архіви? (До проблеми виявлення і відбору документальних пам'яток в Чорнобильській зоні відчуження) / Л. Скрицька // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 4. – Київ, 1999. – С. 66.
7. Сушко В. Локальні варіації української традиційної культури Слобожанщини / В. Сушко // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 5. – С. 18–23.
8. Швидкий С. М. Етнокультурна спадщина населення Слобідської України XIX – початку XXI ст. у системі сучасних знань та світоглядних уявлень [монографія] / С. М. Швидкий. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. – 407 с.
9. ANT 3930-Anthropology of Disasters // Fall 2013. – Режим доступу : <http://anthro.ufl.edu/files/Anthropology-of-Disasters-Fall-2013.pdf>.
10. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 24

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 01.11.2016. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк... Обл.-вид. арк. .

Тираж 100 пр. Ціна договірна Зам. №

61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О. В.
61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп. 1, к. 19. Тел.: 057 758 01 08

Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру видавців та виготовників видавничої продукції
серія ДК 3587 від 23.09.09 р.